

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

На правах рукопису

Коломієць Наталія Анатоліївна

УДК 929: 930.1: 37 П.П.Смирнов

Павло Петрович Смирнов – історик та педагог

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович

Київ – 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	26
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ П.П. СМІРНОВА.....	59
2.1. Київський період життєдіяльності П.П.Смирнова (1897-1927) і формування його історичних поглядів	59
2.2. Науково-педагогічна діяльність ученого в Ташкенті (1927-1938)	102
2.3. Московські роки наукового шляху дослідника та педагога (1938-1947).....	111
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ ВЧЕНОГО.....	123
3.1. Соціально-економічна історія Московської держави XVII ст. у спадщині П.П. Смирнова	123
3.2 . Джерелознавчі дослідження вченого.....	139
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	177
ДОДАТКИ.....	201

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК	– Археографічна Комісія
АН	– Академія Наук
ВВЖК	– Вищі вечірні жіночі курси в Києві
ВВПШ	– Вища військова педагогічна школа
ВІНО	– Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова
ВКВШ	– Всесоюзний комітет вищої школи
ВР РДБ	– Відділ рукопису Російської державної бібліотеки
ВУАН	– Всеукраїнська Академія Наук
ВУКС	– Всеукраїнський Комітет сприяння вченим

ВУКОПМИС	– Всеукраїнський Комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини
ВУЦВК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ГАУ	– Головне архівне управління
ДА м. Києва	– Державний архів м. Києва
ДА СБУ	– Державний архів Служби безпеки України
ДПУ	– Державне політичне управління
ЖМНП	– Журнал міністерства народного просвещения
ІТНЛ	– Історичне товариство Нестора-літописця
ІР НБУВ	– Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
КАІ	– Київський Археологічний інститут
КВЖК	– Київські вищі жіночі курси
КОЦД (КЦД)	– Міфічна організація “Київський обласний центр дій”
МІАІ	– Московський історико-архівний інститут
МІУУ	– Московський інститут удосконалення учителів
ММПІ	– Московський міський педагогічний інститут
НАРКОМІОСТ	– Народний комісаріат юстиції
НКВС	– Народний Комісаріат внутрішніх справ
РНК	– Рада Народних Комісарів
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
САДУ	– Середньоазіатський державний університет
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УДА	– Управління державними архівами
ЧТІСР	– Читання в товаристві історії та старожитностей російських
ЦДАВО України	– Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	– Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток історичної науки на сучасному етапі характеризується пошуком нових та удосконаленням вже існуючих напрямків дослідження. Зростаючий інтерес до проблем історії та культури, переоцінка застарілих концептуальних положень й подолання усталених стереотипів вимагає переосмислення багатьох історіографічних оцінок, нового узагальнення та опанування досвіду, набутого попередниками.

Усвідомлення ролі й відповідальності вченого перед наукою нині набуває особливого сенсу. Об'єктивні процеси розвитку історичних знань значною мірою опосередковані особистістю історика, проходять через його індивідуальний досвід, методологію, інтелект. Біографічний фактор в історіографії сприяє, з одного боку, індивідуалізації дослідницького процесу, а з другого, – реконструкції особистості історика в контексті епохи, окресленню його внеску у збагачення наукових знань. Закономірно, що одним із пріоритетних напрямів досліджень сучасної історіографії є вивчення творчого доробку провідних вчених-істориків, джерелознавців, історіографів, особливо тих, чиї життя й творчість так чи інакше пов'язані з Україною. Студіювання наукових біографій і спадщини вчених, що самовіддано та натхненно працювали на ниві науки, звільнення оцінки їх наукового доробку від ідеологічних нашарувань радянської доби – справа необхідна та актуальна.

Широкому загалу наших сучасників добре відомі долі та погляди визначних вчених-істориків на кшталт М.С. Грушевського, І.П. Крип'якевича, В.Б. Антоновича чи М.О. Максимовича. Але задля кращого осмислення історичних процесів і явищ на вивчення заслуговують й інші персоналії, які також зробили свій важливий внесок у розвиток історичної науки, проте в силу різних обставин були або забуті взагалі, або відсунуті на другий план.. Дуже цікаво звертатися до імен, які майже безслідно зникли з свідомості багатьох поколінь наших співвітчизників, яким майже не присвячено

наукових розвідок, не створено наукових біографій. І це не тому, що вони були посередніми чи абиякими вченими. Справа в тім, що багато хто з них були несправедливо засуджені у різних політичних справах і після цього протягом кількох десятиліть про них згадували тільки побіжно, найчастіше зневажливо чи взагалі замовчували. Сьогодні в дослідників, після відкриття заборонених архівних документів, наприклад, слідчих справ учених, їхніх праць, є можливість створити галерею наукових біографічних досліджень істориків, зокрема – Київського університету.

Серед невинувачено забутих – постать Павла Петровича Смирнова (1882-1947) – історика-русиста, дослідника середньовічної урбаністики (Додаток А). Вивчення його творчого шляху та наукового доробку дасть змогу розширити знання про професорсько-викладацький склад Університету Св. Володимира і київське коло вчених початку ХХ ст., дозволить повернути із забуття ім'я цього дослідника, сприятиме виявленню основних тенденцій розвитку вітчизняної історичної науки, її пріоритетних методів дослідження, розкриє шляхи пошуків інтелігенцією свого місця в житті на складних історичних переломах. Дослідження наукової спадщини П.П. Смирнова сприятиме актуалізації в українській історіографії творчості одного з тих її представників, які займалися російською історією, а також історіографією та джерелознавством. Детальний аналіз життєвого та наукового шляху П.П.Смирнова дозволить зрозуміти становлення його як науковця, допоможе дослідити окремі сторінки минулого Київського університету. Крім того, це дасть можливість відтворити образ науковця „середнього рівня”, представники якого істотно збагатили інтелектуальну традицію історичної науки. Без детального вивчення доробку та глибокого осмислення історичних процесів, що відбулися в діяльності таких вчених, зворотного впливу їх творчості на суспільний розвиток неможливе створення узагальнюючих праць не тільки з історії історичної науки, але й історії взагалі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми „Історія української державності нової та новітньої доби” (державний реєстраційний номер 06 БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження виступає життєвий і творчий шлях професора П.П.Смирнова, а також весь комплекс історичних та історіографічних джерел, пов'язаних із дослідженням його наукової спадщини та педагогічної діяльності.

Предметом дослідження є історіографічне пізнання процесу становлення П.П. Смирнова як історика, його науково-педагогічної діяльності, світоглядної еволюції наукового доробку.

Мета дисертаційного дослідження охоплює комплексне системне вивчення та реконструкцію життєвого шляху П.П. Смирнова, аналіз його наукового доробку, осмислення наукових пріоритетів, ідей та концепцій історика, оцінку місця та ролі вченого в розвитку історичної науки. В процесі реалізації поставленої мети вирішувались такі **завдання**:

- проаналізувати стан дослідження проблеми, синтезувати рівень її науково-теоретичного осмислення, визначити інформаційний потенціал і достовірність джерельного комплексу;

- сформувати джерельний комплекс і на його основі відтворити життєвий та творчий шлях П.П. Смирнова як історика та джерелознавця, висвітлити формування та еволюцію його історичних поглядів, обґрунтувати періодизацію життя та діяльності вченого, укласти наукову бібліографію праць;

- з'ясувати чинники формування історичних поглядів ученого;
- дослідити науково-педагогічну діяльність професора, узагальнити досвід його викладацької роботи;
- здійснити проблемно-тематичний аналіз наукового доробку вченого;

- визначити внесок П.П. Смирнова в історичну науку та значення його спадщини на сучасному етапі.

Хронологічні межі дисертації визначені двома рівнями: перший зумовлений роками життя П.П. Смирнова (1882 – 1947) і його діяльності як в Україні, так і поза її межами, зокрема, в Ташкенті та Москві; другий пов'язаний з хронологічними рамками формування джерельної та історіографічної бази дослідження (80-і рр. XIX ст. – кінець XX ст.). Дисертанткою запропонована наступна періодизація біографії вченого:

I період – „київський” – 1897-1927 рр.;

II період – „ташкентський” – 1927-1938 рр.;

III період – „московський” – 1938-1947 рр.

Така періодизація, на наш погляд, обумовлюється основним змістом наукової діяльності вченого.

Географічні межі дослідження зумовлені місцями, де мешкав та працював історик і охоплюють відповідну територію України, Республіки Узбекистан та Російської Федерації.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності та системності. У відповідності до історіографічного характеру дослідження, мети і завдань, які мають бути вирішені, теоретико-методологічними засадами роботи стали конкретно-історичний, системний та комплексний підходи. Для розв'язання проблем дослідження були застосовані такі **методи** як історіографічного аналізу та синтезу, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, біографічний, що дозволило комплексно дослідити та реконструювати наукову біографію П.П. Смирнова, укласти бібліографію його праць, визначити пріоритетні напрями теоретичної та практичної діяльності вченого. В дисертації застосовані методи історичного джерелознавства: наукової евристики, класифікації і критики джерел, що допомогло виявити та залучити до наукового обігу важливі архівні та опубліковані документи, здійснити аналіз їх відкритої й латентної, потенційної та актуалізованої

інформації. Вагоме значення мало застосування історико-порівняльного методу, що дозволило співставити погляди П.П. Смирнова з поглядами інших науковців, виявити спільне та відмінне, притаманне їхнім працям. Проблемно-хронологічний метод, який застосовувався у дослідженні, допоміг при виділенні головних тем, за якими розгорталася наукова робота вченого. При врахування сутності проблеми, що досліджувалася, важливе значення мав біографічний метод. З його допомогою вдалося встановити найважливіші віхи життєвого шляху, охарактеризувати умови, в яких відбувалося становлення П.П.Смирнова не лише як науковця, викладача, але й як особистості, встановити обставини вибору та еволюції професійної діяльності.

Керуючись названими принципами і методами наукового дослідження, дисертантка намагалася викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та дати найбільш ґрунтовне відображення діяльності доктора історичних наук, професора П.П. Смирнова.

Наукова новизна дослідження полягає, насамперед, у постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала ґрунтового висвітлення в історичній науці. До наукового обігу залучено значну кількість нових джерел, у тому числі й неопублікованих, виявлених в архівах України та Російської Федерації, що дозволило реконструювати невідомі та малодосліджені аспекти життя і діяльності історика. Укладено періодизацію життєвого шляху П.П. Смирнова. Конкретизовано й уточнено низку фактів наукової біографії, визначено чинники, які вплинули на формування та еволюцію його світогляду та наукових зацікавлень. Розширено відомості про співпрацю вченого з науковими установами. Вивчено внесок П.П. Смирнова в розвиток методики історичних досліджень. Здійснено наукову оцінку історичних та історіографічних праць проаналізовано та систематизовано творчу спадщину, розглянуто педагогічну діяльність історика, укладено бібліографію його наукових праць.

Практичне значення дослідження зумовлене тим, що одержані в ньому результати й положення персоніфікують внесок П.П. Смирнова в історичну науку. Матеріали дисертації можуть бути використані в узагальнюючих працях і навчальних посібниках з української та російської історіографії, джерелознавства, укладенні біографічних, бібліографічних та біоісторіографічних довідників, енциклопедій, при підготовці монографій, підручників та довідників з історії Київського університету.

Апробація результатів дослідження здійснювалася у формі наукових доповідей на III міжнародній міждисциплінарній науково-практичній конференції „Сучасні проблеми науки та освіти” (Ужгород, 1-9 травня 2002 р.); на Днях науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 13 квітня 2005 р.); на Днях науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 13 квітня 2005 р.); на Восьмих джерелознавчих читаннях. До 140-річчя від дня народження М.С.Грушевського (Київ, 22 грудня 2006 р.). Основні результати дисертації висвітлено у семи статтях автора, опублікованих у провідних фахових виданнях:

1. Фонди архівів м. Києва як джерело написання наукової біографії П.П.Смирнова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2003. – Вип. 68. – С. 44- 46.
2. Документи особового фонду П.П. Смирнова у Відділі Рукопису Російської державної бібліотеки // Сумська старовина. – Суми, 2003.– № XI-XII. – С. 100-108.
3. Московський історико-архівний інститут під час директорства П.П.Смирнова // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – № 2. – С. 18-28.
4. Професор П.П. Смирнов: штрихи до питання наукової та педагогічної діяльності // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – № 3 – С. 62-69.
5. До питання про погляди П.П.Смирнова на історію міст феодальної Росії // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки:

Зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – Випуск 2. – С. 207-213.

6. Діяльність професора П.П. Смирнова в роки Великої Вітчизняної війни // Сумська старовина. – Суми, 2005. – № XV. – С. 40-52.

7. Життя і доля професора П.П. Смирнова: історико-біографічний нарис // Історичний журнал. – К., 2006. – № 2. – С. 93-99.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 3-х розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У науковій історичній літературі діяльність П.П. Смирнова як історика, джерелознавця, історіографа та педагога висвітлена лише частково. Досліджень, в яких висвітлюються життєвий шлях та науковий доробок вченого, обмаль. В наявності є короткі довідково-інформаційні статті енциклопедичних видань¹, які за браком спеціальних публікацій доводиться включати до історіографії досліджуваної теми, окремі наукові студії, котрі віддзеркалюють лише деякі аспекти життя і діяльності вченого. Виходячи з мети та завдань нашого дисертаційного дослідження, вважаємо за доцільне опублікований доробок про наукову діяльність П.П. Смирнова та його творчість проаналізувати за хронологічною ознакою на основі існуючої періодизації розвитку української історіографії. Кожна група праць розглядається за проблемно-хронологічним принципом. Опрацювання літератури з теми дисертації дозволило умовно розділити її на праці, безпосередньо присвячені вивченню П.П. Смирнова як особистості і науковця, та дослідження, які використовували його доробок у зв'язку з вивченням певних питань історії середньовічної Росії. Цей підрозділ слід розглядати в контексті двох основних історіографічних періодів, які є

¹ Чистякова Е.В. Смирнов Павел Петрович // Советская историческая энциклопедия / Гл. ред. Е.М. Жуков. – М.: Советская Энциклопедия, 1971. – (Энциклопедии, словари, справочники). – Т. 13: Славяноведение – Ся Чэн. – 1971. – Столб. 80-81; Большая советская энциклопедия (в 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Изд. 3. – М.: Советская Энциклопедия, 1976. – Т. 23: Сафлор – Соан. – 1976. – С. 612.

невід'ємними складовими загального розвитку історичної науки – радянського та сучасного.

Знайомство з наявною літературою дало можливість зробити висновок, що до особи П.П. Смирнова та його творчості не було виявлено жодної спеціальної уваги у наукових колах як Росії, так і України.

Історіографія дослідження творчої спадщини науковця започаткована 1929 р. україномовною рецензією історика Володимира Пархоменка¹ на працю П. П. Смирнова „Волзький шлях і стародавні руси (Нариси з руської історії)”. Рецензентом був здійснений досить критичний аналіз цього твору, а його автора названо дуже правовірним норманитом. Ретельно розглянута й методологічна та джерельна база, що використовував П.П. Смирнов, а сама праця поійменована екскурсом в історію Східної Європи.

1947 р. в журналах „Вопросы истории”² та „Советская книга”³ майже одночасно вийшли дві рецензії на перший том монографії П.П. Смирнова „Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в.”. Ця праця викликала резонанс серед історичної громадськості. Намагаючись поставити своє дослідження на основу марксизму, П.П. Смирнов іноді проводив надто прямолінійне ототожнення шляхів розвитку руських та західноєвропейських міст. Звідси штучність деяких схем, запропонованих істориком (наприклад, змальована ним розстановка класових сил в містах та ідея союзу уряду з молодією „буржуазією”), яка завадила йому глибоко розкрити закономірності та особливості в історії феодальних міст Росії. Загальні моменти, що лежали в основі монографії П.П. Смирнова, мало задовольняють сучасного читача, бо демонструють слабкість методологічних позицій їх автора. Проте, в

¹ Пархоменко В. Професор Смирнов П. Волзький шлях і стародавні руси (Нариси з руської історії). – ІР НБУ. – Ф. Х, 17904, 4 арк.

² Устюгов Н. Рец.: Смирнов П.П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. – Т. 1. – М.-Л., 1947. – 490 с. // Вопросы истории. – М., 1947. – № 9. – С. 124-128.

³ Базилевич К.В. Рец.: Смирнов П.П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. – Т. 1. – М.-Л., 1947. – 490 с. // Советская книга. – М., 1947. – № 12. – С. 65-71.

науковому відношенні більш значимим було подане вченим конкретне висвітлення широкого кола сюжетів з життя руських міст в XVI-XVII ст. Обидва рецензенти в 1947 р. відмічали величезну кількість неопублікованих джерельних матеріалів, що їх використав автор під час написання монографії, зокрема писцові книги, матеріали пошукових приказів тощо. Великий та свіжий архівний матеріал, широта постановки питання, ретельність в аналізі джерел та обґрунтованість висновків в тій частині, котра стосується кінця XVI – першої половини XVII ст. – основні переваги роботи П.П. Смирнова на думку М. Устюгова¹. Проте низка положень дослідника про основні елементи населення ранньофеодальних міст та механізм виникнення міста-посаду викликали ряд запитань та заперечень з боку рецензента. Зокрема, він не згоден з позицією П.П. Смирнова, який, по суті, заперечує існування до XIV ст. на Русі міст як ремісничо-торгівельних центрів. М. Устюгов зазначає, що заперечувати наявність міста-фортеці, яке належало б феодалу титулованому або не титулованому, звісно, не доводиться, проте не бачити ремісничо-торгівельного населення ранніх руських міст теж не можна². Говорячи про четверту главу книги, яка присвячувалася класовій боротьбі на посадах в першій половині XVII ст., рецензент знову підкреслив великий масив неопублікованих джерел, що їх використовував автор. П.П. Смирнов дав порайонну характеристику економічних та соціальних відносин на посадах, продемонстрував взаємовідносини посадських людей з іншими категоріями населення. Рецензент зауважив, що зміст класової боротьби на посадах не вичерпувався зіткненнями на ґрунті земельних відносин, які, на думку М. Устюгова, не були характерними для посаду, а П. Смирнову слід було б детальніше зупинитися на боротьбі в сфері власне посадських відносин в галузі торгівлі та промислів, розподілу та стягування посадського тягла та залучення в

¹ Устюгов Н. Вказ. праця. – С. 128.

² Устюгов Н. Вказ. праця. – С. 125.

посадське тягло населення приватновласницьких слобод та дворів¹. В цілому ж М. Устюгов зазначав, що недоліки першого тому в значній мірі перекриваються його перевагами.

В рецензії К.В. Базилевича, яка вийшла друком вже після передчасної смерті П.П. Смирнова в 1947 р., також говорилося про те, що за темою та за широтою використання неопублікованого матеріалу, праця „Посадские люди...” не може не викликати глибокого інтересу у всіх, хто займається або цікавиться питаннями економічного розвитку Росії феодального періоду. Було відмічено, що названий труд став логічним продовженням дослідження на ту саму тему, розпочатого ще під час навчання П.П. Смирнова в Київському університеті св. Володимира. Малася на увазі його магістерська робота „Города Московского государства в первой половине XVII в.”², в якій досліджувалася, так би мовити, зовнішня історія руського міста, процеси складання міської території та міського населення в першій половині XVII ст. В передмові до роботи Смирнов давав обіцянку в майбутньому видати працю про внутрішню історію московських міст, що містила б нариси розвитку окремих груп посадського населення та історію посадської общини. К.В.Базилевич називає рецензовану роботу виконанням обіцянки, яку було дано майже 30 років тому³.

Автор рецензії, проаналізувавши періодизацію історії руського міста, що її запропонував П.П. Смирнов, вивчивши характеристику економічного ладу руських міст XIV-XV ст.ст. в його інтерпретації, познайомившись з класифікацією давньоруських міст у виконанні П.П. Смирнова, вступив з ним в полеміку, зауваживши, що така періодизація та характеристика суперечить не тільки останнім дослідженням, але й наведеним в книзі

¹ Устюгов Н. Вказ. праця. – С. 127.

² Смирнов П. Города Московского государства в первой половине XVII в. – Т.1. – Вип. I. – Формы землевладения. – Т.1. – Вип. II. – Количество и движение населения. – К., 1917. – 144 с.

³ Базилевич К.В. Вказ. праця. – С. 65.

історичним даним¹. Крім того, К.В. Базилевич радив П.П. Смирнову користуватися більш чіткою термінологією для запобігання протиріч в загальній концепції.

Говорячи про основну частину книги, присвячену політиці уряду по відношенню до міст та боротьбі посадів за оформлення своїх станових прав, а також про третю частину, яка стосується політичних умов розвитку класу посадських людей та класової боротьби в кінці XVI- першій половині XVII ст., рецензент зауважив, що тут П.П. Смирнов використав масштабний архівний пласт і проявив себе великим майстром точних аналітичних спостережень. Він, за словами К.В. Базилевича, переконливо продемонстрував повернення Івана Грозного в 50-х рр. XVI ст. до політики Івана III по відношенню до слобід та посадів, проаналізував заходи Бориса Годунова, спрямовані на посилення економічного становища посадів².

В цій рецензії зазначалося, що П.П. Смирнов, використавши в своїй роботі багато архівних даних, переважно з діловодства московських приказів, зайнятих „будовою” посадів, переконливо та конкретно демонструє історію боротьби посадів за свої права від 1613 р. до початку царювання Олексія Михайловича³. В цілому рецензент відмічав, що робота П.П. Смирнова стала вагомим внеском в історичну літературу та крім спеціального інтересу, викликаного постановкою питання, вона має загальне значення для історії руської держави XVI-XVII ст.ст., оскільки містить цінний матеріал для вивчення тих соціально-економічних та політичних умов, котрі визначили розвиток абсолютистської системи.

У 1980-х рр. відбувається певне зростання інтересу науковців до його постаті. В періодичних виданнях Москви були вміщені статті з аналізом окремих аспектів життя та творчості П.П. Смирнова. Йдеться про серію публікацій в журналі „Археографический ежегодник”, присвячених розгляду

¹ Базилевич К.В. Вказ. праця – С. 66.

² Базилевич К.В. Вказ. праця. – С. 67.

³ Базилевич К.В. Вказ. праця . – С. 69.

його доробку¹, а також розгорнута стаття А.М. Дубровського в книзі „Русский город (Исследования и материалы)”². Так, публікація історика В.Ф.Козлова „Список печатных трудов П.П. Смирнова” містила перелік окрім друкованих, також чисельні праці, які не вийшли друком (виступи на засіданнях наукових товариств, кафедр, гуртків, відгуки на дисертації). В іншій статті – „Материалы заседания Ученого совета МГИАИ, посвященного памяти профессора П.П. Смирнова” В.Ф. Козлов зупинився на основних моментах стенограми цього засідання від 28 травня 1948 р., під час якого заслуховувалися доповіді та виступи М.В. Устюгова „П.П. Смирнов як історик”, О.О. Новосельського „Праці П.П. Смирнова з історії руського посаду”, О.А. Савича „П.П. Смирнов як педагог”, К.Ф. Богданової „П.П.Смирнов – вихователь молоді” та С.П. Первової „П.П. Смирнов як керівник аспірантів”. Крім того, в другій частині статті йдеться про листи П.П. Смирнова до дружини, писані в лікарні 12-березня – 1 квітня 1947 р. та записку-спогад історика „Война та Історико-архівний інститут в 1941 р.”, з якими, на думку В.Ф. Козлова, вдова вченого познайомила присутніх на засіданні, тому ці документи опинилися в одній архівній справі з іншими матеріалами засідання³.

Публікація А.М. Дубровського „П.П. Смирнов – історик городов феодальной России” присвячувалася 100-річчю з дня народження науковця. В ній наводилися коротенькі біографічні дані про історика та давалася

¹ Козлов В.Ф. Материалы заседания Ученого Совета МГИАИ, посвященного памяти професора П.П. Смирнова // Археографический ежегодник за 1980 год. – М.: Наука, 1981. – С. 243-247; Козлов В.Ф. Список печатных трудов П.П. Смирнова // Археографический ежегодник за 1982 год. – М.: Наука, 1983. – С. 262-263; Дубровский А.М. Неопубликованные работы П.П. Смирнова в ОР ГБЛ // Археографический ежегодник за 1988 год. – М.: Наука, 1989. – С. 228-234.

² Дубровский А.М. П.П. Смирнов – историк городов феодальной России // Русский город (Исследования и материалы). – М.: Изд-во МГУ, 1983. – Вып. 6. – С. 91-101.

³ Козлов В.Ф. Материалы заседания Ученого Совета МГИАИ, посвященного памяти професора П.П. Смирнова // Археографический ежегодник за 1980 год. – М.: Наука, 1981. – С. 245.

основна характеристика творчої спадщини вченого від перших кроків на ниві науки до останньої монографії про посадських людей. Цікавим є той факт, що в своїй статті А.М. Дубровський вступає в дискусію з М.В. Устюговим, чия рецензія на працю П.П. Смирнова „Посадские люди...” розглядалася раніше. Дубровський не згоден з зауваженням Устюгова на адресу Смирнова про те, що зіткнення на посадах на ґрунті земельних відносин не були характерними для посадів та вважав, що оцінка цих подій Устюговим вимагає уточнення¹. Як про сильний бік роботи П.П. Смирнова А.М.Дубровський говорить про його аналіз посадської будови в 1649-1652 рр. Якщо раніше історики тільки переповідали зміст статей Уложення про місто і тому не могли показати в повній мірі того, як змінювалися реальні порядки на посаді. П.П. Смирнов практично вперше змалював повну картину результатів урядової реформи². Хоча, за словами А.М. Дубровського, відстоюючи думку про те, що завдяки посадській будові було дано поштовх розвитку товарно-грошових відносин в країні, формуванню всеросійського ринку, вчений дещо перебільшував значення цієї реформи для історії Росії. Сам А.М. Дубровський вважав посадську будову повністю внутрішньо феодальним явищем: під натиском посадського населення система кріпосницьких відносин перебудовувалася у суворій відповідності з інтересами казни абсолютної монархії, яка тільки-но починала формуватися³. Відмітив А.М. Дубровський і те, що найбільш перспективним напрямом, представленим в працях П.П.Смирнова, було вивчення соціального життя

¹ Дубровский А.М. П.П. Смирнов – историк городов феодальной России // Русский город (Исследования и материалы). – М.: Изд-во МГУ, 1983. – Вып. 6. – С. 100.

² Дубровский А.М. П.П. Смирнов – историк городов феодальной России // Русский город (Исследования и материалы). – М.: Изд-во МГУ, 1983. – Вып. 6. – С. 101.

³ Дубровский А.М. П.П. Смирнов – историк городов феодальной России // Русский город (Исследования и материалы). – М.: Изд-во МГУ, 1983. – Вып. 6. . – С. 99.

руських феодальних міст. В цьому відношенні його дослідження не втратили свого значення до теперішнього часу.

Ще одна стаття А.М. Дубровського „Неопубликованные работы П.П.Смирнова в ОР ГБЛ”¹ стосувалася аналізу особового фонду вченого, який знаходиться у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки², на предмет зберігання там рукописів наукових праць історика, в тому числі неопублікованих. Автор статті розглянув в хронологічному порядку неопубліковані роботи, починаючи з 1909 р. Це і доповіді на засіданнях історико-етнографічного гуртка під керівництвом М.В. Довнар-Запольського, і одна з двох обов’язкових пробних лекцій, з яких починалася викладацька діяльність молодого вченого (друга, на тему „Болтин и его значение в историографии”, вийшла друком в 1913 р.³). А.М. Дубровським було проаналізовано матеріали 13-ти лекцій спецкурсу з історії руських міст, прочитаного в Київському університеті 1913 р. Розглядався підготовлений до друку збірник статистичних відомостей по містах Московської держави XVI-XVII ст., котрий П.П. Смирнов планував видати як додаток до монографії „Посадские люди...”, але не встиг.

А.М. Дубровський звернув увагу на дві цікаві статті П.П. Смирнова „Рабовладельческая формация в древней Руси” та „Сказания о холопьем войне”. В них автор висловлював свої погляди на природу суспільного ладу Київської Русі, долучившись таким чином до дискусії з цього питання, яка розгорнулася в середині та другій половині 1930-х рр⁴. На сторінках рукописів П.П. Смирнов характеризував рабовласницький лад на Русі. Становлення феодальних відносин відсувалося ним на більш пізній час,

¹ Дубровский А.М. Неопубликованные работы П.П. Смирнова в ОР ГБЛ // Археографический ежегодник за 1988 год. – М.: Наука, 1989. – С. 228-234.

² ВР РДБ. – Ф. 279. – 320 од. зб.

³ Смирнов П.П. Болтин и его значение в историографии // Университетские известия. – К., 1913. – № 4. – С. 1-10.

⁴ Див.: Дискуссия по докладу академика Б.Д. Грекова 4-11 июня 1939 г. // Историк-марксист. – М., 1939. – № 4. – 191-192.

кінець XIV-XV ст¹. Він хотів опублікувати свою працю в журналі „Історик-марксист”, але в редакції цього журналу йому відмовили, пославшись на те, що твори такого роду мають бути надруковані в джерелознавчому журналі.

В своїй статті А.М. Дубровський стисло проаналізував також історико-соціологічні праці Смирнова, які до того часу залишалися невідомими, та дійшов висновку, що в цих працях теоретичні пошуки вченого наближалися до ідейного багажу представників „дореволюційної ліберально-буржуазної науки, зокрема М. Карєєва, П. Мілюкова, М. Павлова-Сільванського”². А.М.Дубровський зауважував, що методологічні позиції П.П. Смирнова не могли суттєво вплинути на хід занять інших дослідників, проте його неопубліковані твори мали важливе значення не тільки для поглибленого вивчення творчості науковця, його ідейної еволюції, але й для характеристики становища історичної думки в 1920-1930 рр.

Окремої уваги заслуговує група праць, в яких П.П. Смирнов згадується в зв'язку з його участю в різних наукових установах та товариствах. Передовсім треба зупинитися на докладній статті В.І. Ульяновського, присвяченій історії створення та функціонування київської науково-дослідної кафедри історії України академіка М.П. Василенка³. Для української сучасної історіографії досліджуваної нами теми вона має значення в тому сенсі, що, базуючись на аналізі широкого кола архівних матеріалів (протоколи засідання кафедри, розгорнуті програми і проекти її наукових та педагогічних студій) висвітлює в хронологічному порядку розвиток ідеї створення кафедри, проект її організації, фактичну еволюцію у 1922-1923 рр., а також деякі маловідомі факти з життя та діяльності П.П. Смирнова, зокрема, питання його членства та роботи в КНДКІУ. Зі статті стає відомо,

¹ Дубровский А.М. Неопубликованные работы П.П. Смирнова в ОР ГБЛ // Археографический ежегодник за 1988 год. – М.: Наука, 1989. – С. 232.

² Дубровский А.М. Неопубликованные работы П.П. Смирнова в ОР ГБЛ // Археографический ежегодник за 1988 год. – М.: Наука, 1989. – С. 234.

³ Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: нові матеріали // UKRAINICA: архівні студії. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 5-54

що П.П. Смирнов був членом кафедри від самого початку її заснування та приймав участь у всіх засіданнях кафедри, за виключенням першого (5 грудня 1922 р.) і до закриття кафедри між 13 та 26 березня 1923 р.¹). П.П.Смирнов разом з В.О. Пархоменком входив до секції давнього періоду², а під час створення членами кафедри колективної наукової фундаментальної історії Києва вчений писав розділ, присвячений археологічному періоду історії Києва, а разом з П.В. Клименком, відповідав за написання історії Києва революційного періоду³. В статті професора В.І. Ульяновського, який проаналізував всі збережені протоколи засідань кафедри, говориться про те, що на засіданні від 30 січня 1923 р. П.П. Смирнов порушив питання про розробку тем, матеріали для яких зберігаються в місцевих київських архівах. Автор пише, що П.П. Смирнов після ліквідації кафедри готував, за дорученням М.П. Василенка, супровідну записку для протоколів засідань кафедри, а також самі протоколи⁴. Лише один раз протоколи кафедри фіксують заслуховування наукової доповіді – 13 березня 1923 р. доповідь „До питання про руський каганат” читав П.П. Смирнов. З тексту статті дізнаємося про підготовку кафедрою відкритого засідання пам’яті В.Б.Антоновича, до проведення якого долучився і П.П. Смирнов. Він отримав завдання підготувати доповідь, присвячену археологічним дослідженням видатного вченого⁵. Проте через закриття кафедри це засідання відбулося 29 квітня 1923 р. під егідою Історичного товариства Нестора-літописця на його, товариства, 609 зібранні⁶. Праця професора В.І.Ульяновського найбільш повно і ґрунтовно висвітлює діяльність

¹ Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 18, 25.

² Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 18.

³ Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 23, 40

⁴ Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 24, 25.

⁵ Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 23.

⁶ Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 54.

П.П.Смирнова як члена НДКІУ. В біографічних нарисах І.Б. Матяш також є згадка про П.П. Смирнова як члена цієї кафедри¹.

Н.Д. Полонська-Василенко в книзі „Українська Академія наук” декілька разів згадує прізвище П.П. Смирнова. Спершу, коли говорить про приєднання в 1921 р. до Історично-філологічного Відділу Академії наук найстаршого наукового товариства Києва – „Історичного Товариства Нестора-літописця”, заступником голови якого (акад. М.П. Василенко) був П.П. Смирнов². Вдруге, коли оприлюднює дані про співробітників ВУАН, заарештованих і засуджених в зв’язку з процесом у так званій справі „Центр дій”³. Про цю сфальсифіковану справу говориться в статті групи авторів „Другий президент: Історико-біографічний нарис про М.П. Василенка”. Є згадка про цей процес у курсі лекцій професора Я.С. Калакури⁴. У збірнику документів і матеріалів з історії Академії наук України за 1918-1923 рр. в переліку доповідей співробітників установ Академії наук України знаходимо назви 5 доповідей П.П. Смирнова за 1922-1923 рр.⁵.

Про участь П.П. Смирнова в роботі Історичного товариства Нестора-літописця читаємо в статті чернігівського дослідника М.П. Колесника. Він, зокрема, говорить про П.П. Смирнова як про одного з найактивніших членів цього наукового товариства разом з М.П. Василенком, В.М. Базилевичем, В.О. Пархоменком тощо. Дослідниця І.Б. Матяш в своїй науковій розвідці

¹ Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держ. Комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства; Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – С. 68.

² Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (Нарис історії). – К.: Наукова думка, 1993. – Ч. I. – С. 34.

³ Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. – Ч. I. – С. 50, 137; Ч. II. – С. 65, 68, 166.

⁴ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Другий президент: Історико-біографічний нарис про М.П. Василенка // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 2. – С. 69-71; Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – С. 259.

⁵ Історія Академії наук України 1918-1923. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 552.

„Особа в українській архівістиці” згадує про участь П.П. Смирнова як члена Ювілейної комісії в роботі з підготовки та проведення в листопаді 1921 р. спільного зібрання Історичного товариства Нестора-літописця та Історико-літературного товариства, присвяченого 100-літтю від дня народження М.О. Некрасова¹. З цієї ж праці дізнаємося про перебування П.П. Смирнова у складі Археографічної секції підвідділу з ліквідації майна церков та релігійних товариств при Колегії соціального забезпечення Київського виконкому. Під керівництвом В.С. Кульженка крім П.П. Смирнова у секції працювали В.М. Базилевич, С.І. Маслов, М.Ф. Тищенко, М.М. Прокоф'єв, І.В. Тучапський та ін². Співробітники секції реєстрували приміщення, меблі, рукописи, книги архівів і бібліотек за каталогами та описами, перевіряли наявність найважливіших архівних справ, рукописів, книг та оправ, визначали наукове і художнє значення архівів і бібліотек. Результатом обстеження працівниками археографічної секції архівів і бібліотек монастирів, церков, інших релігійних установ Києва та його околиць стала ґрунтовна довідка про стан архівів та бібліотек релігійних установ.

Питання про роботу П.П. Смирнова в складі комісії, створеної на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира для вирішення питання із заміщення кафедри української історії порушується в колективній праці „Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення”. Говориться, що комісія у складі голови професора М.В. Довнар-Запольського і членів: професора С.Т. Голубєва, доцента П.П. Смирнова і приват-доцента Б.Г. Курца після чотирьох місяців роботи визнала гідними двох приват-доцентів: Г.А. Максимовича і О.С. Грушевського. На основі рішень комісії Рада університету на своєму засіданні 15 грудня 1918 р. обрала Г.А. Максимовича

¹ Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872-1931 pp.) // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 55; Матяш І.Б. вказ. праця. – С. 112.

² Матяш І.Б. Вказ. праця. – С. 207-208.

ординарним професором по кафедрі української історії¹. В цій же роботі вміщена і коротенька біографічна довідка про П.П. Смирнова з переліком основних праць вченого².

В своїй статті „Ученики М.В. Довнар-Запольского по Киевскому университету св. Владимира и их дальнейшая судьба”³ професор І.В. Верба зараховує П.П. Смирнова (разом з В.М. Базилевичем, Н.Д. Полонською, В.О.Пархоменком, В.О. Романовським, О.П. Оглоблиним та ін.) до плеяди високоталановитих і перспективних представників школи М.В. Довнар-Запольського, називаючи їх зірками першої величини і зупиняється на діяльності цього гуртка та долях основних його членів.

Типовою ознакою майже всіх досліджень, присвячених історії середньовічної Русі, містам та проблемам, пов’язаним із соціальними відносинами в них, починаючи з середини 50-х рр. XX ст. і до 1990-х рр. є посилення на праці П.П. Смирнова⁴. В багатьох сучасних дослідженнях

¹ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука – К.: Прайм, 2004. – С. 14, 51, 291, 330

² Там само. – С. 291.

³ Верба І.В. Ученики М.В. Довнар-Запольского по Киевскому университету св. Владимира и их дальнейшая судьба // Доследчык гисторыи трох народаў: М.В.Доунар-Запольски. Сборник науковых артыкулаў и дакументаў. – Гомель, Речица. – 2000. – С. 130.

⁴ Тальман Е. М. Борьба посада Ярославля с светскими и духовными феодалами в первой половине XVII века // Исторические записки. – 1946. – № 20. – С. 96-99, 114, 121; Маньков А.Г. Борьба посада с феодалами во второй половине XVII в. // Исторические записки. – 1959. – № 64. – С. 217-220; Його ж. Развитие крепостного права в России во 2-й половине XVII в. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 250-251, 257-263, 290; Сербина К.Н. Из истории возникновения городов в России XVI в. / В кн.: Города феодальной России. Сборник статей памяти Н.В. Устюгова. – М.: Наука, 1966. – С. 140; Волков М.Я. Формирование городской буржуазии в России XVII-XVIII вв. / В кн.: Города феодальной России. Сборник статей памяти Н.В. Устюгова. – М.: Наука, 1966. – С. 184-187; Булгаков М.Б. Структура и динамика населения г. Коломны в первой половине XVII в. / В кн.: Города феодальной России. – М.: Наука, 1981. – Вып. 4. – С. 141; Соловьева Т.Б. Городские владения патриаршего дома и борьба за них с посадом в России XVII в. / В кн.: Русский город. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – № 6. – С. 53, 62-65.

також фігурує П.П. Смирнов, зокрема у працях І.В. Верби, К.А. Кобченко, І.Б. Матяш, С.І. Михальченка¹ та ін.

Помітним явищем в сучасній українській історіографії стала поява кандидатської дисертації та низки наукових публікацій Н.Д. Соколової, у яких автор розглядає науковий доробок студентської спільноти Університету св. Володимира і, зокрема, медальну роботу студента П.П. Смирнова².

Зважаючи на відсутність в історіографічній літературі окремого дослідження, присвяченого аналізу особового архівного фонду П.П.Смирнова, автор дисертації в статті „Документи особового фонду П.П.Смирнова у Відділі Рукопису Російської державної бібліотеки” зупинилася на характеристиці основних комплексів документів архівного фонду вченого з метою відтворення мало або зовсім невідомих в історіографії сторін творчої біографії науковця. Нами вперше в історичній літературі зроблено комплексний огляд рукописних і підготовчих матеріалів, що зберігаються в архіві, особистого та офіційного листування вченого з сім'єю та колегами, діяльності П.П. Смирнова як рецензента книг, підручників, дисертацій, статей, навчальних програм тощо. Окрему увагу

¹ Верба І.В. Олександр Оглоблин. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – С. 24; Кобченко К.А. „Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: МП Леся, 2007. – С. 113-114, 117; Матяш І.Б. Вказ. праця. – С. 68, 101, 112, 192, 207-208. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – С. 3, 198-201; Його ж. О критериях понятия „школа” в историографии // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. – Харків, 1995. – С. 53-54; Його ж. Эволюция мировоззрения М.В. Довнар-Запольского (до 1927 г.) // Из истории общественно-политической мысли России XIX в. – М., 1990. – С. 125-140.

² Соколова Н.Д. Історіографічний потенціал наукових праць студентів-істориків Університету св. Володимира (1834-1920 рр.). Автореф. дис...канд. іст. наук.: 07.00.06 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 15 с.; Її ж. Медальні праці з української та російської історії студентів Університету Св. Володимира (1834-1917 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В.А.Смолій; відп. ред. О.А.Удод. – К., 2008. – Вип. 18. – 352-366.

приділено щоденнику вченого. Київський період життя та наукової діяльності вченого вперше розглянуто на основі фондів архівів м. Києва в окремій публікації. Базуючись на архівних даних в своїй статті „Московський історико-архівний інститут під час директорства П.П.Смирнова” дисертантка дослідила питання про роль професора у поновленні та відбудові МІАІ. В окремій статті автора дисертації йдеться про наукову та педагогічну діяльність вченого. Є її публікація, присвячена викладенню основних ідей концепції П.П. Смирнова щодо історії руського посаду¹. Певної уваги заслуговує розвідка дисертантки, яка хоча і носить дещо мемуарний характер, проте цікава в тому сенсі, що висвітлює деякі маловідомі факти з життя та діяльності П.П. Смирнова, зокрема, витоки його родоводу, особистого життя, київський, ташкентський та московський періоди діяльності тощо².

Таким чином, комплексного фундаментального дослідження життєвого та творчого шляху П.П. Смирнова ще не підготовлено. Не укладено і його наукової бібліографії. Аналіз історіографії життя і діяльності П.П.Смирнова дає підстави зробити висновок про те, що багато сторін його біографії, науково-дослідної та педагогічної роботи ще залишилися поза увагою дослідників і не дістали належного висвітлення в науковій та науково-популярній літературі. З огляду на вищезазначене, дослідження життєвого та наукового шляху вченого, внесок в розвиток історичної науки в межах того часу, коли створювалися його основні праці та вибудовувалася його власна

¹ Коломієць Н.А. Документи особового фонду П.П. Смирнова у Відділі рукопису РДБ // Сумська старовини. – № XI-XII. – С. 100-108; Її ж. Фонди архівів м. Києва як джерело написання наукової біографії П.П. Смирнова // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2003. – Вип. 68-70. – С. 44-46; Її ж. Московський історико-архівний інститут під час директорства П.П.Смирнова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 2. – С. 18-28; Її ж. Професор П.П. Смирнов: штрихи до питання наукової та педагогічної діяльності // Там само. – 2004. – № 3. – С. 62-69; Її ж. До питання про погляди П.П. Смирнова на історію міст феодальної Росії XVI-XVII;

² Коломієць Н.А. Павло Петрович Смирнов: життєвий та науковий шлях (1882-1947 pp.) / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К.: Основа, 2005. – 78 с.

концепція розвитку середньовічного міста стає одним з актуальних та пріоритетних завдань сучасної історіографії.

1.2. Джерельна база дослідження

Об'єктивне дослідження життєвого шляху і наукової спадщини визначного історика, ґрунтового джерелознавця, досвідченого історіографа і талановитого педагога Павла Петровича Смирнова, з'ясування його особистого внеску у розвиток вітчизняної історичної науки, джерелознавства та історії історичної науки можливе лише за умови наукового використання всієї сукупності історичних джерел. Для створення наукової біографії вченого інколи буває недостатньо вивчити лише його основні праці. На допомогу дослідникам приходять матеріали власного архіву науковця (рукописи надрукованих та неопублікованих праць, документи біографічного характеру, листування та ін.) які містять важливі та цінні відомості, що доповнюють або пояснюють той чи інший крок у творчій біографії вченого.

Джерельна база вивчення життя та творчості П.П. Смирнова представлена майже усіма різновидами писемних джерел, які поділяються на архівні (неопубліковані) та опубліковані. Ці документальні матеріали розпорошені по багатьох архівосховищах України та Росії.

Найчисельнішу групу використаних джерел складають документи особового архівного фонду професора П.Смирнова (ф. 279), що зберігається у Відділі рукопису Російської державної бібліотеки. Представлені у ньому матеріали охоплюють період з 1882 по 1947 рр. і є надзвичайно вагомими з огляду на їх інформативну насиченість, чисельність та значимість. Значний масив залучених джерел складають документи фондів Київського державного університету (ф. 16), Київської першої чоловічої гімназії (ф. 108), Київських вищих жіночих курсів (ф. 244), які зберігаються в Державному архіві міста Києва. Певний інтерес представляють документальні матеріали фонду Київського університету (ф. 708) в Центральному державному

історичному архіві України в місті Києві. Розглянуто окремі справи фонду Архіву Всеукраїнської Академії Наук (ф. X), особового фонду М. Василенка (ф. 40) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. Представлені документи фонду Народного комісаріату освіти УРСР (ф. 166), особового фонду О. Оглобина (ф. 3561), що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Крім цього залучені документи колекції позасудових справ реабілітованих (ф. 263), що знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Окремим масивом джерел виступають матеріали судово-слідчої справи П.Смирнова по процесу "Київського обласного центру дій" (спр. 55435), які репрезентують київську добу та ташкентський етап життя науковця і зберігаються в архіві Служби безпеки України.

Окрему групу джерел складають опубліковані документи і матеріали, зокрема, з історії Київського університету Св. Володимира, діяльності Академічних установ, наукових інституцій, з якими протягом творчого життя співпрацював П.П. Смирнов. Протоколами допитів професора П.П.Смирнова про перебування в Київському університеті Св. Володимира, його діячів та київське масонство в 1908-1920-х рр., уміщених у збірнику документів та матеріалів „Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції (1917-1920)”¹ започаткована українська публікація невідомої архівної спадщини вченого.

Весь комплекс джерел про життєвий та науковий шлях науковця можна умовно поділити за такими групами: 1) біографічні матеріали; 2) документи службової, педагогічної та громадської діяльності; 3) наукові праці та

¹ „Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції: (1917-1920). Матеріали, документи, спогади: В 3-х кн. / Автори-упорядники: В. А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома Революціями. – К.: Прайм, 2000. – С. 215-224.

підготовчі матеріали до них; 4) епістолярії; 5) зображальні матеріали. Зупинимось докладніше на характеристиці цих груп.

До *першої групи* матеріалів відносяться документи (оригінали та копії), що відтворені у вигляді автографів та машинописів. У межах цієї групи умовно виділяються *дві підгрупи*: до першої входять документи, що репрезентують біографію П.П. Смирнова (від дня народження до смерті), а до *другої* – матеріали, що містять відомості про членів сім'ї і родини вченого та стосунки з ними. Серед матеріалів *першої підгрупи* – свідоцтво про народження (оригінал) П.П. Смирнова¹, табель про успіхи (оригінал) Павла Смирнова, учня III класу Симбірської гімназії за 1896/97 рр.²; атестат (оригінал) про закінчення Київської Першої чоловічої гімназії від 01. 06. 1902 р.³. Серед документів особової справи гімназиста Київської Першої чоловічої гімназії П.П. Смирнова, яка зберігається в ДА м. Києва⁴ є запит⁵ про гімназистів Смирнових (крім Павла, ще і про молодшого брата Володимира) з Канцелярії імператриці Олександри Федорівни від 23 листопада 1900 р. з приводу успіхів, поведінки та старанності братів, а також відповідь від 30 листопада 1900 р. адміністрації Київської Першої чоловічої гімназії на цей запит з цілком позитивною характеристикою Смирнових „... ученики В. и П.Смирновы по своим успехам и поведению заслуживают того, чтобы им была оказана материальная помощь для продолжения образования”⁶. Справа в тім, що восени 1900 р. мати Смирнових та сестра старша сестра Ольга зверталися до Канцелярії імператриці Олександри Федорівни з проханням допомогти родині заплатити за навчання братів у гімназії. Імперська бюрократична машина досить прискіпливо ставилася до питання витрати державних коштів на навчання осіб, котрі не в змозі самотійно оплачувати

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од.зб. 1, арк. 1-2.

² ДА м. Києва. – Ф. 108, оп. 93, спр. 1499, арк. 29-31.

³ Там само. – арк. 15.

⁴ ДА м. Києва. – Ф. 108, оп. 93, спр. 1499, 34 арк.

⁵ Там само. – арк. 21.

⁶ ДА м. Києва. – Ф. 108, оп. 93, спр. 1499, арк. 20.

його для себе або для своїх дітей. Тому і виникала необхідність листування між гімназією та Канцелярією імператриці. Після того, як з боку гімназійної дирекції в листопаді 1900 р. надійшли найліпші відгуки про братів Смирнових, в січні 1901 р. гроші за їхнє навчання в гімназії в другому півріччі 1900/1901 рр. в розмірі 60 карбованців були перераховані „... из собственных ея величества сум...”¹. Про отримання гімназією цієї суми в особовій справі гімназиста П. Смирнова є документ, в якому говориться, що 16 січня 1901 р. 60 карбованців на навчання Смирнових надійшли до гімназії и „записаны... в книгу под № 72 и 73”². До біографічних матеріалів слід віднести і особову справу студента історико-філологічного факультету університету Св. Володимира³. Під час перебування на першому курсі (другому семестрі) П. П. Смирнов звертався до ректорату з проханням надати йому часткову стипендію та звільнити від плати за навчання. 38-ми студентам історико-філологічного факультету були надані пільги. Під номером 36 в цьому списку проходив і П.П. Смирнов⁴. Серед документів біографічної групи збереглося посвідчення спеціаліста з російської історії з оцінками про курсові іспити⁵, рекомендаційний лист М.В. Довнар-Запольського щодо зарахування П.П. Смирнова професорським стипендіатом по кафедрі російської історії⁶, документи про підготовку до професорського звання⁷, складання магістерських іспитів⁸, численні автобіографії вченого⁹,

¹ ДА м. Києва. – Ф. 108, оп. 93, спр. 1499 арк. 17.

² Там само. – арк. 18.

³ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 465, т. 2, спр. 3788, 37 арк.

⁴ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 465, т. 1, спр. 1116, арк. 3.

⁵ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 465, т. 2, спр. 3788, арк. 1-1 зв.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 708, оп. 465, спр. 1243, арк. 13.

⁷ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 346, спр. 41; ф.16, оп. 350, спр. 187; ф.16, оп. 351, спр. 34.

⁸ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 465, т. 2, спр. 3788, арк. 1.

⁹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 3, арк. 14-17; там само, карт. 36, од. зб. 2, арк. 2-3, там само, карт. 1, од. зб. 8, арк. 7-10.

довідка про дозвіл на допущення до читання лекцій з російської історії в якості приват-доцента¹.

Окрему підгрупу в цій групі джерел складають матеріали, зосереджені у двох судово-слідчих справах щодо причетності П.П. Смирнова до сфабрикованої органами НКВС організації „Київський обласний центр дій” (КОЦД) та його участі в діяльності масонської ложі. Це, зокрема, постанови про обшуки та арешти², протоколи допитів із свідченнями вченого³, анкети для арештованих та затриманих, заповнені особисто П.П. Смирновим⁴, свідчення історика під час судового процесу в березні-квітні 1924 р.⁵, повний текст обвинувачення⁶, постанова про реабілітацію⁷ тощо. Деякі документи судово-слідчих справ дублюють або доповнюють матеріали, що відклалися в інших архівосховищах. Це пояснюється тим, що вчений неодноразово, заповнюючи різного роду слідчі анкети та відповідаючи на запитання слідчих, прикладав і автобіографію.

Серед цілого масиву документів, пов'язаних зі слідчими справами П.П.Смирнова, які містяться в архіві СБУ, нами виявлена досить цікава службова доповідна записка, адресована уповноваженому Київського відділення ГПУ слідчому Альохіну, який вів справу П.П. Смирнова про його участь у так званому „Київському обласному центрі дій”. Записка була долучена до матеріалів справи⁸. Її автором був О.С. Шляпошников. Це людина, яку П.П.Смирнов у 1919 р. фактично врятував від розстрілу. Про

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, к. 37, од. зб. 6, арк. 7-8.

² ДА СБУ. – Спр. 55435, т.14, арк. 2-5; ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 49123, арк. 2-4.

³ ДА СБУ. – Спр. 55435, т. 14, арк. 16-27, 28-35, 42-44, 46-46 зв, 47-47 зв; ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 49123, арк. 9-11, 18-29, 32-45, 48-55.

⁴ ДА СБУ. – Спр. 55435, т. 14, арк. 6; ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 49123, арк. 7-8.

⁵ ДА СБУ. – Спр. 55435, т. 3, арк. 108-117.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. 40, спр. 1000, 43 арк.

⁷ ДА СБУ. – Спр. 55435, т. 14, арк. 50.

⁸ ДА СБУ. – Спр. 55435, т.14, арк. 40-41.

події того періоду є згадка у спогадах дружини Смирнова – Софії Василівни¹. В записці від 29 липня 1923 р. говорилося про те, що в 1919 р. П.П. Смирнов прийшов на допомогу О.С. Шляпошникову під час суду над ним з боку адміністрації Денікіна. П.П. Смирнов виступав на цьому суді як свідок, бо вчений займав посаду Голови Господарського комітету Київського університету. При більшовиках в університеті ввели посаду комісара університету. Шляпошников, якому виповнилося лише 19 років, був помічником комісара. Денікінці хотіли розстріляти юнака. Щоб запобігти цьому П.П. Смирнов, як пише сам Шляпошников „...дал ложное показание, благодаря которому я был спасен...”². Насправді ж П.П. Смирнов побудував свій виступ під час процесу 1919 р. на доведенні суддям того, що перед ними суцільна дитина, яка не в змозі повністю свідомо відповідати за свої вчинки і поведінку. В 1923 р. О.С. Шляпошников вже працював в ГПУ (такий висновок можна зробити з того, що його лист починається словами „товариші колеги”), але хотів віддячити професору за допомогу, тому і склав цю доповідну записку до своїх колег. Він тим самим намагався нагадати про вчинок П.П. Смирнова та спробувати таким чином вплинути на хід слідства та вирок суду. Закінчується службова записка завуальованим проханням дати офіційні свідчення по справі П.П. Смирнова „... если это необходимо, я смогу изложить все указанное в официальном показании...”³. Але серед всіх матеріалів справи № 55435 нами не виявлено протоколу допиту О.С.Шляпошникова. Хоча, на нашу думку, наявність такого офіційного протоколу могла полегшити П.П. Смирнову його подальшу судову долю.

У процесі вивчення життєвого шляху П.П. Смирнова постала проблема із з'ясуванням точного місця поховання вченого. Так, у спогадах про роки навчання в Московському історико-архівному інституті (1940-1947), надрукованих в московському журналі „Отечественные архивы” колишня

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, к. 37, од. зб. 22, арк. 22.

² ДА СБУ. – Спр. 55435, т.14, арк. 40.

³ Там само. – арк. 41.

студентка МІАІ Н.О. Ковальчук згадує про свого викладача, професора П.П.Смирнова і говорить, що він похований „...с большими почестями на Алексеевском кладбище Москвы...”¹. Але під час ознайомлення зі спогадами про П.П. Смирнова його дружини С.В. Смирнової² виявилось, що вона вказує на Новодівоче кладовище як місце, де поховано Павла Петровича. Для остаточного вирішення цього питання визначальне значення має запис у книзі реєстрацій Новодівочого цвинтаря, у якому зафіксовано, що Павло Петрович Смирнов дійсно похований на цьому кладовищі 5 квітня 1947 р. Нам вдалося розшукати могилу вченого за допомогою працівників згаданого кладовища.

Численні автобіографії вченого, укладені ним в різні періоди життєдіяльності, мають унікальне джерельне значення, оскільки містять відомості не тільки, власне, біографічного змісту. Вони також дають можливість ретроспективно відтворити важливі сторони службової діяльності вченого та викладача, а також допомагають у справі складання найбільш повної бібліографії його наукових робіт³.

До другої підгрупи біографічних джерел віднесено ті матеріали, що відображають службову діяльність батька П.П. Смирнова – Петра Авдійовича, висвітлюють факти з біографії матері вченого, його дружини – Смирнової Софії Василівни (дівоче прізвище Сергєєва), доньки Олени, брата Володимира. Серед них: кондуїтні відомості на братів Смирнових⁴, які надавалися адміністрацією Симбірської гімназії на вимогу дирекції Київської Першої чоловічої гімназії; табель учня I класу Симбірської гімназії

¹ Ковальчук Н.А. Историко-архивный институт стал моим родным домом. Воспоминания Н. А. Ковальчук о годах учебы в институте (1940-1947) (окончание). // Отечественные архивы. Научно-практический журнал. – М., 2003. – № 5. – Стр. 65-81.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 131 зв.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 3, арк. 14-17; там само, карт. 36, од. зб. 2, арк. 2-3, там само, карт. 1, од. зб. 8, арк. 7-10.

⁴ ДА м. Києва. – Ф. 108, оп. 93, спр. 1499, арк. 27-28.

Володимира Смирнова за 1896/97 навчальний рік¹, атестат про закінчення В.П. Смирновим Київської Першої чоловічої гімназії (1906 р.)². Ці документи є цікавими для порівняльної характеристики двох братів. До того ж в майбутньому Володимир Смирнов, який все життя буде дуже тісно пов'язаним зі старшим братом, також почне займатися наукою – геологією, буде працювати і в Університеті св. Володимира (молодшим асистентом) на кафедрі геології, і в ВІНО, згодом стане професором, буде викладати в Самаркандському університеті, працюватиме у Владикавказі в місцевому педагогічному інституті, де завідуватиме кабінетом мінералогії та геології і зробить свій внесок в розвиток палеонтології та динамічної геології³. Спогади С.В. Смирнової про чоловіка⁴ також можна віднести до цієї підгрупи джерел. Вони є дуже інформативними в плані відтворення цінних невідомих сторінок життя та діяльності не тільки самого Павла Петровича, а й його найближчих родичів. Зокрема, цікавим є розповідь про родовід П.П.Смирнова, службову діяльність його батька⁵, зі спогадів нам стає відомий факт нагородження доньки Смирнових – Олени – в 1944 р. медаллю „За відвагу”⁶. Щодо Олени Павлівни Смирнової, то її біографія прослідковується до моменту смерті батька (1947). В 1944 р. Олена, яка до початку війни працювала в одній з бібліотек Москви, вийшла заміж за українця Павла Кіндратовича Петюренко. З ним вона познайомилася в партизанському загоні „Полум'я”, який діяв на території Білорусії. В 1946 р. у подружжя народилася донька, онука П.П. Смирнова⁷. Досить інформативними є матеріали, що репрезентують сторінки біографії батька дружини П.П. Смирнова – Василя Васильовича Сергєєва, зокрема,

¹ ДА м. Києва. – Ф. 108, оп. 93, спр. 1499. – арк. 11.

² Там само. – арк. 1.

³ Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – С. 62.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, 133 арк.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22. – арк. 1-2.

⁶ Там само. – арк. 114.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22 арк. 117 зв.

дворянська грамота, диплом про закінчення Московської медико-хірургічної академії, тощо¹.

Тісно переплітаються з документами біографічного характеру ті джерельні матеріали, які засвідчують службову діяльність П.П. Смирнова в Києві, Ташкенті та Москві. Вони складають окрему групу джерел. Надзвичайно цінним щодо своєї інформативності є „трудовой список”² київського періоду творчості, в якому зафіксовані академічні установи, наукові інституції та навчальні заклади, в яких П.П. Смирнов працював протягом 1908-1927 рр. Це, зокрема: з листопада 1922 р. по липень 1923 р. співробітник науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (керівник – акад. М.П. Василенко), завідувач секції давньої історії; приват-доцент (з 1912 р.), старший асистент (з 1914 р.), який працював в Археологічному Музеї та завідував Нумізматичним кабінетом Київського університету, з 1915 р. штатний доцент з правом участі в Раді університету; викладач Вищих Жіночих Курсів (КВЖК) з 1908 р.; член правління і проректор з господарської частини Вищих Педагогічних Курсів (1920-1921 рр.); професор, декан (1915-1920 рр.), з 1919 р. ректор Київського Народного Університета-Політехнікума; завідувач історико-економічним циклом, професор Робітничо-Селянського університету (1920-1921 рр.); професор Київського юридичного інституту (1918-1921 рр.); Київського інституту народного господарства (1921-1922 рр.); Вищого інституту народної освіти (1919-1923 рр.); викладач та керівник історичного відділення Київської Вищої педагогічної військової школи (1922-1923 рр.); Голова Господарського комітету Київського університету (1919-1921 рр.); Голова Господарської колегії Вищих шкіл м. Києва (1919 р.); викладач та секретар (1912-1915 рр.) Ради Вищих Вечірніх Жіночих Курсів, заснованих А.В. Жекуліною.

Інші матеріали архівосховищ Києва та Москви містять відомості „трудового списку” та доповнюють його новими даними про обрання

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 25, арк. 7-8, 17-19.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 2-3.

П.П.Смирнова в 1908 р. дійсним членом Історичного товариства Нестора-Літописця¹, 18 грудня 1913 р. „... во внимание к ученым трудам Вашим...”² членом Імператорського товариства Історії та Старожитностей російських при Московському університеті, в 1915 р. дійсним членом Саратовської вченої архівної комісії³, працю в Київському університеті⁴, співробітництво в 1923 р. з Комісією краєзнавства ВУАН⁵ тощо. Завдячуючи документам ВР РДБ (ф.279) вдалося уточнити цей перелік. В автобіографіях П.П. Смирнов не зазначав про свою співпрацю з Київським Археологічним інститутом (КАІ). Наприклад, в розгорнутій автобіографії з переліком всіх своїх наукових робіт, написаній 9 квітня 1927 р. для представлення на конкурс по заміщенню вакантної посади завідувача кафедрою руської історії в Середньоазіатському державному університеті, П.П. Смирнов жодним словом не згадав про КАІ⁶. Натомість, серед матеріалів фонду є перелік прізвищ 29 професорів та викладачів КАІ, які протягом 1921 /22 рр. безоплатно читали лекції та проводили семінарські заняття зі студентами⁷. П.П. Смирнов згаданий під № 24 в цьому списку. Крім того, на співпрацю вченого з КАІ вказують і інші документи, зокрема, посвідчення від 4 червня 1921 р. про затвердження його професором інституту⁸, посвідчення про відрядження до Ніжина викладача КАІ П.П. Смирнова тощо⁹. Також нами виявлено документ, офіційний лист директора Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка Ф. Ернста, в якому зазначалося, що музей отримав від П.П. Смирнова „... мармуровий базис колони (частина) з розкопок біля

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 3.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 55, арк. 1-3.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 2.

⁴ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 469, т. 1, спр. 249, арк. 1; оп. 469, т. 1, спр. 254, арк. 3; ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 10-12, карт. 1, од. зб. 3, арк. 14-17.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 160.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 2-3.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 83.

⁸ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 81.

⁹ Там само. – арк. 80, 82, 79.

Десятинної церкви та плитка з розкопок у Чернігові”, за що музей „...висловлює ... свою щирю подяку за пожертву й сподівається на дальшу допомогу в збиранні історично-культурних пам’яток нашої країни”¹. Цікаво, що цей лист датований 19 вересня 1927 р., а вже 20 вересня того ж року Смирнови виїхали на постійне проживання до Ташкенту.

Доповнюють відомості про викладацьку діяльність вченого, зокрема, київського періоду, документи ЦДАВО України, які висвітлюють участь П.П.Смирнова в роботі ВІНО на посаді викладача факультету професійної освіти², історичного факультету³, матеріали про викладання педагогом-початківцем уроків історії в Київському Першому комерційному училищі⁴.

Крім співпраці з навчальними закладами Києва, науковець працював і в інших містах. Зокрема, влітку 1911 р. та 1912 р. він, будучи професорським стипендіатом Університету Св. Володимира по кафедрі руської історії, виїжджав до Полтави з метою викладання на загальноосвітніх курсах для народних вчителів Полтавського губернського земства. П.П. Смирнов читав лекції з історії Північної Русі⁵. Для роботи ним була складена програма з руської історії (Московського та Петербурзького періодів), яка включала 12 пунктів, від періоду утворення Московської держави до епохи реформ ХІХ ст. Повний текст цієї програми зберігається в особовому фонді П.П.Смирнова⁶.

Середньоазіатський період діяльності П.П. Смирнова (1927-1937 рр.) засвідчують документи про співпрацю вченого з Середньоазіатським державним університетом (САДУ). До цих документів відносяться: офіційний виклик П.П. Смирнову на роботу в САДУ від декана факультету

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 53, арк. 1.

² ЦДАВО України. – Ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 62, 62 зв., 63.

³ ЦДАВО України. – Ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 19 зв., 29-29 зв; спр. 1, арк. 32, спр. 7, арк. 50-51.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 12, арк. 1-2.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 7, арк. 65.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 7, арк. 63 зв.

регіонального господарства і права Д. Барботкина¹ з повідомленням про те, що за вченим закріплюється кафедра історії господарського побуту та навчальні курси: історія господарського побуту Західної Європи та історія господарства Росії; посвідчення професора історії Рабфаку САДУ², посвідчення професора факультету регіонального господарства і права³; наказ про затвердження його на посаді професора, завідувача історичним циклом Східного факультету САДУ⁴; наказ про призначення на посаді директора Фундаментальної бібліотеки САДУ⁵, витяг з наказу по САДУ про передачу справ директора Фундаментальної бібліотеки П.П. Смирнова іншому директору⁶ та акт про передачу справ⁷ тощо. Цінні відомості можна почерпнути з педагогічного навантаження історика за окремі роки⁸. Певний інтерес представляє документ, зосереджений в матеріалах службової діяльності П.П. Смирнова ташкентського періоду. Це витяг з протоколу (копія, завірена в Ташкентській нотаріальній конторі;) засідання місцевого комітету САДУ від 16 лютого 1938 р. по справі П.П. Смирнова⁹. Засідання стало відгуком на звинувачення з боку засобів масової інформації, зокрема журналіста газети „Комсомолец Узбекистана” Х. Джумаєва (№152, від 2 листопада 1937 р.), в упередженому ставленні професора до аспірантів-узбеків та казахів. Була створена спеціальна університетська комісія, „розслідування” тривало 3,5 місяця. Місцевий комітет, врахувавши всі наявні матеріали, дійшов висновку, що інформація, розміщена на сторінках названого видання, не знайшла свого підтвердження. Саме через цей неприємний інцидент, до його повного з'ясування відкладався переїзд

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 4.

² Там само. – арк. 15.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 22.

⁴ Там само. – арк. 23.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 14.

⁶ Там само. – арк. 17.

⁷ Там само. – арк. 18.

⁸ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 6, 8, 12.

⁹ Там само. – арк. 31.

Смирнових до Москви. Вчений разом з дружиною добивався спростування наведених в статті фактів. Надруковано воно було в цій самій газеті 14 квітня 1938 р.¹. Крім роботи в САДУ, під час перебування в Середній Азії професор П.П. Смирнов був членом бюро Асоціації наукових бібліотек Ташкента².

Середньоазіатський період життя П.П. Смирнова позначився тимчасовою вимушеною зміною діяльності після другого арешту і подальшого виходу на свободу в жовтні 1931 р. Тоді професор змушений був влаштуватися на роботу до Середньоазіатської контори Промбанку. Про ці події серед матеріалів особового фонду зберігся цілий підрозділ документів, зокрема: довідка про призначення П.П. Смирнова інспектором контори Промбанку³; наказ про переведення П.П. Смирнова на посаду старшого консультанта-інспектора контори Промбанку⁴; посвідчення про відрядження старшого інспектора П.П. Смирнова для обстеження різних об'єктів будівництва (в Чарджуй, Байрам-Алі, Катта-Кургані, Мерві, Ашхабаді)⁵; розрахункові книжки старшого консультанта Промбанку П.П. Смирнова⁶ тощо. І хоча ці матеріали ніяк не пов'язані з науковою діяльністю П.П.Смирнова, вони все ж таки мають важливе значення для розуміння загальної атмосфери його життя в цей період.

Московські роки біографії П.П. Смирнова (1938-1947 рр.) досить добре представлені джерельною базою. У матеріалах особового фонду вченого зберігаються документи, що дозволяють простежити за практично всіма видами його діяльності та встановити в хронологічному порядку перебіг основних подій в творчому і повсякденному житті історика. Цей період позначився як активною науковою роботою, так і значними успіхами на викладацькій ниві. Професор П.П. Смирнов працював в Московському

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 83.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 20-23.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 28, 29.

⁴ Там само. – арк. 31, 33.

⁵ Там само. – арк. 32, 35, 36

⁶ Там само. – арк. 36-53; 54-75.

історико-архівному інституті (МІАІ), Московському міському педагогічному інституті (МГПІ), співробітничав з інститутом історії Академії Наук, був штатним професором Московського міського інституту удосконалення вчителів, починаючи з 1938 р¹. Зокрема, наказом від 15 липня 1938 р. професор П.П. Смирнов зараховувався на посаду завідувача кафедрою історії СРСР МІАІ², відповідним наказом по МГПІ його також призначили завідувачем кафедри історії СРСР³, на підставі власноручної заяви від 17 вересня 1937 р. П.П. Смирнов був прийнятий на роботу до Інституту історії АН СРСР⁴. Серед документів цього періоду заслуговують уваги матеріали, що засвідчують діяльність професора П.П. Смирнова, спрямовану на відновлення повноцінного функціонування МІАІ після фактичного закриття вузу на початку Великої Вітчизняної війни. Детальна розповідь про події московської осені-зими 1941-1942 рр. міститься в машинописній статті П.П.Смирнова „Война и историко-архивный институт”⁵; особовий фонд зберігає текст доленосної доповідної записки від 9 листопада 1941 р., з якої, власне, розпочалася робота по відтворенню діяльності інституту⁶; наказ про призначення П.П. Смирнова виконуючим обов’язки директора МДІАІ⁷; щоденникові записи жовтня-листопада 1941 р., в яких йдеться про події навколо МДІАІ⁸, розкривають внутрішній стан автора на момент ведення записів: хронологічно вони відносяться до початку війни і найбільше охоплюють жовтень-листопад 1941 р., найдраматичніший період в історії битви за Москву⁹. В основному автор фіксує те, що пов’язано з МДІАІ, але є там і його загальні спостереження про Москву тих місяців. Зі змісту видно,

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 113-114.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 21.

³ Там само. – арк. 20.

⁴ Там само. – арк. 1.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 2, 9 арк.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 26.

⁷ Там само. – арк. 27.

⁸ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 10, 33 арк.

⁹ Там само. – арк. 1-33.

які події суспільного життя залишили особливо пам'ятний слід в пам'яті історика: мітинг вчених у Будинку Союзів 12 жовтня 1941 р., куди він був делегований; виступи на радіо керівників держави, парад військ на Червоній площі 7 листопада 1941 р. Це, за його словами, давало надію та „выводило в широкий фарватер общественных задач”¹. Згадуються початок занять в МДІАІ в серпні 1941 р., добровільна мобілізація багатьох студентів на фронт, листування з ними, читання лекцій на призовних пунктах, переїзд з сім'єю 14 вересня 1941 р. в студентський гуртожиток на Великій Андронівці, 22 із замиської садиби в Новогирєєві. В щоденнику детально змальовуються події середини жовтня, коли стало відомо про ліквідацію МДІАІ. Багато нарисів життя прифронтової Москви тих днів містить щоденник: описи повітряних нальотів, бомбардувань і їхніх наслідків, зокрема, наліт 29 жовтня 1941 р. описується як „дикое и с боевой точки зрения почти бесцельное разрушение, которое едва ли на миллиметр приблизит ожидаемую немцами победу”².

Окрему групу документів „московського періоду” становлять матеріали, пов'язані з присудженням П.П. Смирнову державної премії в галузі історико-філологічних наук за фундаментальну працю „Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века” за 1942 р. Зокрема, це клопотання дирекції МДІАІ до комітету з питань присудження державних премій³; копія протоколу засідання кафедри історії СРСР МДІАІ від 15 грудня 1942 р. про представлення докторської дисертації П.П. Смирнова на здобуття державної премії в галузі науки⁴; відгуки на дисертацію, котрі передавалися до комітету, докторів історичних наук, професора Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова О.І. Яковлєва, професора Московського державного педагогічного університету ім. В.І.Леніна та Бібліотечного інституту ім. В. Молотова В.М. Бочкарьова і

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, катр. 1, од. зб. 10, арк. 18.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 10, арк. 24.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 6, арк. 1.

⁴ Там само. – арк. 2.

професора М.Л. Рубінштейна¹; газета „Известия” від 23 березня 1943 р. з текстом постанови РНК СРСР про присудження державних премій за досягнення в галузі науки за 1942 р.²; лист П.П. Смирнова до Сталіна, опублікований в газеті „Правда” від 5 квітня 1943 р. з проханням передати кошти державної премії професора (100.000 карбованців) до фонду оборони³; лист Сталіна зі словами подяки П.П. Смирнову за внесок у справу перемоги⁴; лист до П.П. Смирнова за підписами Вченого секретаря комітету по державним преміям професора М.М. Жаворонкова та головного бухгалтера А.Н. Позднякова від 29 вересня 1943 р. з повідомленням про те, що сума в 100.000 карбованців перерахована комітетом до фонду оборони 1 червня 1943 р.⁵; диплом лауреата державної премії II ступеня, виданий професору П.П. Смирнову⁶ тощо.

Цікавою та важливою для розуміння загальної наукової атмосфери 30-х років ХХ ст. є історія, пов'язана з отриманням П.П. Смирновим вченого ступеня доктора історичних наук. Під час ознайомлення з матеріалами особового фонду П.П. Смирнова нами була виявлена заява, написана професором 12 вересня 1939 р. до членів кафедри історії СРСР МДІАІ⁷. Вона складається з двох частин. В першій переповідаються основні події 1935-1938 рр., пов'язані зі справою про присудженням П.П. Смирнову наукового ступеня доктора історичних наук без захисту докторської дисертації⁸. Ще під час перебування в Ташкенті, в січні 1936 р. ним були зібрані та переслані до ВАКу всі необхідні для отримання вченого ступеня документи. Але тоді вони, дивним чином, були загублені, і справа призупинилася. В березні 1937 р. професор здійснив другу спробу отримати ступінь, доправивши до ВАКу

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 6, арк. 3-5.

² Там само. – арк. 9-10.

³ Там само. – арк. 11 зв.

⁴ ВР РДБ. – карт. 1, од. зб. 7, арк. 1.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 46, арк. 3.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 7, арк. 2-5.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 25.

⁸ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 4, 30 арк.

новий пакет своїх документів та дві посилки з книжками. 1 травня 1937 р. він написав листа до Вченого секретаря ВАКу О.В. Травіної з проханням повідомити йому про факт отримання його справи та її подальшу долю¹, а також 15 травня надіслав телеграму (21 слово) із запитом про хід справи на ту ж саму адресу². Зберігся лист-відповідь від 13 травня 1937 р. з підтвердженням факту отримання документів³. Але восени 1937 р. П.П.Смирнов переїздить до Москви, і клопотання Ташкентського університету до ВАКу від 28 листопада 1935 р. втрачає свою юридичну силу. В другій частині своєї заяви від 12 вересня 1939 р.⁴ П.П. Смирнов просить кафедру історії СРСР МДІАІ підтримати клопотання САДУ та направити до ВАКу нове клопотання про присудження йому вченого ступеня без захисту докторської дисертації.

У числі документів особового фонду зберігаються матеріали, пов'язані з багатократним висуванням кандидатури П.П. Смирнова до лав АН СРСР по відділенню історії і філософії в 1943 та 1946 рр. Це, зокрема, витяги з протоколів засідання Вченої ради МІАІ від 13 січня 1943 р. з пропозицією голови Ради, директора інституту П.Б. Жибарева висунути кандидатуру професора П.П. Смирнова в члени-кореспонденти АН по відділенню історії і філософії, підтриманою одноголосно⁵ та від 15 січня 1946 р. з аналогічною пропозицією⁶. В 1943 та 1946 рр. кандидатура П.П. Смирнова в члени-кореспонденти АН висувалася і від Московського міського педагогічного інституту⁷.

Третю групу джерел становлять наукові та творчі праці П.П. Смирнова, а також підготовчі матеріали до них. За проблематикою, видовою ознакою дослідження є надзвичайно різноплановими та різноманітними. За способом

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 17, арк. 1-2.

² Там само. – арк. 4.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 17, арк. 3.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 25.

⁵ Там само. – арк. 30.

⁶ Там само. – арк. 18.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 124 зв.

відтворення всі ці джерела поділяються на рукописні, машинописні, вирізки з газет; за цілісністю – закінчені, без закінчення (або початку) та фрагменти. Загалом, всі праці науковця можна розподілити на дві категорії: до першої відносяться ті, що вже опубліковані, до другої – ті, що ще чекають свого часу і поки залишаються у вигляді рукописів.

За проблематикою досліджень наукова спадщина П.П. Смирнова виокремлюється за наступними напрямками: дослідження в галузі історії Росії (переважно – це праці з історії Московської держави XVI-XVII ст.); історія України; історія та археологія Середньої Азії; історіографія; джерелознавство; бібліографія; педагогіка. Праці мають вигляд підготовчих матеріалів до дисертацій (магістерської та докторської, котрі були опубліковані окремими монографіями¹), автореферату докторської дисертації, статей, текстів лекцій, чисельних відгуків, рецензій, анотацій, доповідей на наукових конференціях, з'їздах, засіданнях наукових товариств, кафедр різних вузів, наукових планів роботи в комісіях, перспективних планів власної наукової роботи, фрагментів та начерків робіт, звітів, розробок правил організації наукової діяльності для вчених-початківців, архівних виписок та нотаток, краєзнавчих матеріалів з історії окремих міст України, Росії, Середньої Азії, конспектів праць інших авторів, проекту наказу Київської вченої архівної комісії від 18 березня 1914 р., копії статуту історико-етнографічного студентського товариства при Київському університеті Св. Володимира. Крім того, в особовому фонді історика у вигляді рукописів зберігаються численні плани середньовічних міст, схеми битв, начерки архітектурних стилів, родовідні таблиці, мапи кордонів Московської держави тощо. Мова праць – російська, українська, англійська.

¹ Смирнов П. Города Московского государства в первой половине XVII века. Формы землевладения. – Киев, 1917. – т. 1. – Вып. 1. – 144 стр.; Количество и движение населения. – Киев, 1919. – т. 2. – Вып. 2. – 375 стр. Його ж. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. М., Л., 1947. – Т. 1. – 490 стр.; М., Л., 1948. – Т. 2. – 740 стр.

Надзвичайну джерельну цінність мають рукописні підготовчі матеріали для написання ґрунтовних дисертацій. Виписки із архівних джерел та журнальних статей до магістерської дисертації „Города Московского государства в первой половине XVII в” зосереджені в багатьох справах особового фонду П.П. Смирнова¹. Нотатки, виписки, чернетки, матеріали, використані під час написання докторської дисертації на тему „Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в.”, представлені в 13 справах фонду історика². Ці матеріали являють собою машинопис із авторськими помітками, різні варіанти окремих розділів, чернетки. В передмові датованій 5 липня 1946 р. висловлена щира подяка людям, які допомагали і сприяли написанню цієї праці. Зокрема, згадана дружина П.П. Смирнова, яка друкувала всі архівні матеріали, професор С.Б. Веселовський, котрий надав П.П. Смирнову власні копії архівних актів, С.К. Богоявленський³ та В.М.Шумилов, які також передали деякі акти, що стосувалися історії міст XVII ст. Також автор виказав сподівання, що його дослідження „ не окажется ненужным родине”⁴. До написання докторської дисертації П.П. Смирнов ішов все життя. Збирати матеріал для майбутньої праці історик почав ще під час навчання в університеті св. Володимира, а захист відбувся 16 вересня 1942 р., коли йому виповнилося 60 років.

Дисертація „Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в.” написана на основі багатолітньої плідної праці дослідника в різних архівах, зокрема, Палацовому архіві, з матеріалів якого зроблені численні виписки, зокрема, по питанню пошуку втікачів московських сотень і слобод⁵; в архіві Міністерства закордонних справ збиралися данні про „гостей”, та

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 16, од. зб. 4-8; там само, карт. 17, од. зб. 1-8; там само, карт. 18, об. зб. 1-11; там само, карт. 19, од. зб. 1-2; там само, карт. 20, од. зб. 1-4.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 2-10, 21-23.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 20, од. зб. 4, 238 арк.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 3, од. зб. 1, арк. 15.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, ф. 279, карт. 22, од. зб. 2, 668 арк., карт. 23, од. зб. 1, 201 арк., од. зб. 2, 95 арк.

торгових людях гостинної і, суконної сотні¹, фіксувалися жалувані грамоти монастирів, робилися виписки з митрополичих книг 15-17 ст.ст.², багатьох інших джерел архівів Києва, Москви, Санкт-Петербурга, до того ж вперше залучених ученим до наукового обігу. В дисертації здійснена спроба комплексного аналізу такого явища як середньовічне місто, чи не вперше в історичній літературі на основі залучення великої кількості статистичних показників аналізується динаміка перетворення міста з приватно власного в державне, висвітлюється питання про форми землеволодіння в містах Московської держави, кількість населення міст та його рух за 100 років – з 1550 до 1649 рр., визначені основні категорії міського населення тощо.

В перші роки Великої Вітчизняної війни П.П. Смирнов багато сил віддавав збиранню і вивченню документів про охорону пам'яток історії та культури в 1917-1941 роках. Серед матеріалів його особового фонду підготовлена до друку велика збірка документів “Охрана памятников старины и искусства в СССР”³, а також низка матеріалів подібної тематики. Ця сторона наукової і організаційної діяльності професора П.П. Смирнова залишається невідомою історіографам та біографам вченого. Ідея створення збірки документів виникла, скоріш за все, ще в кінці 1941 р., коли в результаті наступу радянських військ під Москвою було звільнено від ворога значну територію, і весь світ дізнався про знищення та зруйнування фашистами цінних пам'яток історії і культури. Вже тоді П.П. Смирнов збирав документальні свідчення про ці факти: в числі матеріалів його особового фонду є вирізки із центральних газет „Правда” та „Известия” кінця 1941 – початку 1942 рр. про знищення культурної спадщини фашистськими загарбниками⁴, листування вченого з будинками-музеями, пошкодженими або зруйнованими гітлерівцями. Зокрема, 16 квітня 1942 р. П.П. Смирновим були написані листи до дирекцій будинку-музею П.І. Чайковського в м.

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 23, од. зб. 3, 119 арк., од. зб. 4, 301 арк.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 23, од. зб. 5, 132 арк.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 26, од. зб. 1, арк. 1-230.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 40, спр. 9, арк. 1-16.

Клин, до будинку-садиби Л.М. Толстого в Ясній Полянї, до музею К.Е.Цюлковського в Калузі, до історичного музею м. Істра¹. В цих листах П.П.Смирнов просив надати документальні дані про історію виникнення музеїв, акти про їхнє створення, розміри бюджетів кожного з музеїв, масштаби збитків, нанесених німецькими військами, фотографії музеїв довоєнного та після звільнення періодів. Від директорів музеїв надходили відповіді, датовані червнем 1942 р².

Фонд П.П. Смирнова містить газетні вирізки (16), матеріали яких також ввійшли до збірки. В них розповідається про злочини фашистів по відношенню до населення та пам'яток архітектури, мистецтва та культури. Наприклад, 10 квітня 1942 р. газета „Известия” надрукувала статтю „Разрушение немецкими варварами памятников старины”, в якій розповідалося про Йосипо-Волоколамський монастир – рідкісну пам'ятку руського зодчества 16-17 ст., котра знаходиться в 25 кілометрах від м. Волоколамська. Фашисти підпалили надбрамну церкву. Сильно постраждала Воскресенська вежа та знаменита Германова башта, в якій колись мешкав у засланні В. Шуйський.

Підготовлені матеріали дають можливість прослідкувати основні етапи роботи П.П. Смирнова над збіркою. Датований другим травня 1942 р. план збірки³, в якому автор називає себе редактором, містить відомості про те, як спершу було задумане це видання. Зміст книги мав охопити період з 1917 по 1941 рр., передбачалося розглянути у ній документи союзного та республіканського законодавства, документи про охорону пам'яток старовини і мистецтва та їхню реставрацію. Особливу увагу передбачалося приділити матеріалам про зруйнування цих пам'яток німецькими військами. У фонді П.П. Смирнова збереглася чернетка дослідницького характеру

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, спр. 11, арк. 1; карт. 36, спр. 12, арк. 1; карт. 36, спр. 13, арк. 1; карт. 36, спр. 15, арк. 1.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, спр. 35, арк. 1-2; там само, карт. 37, од. зб. 15, арк.1.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 26, од. зб. 2, арк. 3.

вступної його статті до збірки (не вистачає першої і останньої сторінок). Обсяг рукопису становить близько 70 сторінок, це – детальне викладення історії формування системи охорони пам'яток історії і культури в 1917-1923 рр.; передмову побудовано на використанні значної кількості документів майбутньої збірки, широкого їх цитування, написана збірка живою літературною мовою і була зачитана на засіданні кафедри історії СРСР Московського міського педагогічного інституту в 1942 р.

Є у фонді і чернетка друкованого екземпляру збірки. Документи, які ввійшли до неї, різноманітні за формою: декрети, постанови, накази, розпорядження, інструкції, протоколи, кошториси, звіти, реєстри музеїв, довідки про роботу музеїв, доповідні, описи історичних пам'яток та ін.; дуже широко представлена база неопублікованих раніше документів (114 із 169). До збірки включено документи Наркомату освіти РРФСР та його підрозділів з охорони пам'яток історії та культури; цікаві відомості в документах звітнього та статистичного характеру (чисельні переліки та описи музеїв, садів і парків); важливу інформацію можна знайти у витягах із річного звіту за 1925 р. Псковського, Сергієвського, Гомельського, Ново-Ієрусалимського та інших музеїв; більше 50 документів розповідають про практичні кроки, здійснені на місцях – всі вони взяті із архівів центральних областей Росії, України, Криму, Кавказу. Цю збірку так і не було видано. Мабуть в умовах війни публікація такої великої за обсягом книги була справою нелегкою. Тим більше, що збірка, судячи з внутрішньої рецензії на неї, потребувала ще серйозного археографічного доопрацювання. Важливо відмітити сам факт роботи над збіркою такого змісту, яка мала наукове і політичне значення, саме в перші роки Великої Вітчизняної війни. Слід ще раз підкреслити і доцільність звернення до матеріалів про пам'ятки історії та культури, їхню охорону та вивчення, які відклалися у фондах не лише установ, краєзнавчих товариств, але і в особових фондах вчених.

Після цієї збірки протягом 30 років в літературі немає відомостей про спроби видання подібного типу збірок документів. Тільки в 1973 р. вийшла

збірка „Охрана памятников истории и культуры” порівняно невеликого обсягу, до якої увійшли урядові документи про охорону пам’яток в роки Радянської влади. 28 документів збірки відносяться до 1917-1925 рр., що майже в 6 разів менше числа документів збірника, редагованого П.П.Смирновим.

Якщо збірку „Охрана памятников старины и искусства в СССР” не було надруковано, то інша книга, редагована П.П. Смирновим, побачила свого читача. Йдеться про книгу „Наши великие предки: Указатель литературы”, яку було видано в 1942 р. у друкарні Всесоюзної книжкової палати накладом 3000 примірників¹. На 78-ми сторінках покажчика літератури було розміщено бібліографічну інформацію, котра мала на меті допомогти читачеві підібрати необхідну літературу і матеріали про народних героїв. Література була підібрана по персоналіям: О. Невський, Д. Донський, К. Минін, Д. Пожарський, О. Суворов, М. Кутузов. Передумову до книги написав П.П. Смирнов. В ній він виклав основну структуру побудови покажчика, дав поради користувачам щодо полегшення пошуку необхідного розділу тощо.

Видання „Наши великие предки” містило бібліографію цитат з класиків, директивних матеріалів, основних джерел, науково-дослідних та науково-популярних робіт, монографій, творів художньої літератури, а також зі статей газетних, журнальних та наукових збірників. Щодо журналів, то в покажчику враховані статті, опубліковані за період з 1935 р. по 1 лютого 1942 р.; із газет – статті „Правды”, „Известий”, „Красной звезды”, „Комсомольской правды”, „Учительской газеты” з 22 червня 1941 р. по 7 квітня 1942 р. Покажчик складався з 5 розділів у відповідності з прізвищами полководців. Розділ в свою чергу розбивався на глави: класики марксизму-ленінізму та директивні матеріали; джерела з відповідного історичного

¹ Наши великие предки: Указатель литературы. / Под ред. проф. П.П.Смирнова. – М.: Политиздат, 1942. – С.1-78.

періоду; монографії, дослідження, загальні праці, підручники для вузів, наукові статті; масова література; художні твори.

Упорядниками покажчика літератури були А.Т. Кинкулькин, М.Г.Рабінович, доц. В.Є. Сироечковський, К.Н. Татарінова. Загальну редакцію здійснював професор П.П. Смирнов. В цій збірці містилося посилання на статтю П.П. Смирнова „Великие предки красных воинов. Александр Невский”¹, яка вийшла в газеті „На боевом посту” від 27 грудня 1941 р. Історик вважав, що зміст цього покажчика літератури за своєю важливістю та педагогічному значенню заслуговує певної уваги та застосування в школі, особливо у навчанні старших школярів.

Не дивлячись на те, що професор П.П. Смирнов увійшов в історію історичної науки як автор найбільш повних узагальнюючих праць з соціально-політичної історії міст XVI-XVII ст.ст., і найперспективнішим напрямком, представленим в його творах, було вивчення соціального життя феодальних міст Московської держави, він не був закритим для вивчення й інших історичних тем. Зокрема, серед документів особового архіву зберігаються рукописи та підготовчі матеріали до статей з історії України: „Надписи старой тюрьмы” (1924), присвячена політичним в’язням Лук’янівської тюрми, „Борьба за Украину с татарами, поляками, Литвой в 16-17 ст.ст.”(1942), матеріали до статті „Директория в Киеве”, „Дела Малороссийской Коллегии в Киевском Архиве Древних актов”(1927), „Украина в борьбе за национальную независимость в 16-17 вв.”(1941-47)².

Суттєвою стороною наукової діяльності П.П. Смирнова було рецензування книг, статей, дисертацій, підручників, навчальних програм тощо. Збереглися рукописи його рецензій та відгуків на книги: Э.Д.Сташевського „Очерки по истории царствования Михаила

¹ Наши великие предки: Указатель литературы. / Под ред. проф. П.П.Смирнова. – М.: Политиздат, 1942. – С. 13.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 6, арк. 1-56; там само, карт. 13, од. зб. 1, арк. 1-74; там само. – карт. 11, од. зб. 3, арк. 1-43; там само. – од. зб. 9, арк. 1-39; там само. – карт. 12, од. зб. 5, арк. 1-80.

Федоровича” за 1913 рік¹; книгу під редакцією А.А. Покровського “Беринг и Камчатская экспедиция” за 1943²; А.В. Чернова “Очерки по истории Поместного приказа”³; Н.П. Павлова-Сільванського “Феодализм в Древней Руси” за 1907 р⁴; рецензії на підручники з історії СРСР для 8 класу середньої школи за 1943 рік⁵, “Історія СРСР”, т.1⁶; відгук на книгу “История Казахской ССР” І. Абдикаликова і А.М. Панкратової за 1943 р⁷; чисельні відгуки на дисертації, зокрема В.І. Бушуєва “Опыт применения точного измерительного прибора – весов – к историческому исследованию. К истории Суздальско-Нижегородского княжества в 1-й половине 15 в.”⁸, О.П. Дьяконова “Ярославский посад в 16-17 вв.”⁹, А.Т. Ніколаєвої “Уставные таможенные грамоты Московского государства 17-17 вв. до 1653 г.”¹⁰ та багато інших (всіх близько 20); збереглося декілька рукописних аналізів проектів програм з історії: проект програми з історії народного господарства СРСР член-кореспондента АН СРСР П.І. Ляшенко¹¹ і рецензія на програму та макет навчальної історичної мапи “Русские княжества и Золотая Орда в 13-14 вв.”, яку в 1938 р. склав Б.А. Рибakov для третього класу середньої школи¹².

Протягом всього свого творчого шляху П.П. Смирнов брав активну участь у роботі багатьох наукових гуртків, вчених товариств, з’їздів тощо. Ця участь проявлялася у великій кількості різноманітних доповідей та звітів, які були зроблені істориком під час засідань. Далеко не всі з них були свого часу опубліковані, тому практично єдиним місцем зберігання цих безцінних для

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 16, од. зб. 2, арк. 1-15.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 33, арк. 1-17.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 16, од. зб. 3, арк. 1-23.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 31, арк. 1-12.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 22, арк. 1-9.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 23, арк. 1-5.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 21, арк. 1-11.

⁸ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 14, арк. 1-16.

⁹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 20, арк. 1-2.

¹⁰ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 29, арк. 1-5.

¹¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 27, арк. 1-4.

¹² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 37, арк. 1-3.

розуміння багатогранності наукового таланту вченого матеріалів є особовий архівний московський фонд. Саме тут представлені рукописи всіх доповідей, котрі були зроблені П.П. Смирновим починаючи зі студентської лави і закінчуючи останніми роками життя. Першими серйозними, самостійно підготовленими роботами, стали виступи молодого дослідника російської історії на жовтневому 1909 р. засіданні гуртка під керівництвом професора М.В. Довнар-Запольського на тему “Конфискации 40-х XVII в. годов на посадах” і на обласному археологічному з’їзді в Костромі у тому ж році з доповіддю „Заметка к истории города Костромы”¹. Починаючи з 1915 р. П.П. Смирнов активно працює в історичному товаристві Нестора-Літописця, де постійно виступає на засіданнях. 28 листопада 1915 р. читає доповідь на тему „К вопросу о формах землевладения в городах Московского государства”, а пізніш, в 1916 р., вона ж була прочитана на засіданні Саратовської вченої архівної комісії². 13 грудня 1915 р. вчений робить повідомлення на тему „Высылка из России английских купцов в 1649 г. по новым архивным данным”³; доповідь “О происхождении русских веса и меры “Русской Правды”. По вопросу исследования проф. Е. Щепкина” пролунала на двох об’єднаних засіданнях історичних товариств Нестора-Літописця та Саратовської губернської вченої архівної комісії 27 березня і 15 травня 1916 р.⁴; 26 червня того ж року в товаристві Нестора-Літописця зробив виступ “Летописные тексты о варягах и древней Руси”; 2 грудня 1921 р. там же доповідає з приводу теми „Россия и Запад в освещении Ф.И. Достоевского”⁵; 3 грудня – “Вопрос о периодизации русской истории”⁶; 29 квітня 1923 р. – “В.Б.Антонович и его историческая школа”⁷; 17 червня 1923 р. – “О русском каганате”. 16 жовтня 1921 р. проаналізував становище Київських архівів від

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 1, арк. 1-36.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 6, арк. 1-73.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 7, арк. 1-64.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 9, арк. 1-84.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 11, арк. 1-28.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 10, арк. 1-121.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 12, арк. 1-60.

часів революції на засіданні Київського Археологічного інституту і архівного управління; у грудні 1940 р. на об'єднаному засіданні кафедр Московського історико-архівного інституту зробив змістовну доповідь „Новый эпизод из истории восстания в Москве и селе Коломенском в июне 1648 года”; в грудні ж цього року виступав на відкритому засіданні кафедри історії архівної справи історико-архівного інституту Москви з доповіддю „Киевский центральный архив древних актов”¹; 7 квітня 1944 р. доповів на засіданні кафедри історії СРСР Московського міського педагогічного інституту про порівняльно-історичні методи і російський історичний процес²; а трохи пізніше там же виклав своє бачення історичної концепції С.М. Соловйова³. Остання доповідь датована 2 липня 1945 р. і має назву “Осуществление XIX главы Соборного Уложения в городах Московского государства и Боярская Дума”. Її П.П. Смирнов виголосив в Інституті права АН СРСР⁴. Таким чином, тематика доповідей доводить, що не дивлячись на наявність в науковій творчості історика пріоритетної теми – історії феодальних міст Московської держави XVI-XVII ст.ст. – він в той же час не був закритий для вивчення і інших цікавих історичних проблем.

Особливе місце в джерельній базі творчості П.П. Смирнова займають його роботи історіографічного циклу. Сюди належить віднести статті та доповіді про аналіз праць В.Б. Антоновича⁵, О.Є. Преснякова⁶, історичної концепції С.М. Соловйова⁷, першу пробну лекцію в університеті св.

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 1, арк. 1-18.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 2, арк. 1-6.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 6, арк. 1-2.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 7, арк. 1-7.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 12, арк. 1-60.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 10, арк. 1-80.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 6, арк. 1-9.

Володимира „Болтин и его значение в историографии”¹, нарис з російської історіографії 1911 р. з нагоди смерті В.О. Ключевського² та ін.

Цю групу джерел доповнюють такі специфічні пам'ятки як план роботи студентського гуртка „Родная Москва”, який організував П.П.Смирнов в стінах МІАІ³, список дисертацій, при захисті яких він виступав офіційним опонентом та написав відзиви, а також перелік статей, книг, підручників, на які П.П. Смирнов надав свої рецензії⁴. Для написання наукової біографії та створення повного бібліографічного покажчика праць П.П. Смирнова безцінним джерелом є складені ним списки власних наукових робіт⁵. Особливу увагу привертає авторський список наукових праць, рецензій і відзвів, складений незадовго до раптової кончини вченого. Цей список нараховує 82 позиції і містить відомості практично про всю видавничу діяльність історика.

Чимала група матеріалів фонду характеризує роботу П.П. Смирнова в якості викладача, завідуючого кафедрами історії СРСР в Ташкентському університеті, Московському історико-архівному та міському педагогічному інститутах, ректора Київського археологічного інституту, Московського історико-архівного інституту. Сюди відносяться доповідні записки, плани, звіти, матеріали обстеження роботи кафедр та інститутів, накази та ін⁶.

Багато уваги приділяв П.П. Смирнов періодичній пресі, уважно відслідковував інформацію, яка містилася в ній, і ця обставина знайшла своє відображення у фонді науковця: картон 37-40 особового фонду історика

¹ Смирнов П. Болтин и его значение в историографии (Лекція pro venia legendi 13 декабря 1911года). – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1913. – С. 1-10.

² Смирнов П. В. О. Ключевский. Очерк по русской историографии // Вестник военно-исторического общества. – 1911. – № 8. – С. 7-28.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, од. зб. 3, арк. 1-5.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 15, спр. 11-38; там само. – карт. 16, од. зб. 1-4.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 8, арк. 7-10; там само. – од. зб. 3, арк. 14-17; там само. – карт. 36, од. зб. 2, арк. 3-4.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 1-165; там само. – карт. 36, од. зб. 4, арк. 1-49.

повністю присвячено газетним вирізкам з різних питань історичної науки з численними помітками його самого: з історії громадянської війни¹; з історії України²; газетні статті про знищення німецькими військами пам'яток культури на території СРСР³; про єврейське питання⁴ – все це є ще одним переконливим доказом багатогранності і різноманітності наукових інтересів і вподобань вченого.

Четверту групу джерел становить численне листування П.П. Смирнова. Хронологічно документи епістолярного характеру репрезентують київський, ташкентський і московський періоди життя та наукової діяльності історика. Епістолярну спадщину можна поділити на декілька категорій: особисту і офіційну, листи (телеграми) П.П. Смирнова та листи (телеграми) до нього встановлених і невстановлених адресатів. До першої підгрупи слід віднести листи до та від дружини, дочки, матері, брата, сестри. Стосовно другої підгрупи листів треба сказати, що серед адресатів та адресантів П.П.Смирнова – колеги-вчені, письменники, державні діячі. У відповідності до змісту листування другої підгрупи можна умовно згрупувати за декількома розділами: листи, які відображають основну наукову діяльність історика і пов'язані з підготовкою ним монографій, наукових статей, публікацій, документів; листи, які характеризують суспільну діяльність історика.

Серед тих, кому писав листи П.П. Смирнов, були Г.Ф. Олександров (1 лист, 1945); Валієв(1 лист, 17 березня 1940 р.); В.П. Волгін (1 лист, 5 квітня 1945р.); Б.Д. Греков (1 лист, 5 листопада 1946р.); дирекції будинків-музеїв: П.І.Чайковського (16 квітня 1942 р.); К.Е. Ціолковського (16 квітня 1942 р.); Л.М. Толстого (16 квітня 1942 р.); дирекція історичного музею м. Істри (16

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 36, арк. 1-921; карт. 38, од. зб. 1, арк. 1-2056; карт. 38, од.зб. 2, арк. 1-1394; карт. 39, од. зб. 1, арк. 1-817.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 39, од.зб. 2, арк. 1-1592; карт. 40, од. зб. 1-8, арк. 1-2665.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 40, од.зб. 16, арк. 1-65.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт.40, од.зб. 10, арк. 1-104.

квітня 1942 р.); державний архів м. Стокгольму (2 листа, серпень 1916 р. та 4 грудня 1916 р.); С.Н. Круглов (1 лист, 31 березня 1945 р.); О.В. Травіна (1 лист, 13 травня 1837 р.); П.Н. Федосєєв (1 лист, 1945 р.); Мілютіна (1 лист, 1 телеграма, березень 1945 р.); І.Сталін (1 лист, квітень 1943 р.) та ін. Листуванню присвячені картони 36 та 37 в 279 фонді відділу рукопису РДБ.

Особами, які писали П.П. Смирнову були: А.І. Андрєєв (3 листа, без дати); Арапов (1 лист, 20 квітня 1943 р.); В.М. Афонович (1 лист, березень 1947 р.); С.О. Белокуров (1 лист, Київ, 1915 р.); П.С. Бенюх (5 листів. 1944, 1946 рр.); М. Бубнов (1 лист, 17 грудня 1910 р.); Володін (1 лист, 29 березня 1911 р.); М. Данельський (1 лист, Полтава, 13 лютого 1913 р.); Н.М. Добротвор (1 лист, Нижній Новгород, 31 липня 1938 р.); Зинов'єв (1 лист, Калуга, квітень 1942 р.); М.М. Костикова (4 листа, Москва, 1946-1947); П. Курдюков (1 лист, Москва, 25 червня 1946 р.); З. Манулкін (1 лист, Ташкент, 1 листопада 1930 р.); С. Маслов (1 лист, 19 квітня 1923 р.); Н.Міллер (1 лист, Москва, 24 жовтня 1940 р.); А.А. Новосельський (1 лист, Москва, 14 березня 1947 р.); В.А. Перетяткович (1 лист, Київ, 8 серпня 1911); С.А. Покровський (1 лист, 29 квітня 1946 р.); А.М. Порубиновський (1 лист, Москва, 19 липня 1946 р.); В.О. Романовський (1 лист, Караганда, 29 лютого 1944 р.); Н.Л. Рубінштейн (1 лист, Саратов, 1942 р.); В.В. Сергєєв (3 листа, Москва, 1944 р.,); П.Г. Софінов (6 листів, Москва, 1942, 1945); Б.В. Тихомиров (1 лист, Москва, 7 лютого 1947 р.); Фіолетов (1 телеграма, Ташкент, 1927 р.); Е.А. Шмідт (1 лист, Ташкент, 16 травня 1930 р.); С. Щоголев (1 лист, 11 травня 1942 р.) та ін. Серед адресатів та адресантів науковця можна виділити листи до й від колег-науковців істориків, знаних в Україні та Росії. Наприклад, це Б.Д. Греков, С.О. Белокуров, С. Маслов, В.О. Романовський, Б.В. Тихомиров, М.В. Нечкіна, М. Рубінштейн тощо. В листах іноді розкриваються або з'ясовуються обставини тих чи інших подій. Зокрема, в листі Сергія Белокурова до П.П. Смирнова від 10 травня 1915 р.¹ йдеться про сумнозвісну справу Є. Сташевського, якого звинуватили у викраденні документів з архіву

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 24, арк. 1-5.

Міністерства закордонних справ і до котрої опосередковано був причетний і сам П.П. Смирнов. Йому навіть довелося писати пояснювальну записку з приводу цієї прикритої історії. Її повний текст зберігається в особовому фонді історика¹. В листі В.О. Романовського з Караганди від 29 лютого 1944 р.(у якого П.П. Смирнов виступав офіційним опонентом під час захисту кандидатської дисертації на тему: „Борьба за финансовую автономию Украины в 60-х гг. XVIII” і якому всіляко допомагав з оформленням документів, давав поради) серед основної теми листа – обговорення рукопису дисертації В.О. Романовського та майбутнього захисту знаходимо деякі цікаві характеристики. Зокрема В.О. Романовський зазначає, що він дізнався про загибель Київського архіву давніх актів і задає собі питання „... как можно было оставить его в Киеве в 1941 до сих пор понять не могу... подлец Олоблин ушел с немцами. Не лежит у меня душа к этому прохвосту, хотя в науке он кое-что сделал...”².

Серед документів заслуговують уваги матеріали службового листування. З приводу написання та публікації своїх праць П.П. Смирнов листувався з редакційним відділом видавництва АН СРСР, державним видавництвом політичної літератури, науково-видавничим відділом Головного Архівного Управління МВС СРСР, із редакціями часописів: „Киевская мысль”, „Исторический журнал”, „Литературный Узбекистан”, „Вопросы истории” тощо³. Великий пласт утворюють листи з різних офіційних установ, з якими вчений співпрацював та мав наукові контакти протягом свого життя. Сюди слід віднести Будинок науковців АН СРСР; Інститут права АН СРСР; Московський міський інститут удосконалення вчителів, ВАК ВКВШ СНК СРСР; Київську вчену архівну комісію; Вчену комісію з історії при Головному управлінні вузами Міністерства освіти

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 6, арк. 1-14.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 1, арк. 1-2.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 9, арк. 1-3; од. зб. 19, арк. 1; од. зб. 31, арк. 1-4; карт. 37, од. зб. 4, арк. 1-2; од. зб. 5, арк. 1-3; карт. 36, од. зб. 28, арк. 1; од. зб. 26, арк. 1; од. зб. 38, арк. 1; од. зб. 2, арк. 25-27; од. зб. 29, арк. 1-8.

СРСР; Український історичний музей ім. Т. Г. Шевченка; Товариство історії і старожитностей російських при МДУ;”;

Київський університет св. Володимира; Київське комерційне училище; Середньоазіатський державний університет; Управління державними архівами, студентське наукове товариство „Родная Москва” тощо.

Серед документів особистого характеру можна виділити масштабне листування з дружиною – С.В. Смирною (всього понад 130 листів, починаючи з листопада 1908 р. і закінчуючи 1 квітнем 1947 р., за декілька годин до смерті), в якому розкриваються багато питань і з наукової тематики, бо П.П. Смирнов завжди знайомив дружину зі своїми планами, думками, радився з усіх питань, в тому числі професійних. Подружжя Смирнових поховане разом на Новодевічому цвинтарі у Москві і на спільному білому мармуровому пам’ятникові написано: “С.В. Смирнова – лучший друг и помощник”, що тільки підтверджує попередню думку про спільність інтересів чоловіка та дружини та їхню взаємну щирість. Збереглися листи від колишніх вдячних учнів, студентів, аспірантів¹; вітання з захистом докторської дисертації та присудженням Державної премії від офіційних установ та приватних осіб²; іменні запрошення на різні заходи: конференції, з’їзди, виступи, зустрічі, концерти, вечори, чисельні посвідчення та членські квитки різних товариств тощо³.

Епістолярна спадщина вченого налічує понад 170 одиниць зберігання. Вона представляє значний інтерес для вивчення життя та діяльності історика, з’ясування особливостей його творчості, встановлення кола осіб, з якими він спілкувався, джерел, над якими працював, відтворення своєрідного духу того часу. Опрацювання листування дозволило значно розрити джерельну базу вивчення службової та наукової діяльності П.П. Смирнова, доповнити відомості біографічного характеру.

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 30, арк. 1-5; карт. 37, од. зб. 16, арк. 1-8.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 7, арк. 1-10.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 18, арк. 1-22.

До п'ятої групи віднесені зображальні джерела, які відклалися у рукописному відділі Російської державної бібліотеки. Загальна кількість фотографій в особовому фонді П.П. Смирнова невелика. Фотографії організовані в одній справі¹. Це два великих та одне маленьке фото. Хронологічно вони відносяться: великі до 1946 р., маленьке – до 1941 р. і стосуються нагородження вченого Державною премією СРСР (Додаток Б). Ці матеріали наочно доповнюють групу джерел службово-біографічного характеру.

Отже, виявлені та опрацьовані матеріали джерельної бази є достатніми для здійснення комплексного наукового дослідження життя і діяльності П.П.Смирнова як вченого-історика та педагога. В дисертації використано велику кількість архівних джерел, які вперше залучені до наукового обігу та доповнюють уявлення про творчий шлях, наукову спадщину та педагогічну діяльність професора, демонструють різнобарв'я його професійних пошуків, уточнюють відомості про методологічні та методичні засади роботи.

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 19.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ П.П. СМІРНОВА

Становлення П.П. Смирнова як історика припадає на період навчання в Київському університеті св. Володимира та тісно пов'язане з представниками київської школи документалістів і, зокрема, досвідченим педагогом, науковцем і лектором М.В. Довнар-Запольським. Історичний світогляд П.П.Смирнова формувався під впливом родинних та місцевих традицій, громадського оточення в гімназійні та студентські роки, що сприяло становленню майбутнього історика, обранню ним фахового інструментарію та методики наукової праці. Саме духовні та культурні традиції, успадковані від перших вчителів, стали тим підґрунтям, на якому сформувались його історичні та джерелознавчі погляди, відбулося усвідомлення цінності історичних джерел та їх ваги в осмисленні минувшини.

2.1. Київський період життєдіяльності П. П. Смирнова (1897-1927) і формування його історичних поглядів

Павло Петрович Смирнов народився 9 вересня 1882 р. в м. Симбірську. У свідоцтві про народження майбутнього вченого-історика зазначається: "...в метрической книге церкви 5-го пехотного Калужского полка за тысяча восемьсот восемьдесят второй (1882) год, части первой о родившихся мужского пола, в статье под № 3-м записано так: 1882 года, сентября 9 числа у младшего врача 93-го резервного батальона, коллежского советника Петра Авдеева Смирнова и законной жены его Анны Иосифовой, обоих православного вероисповедания, родился сын Павел. Таинство крещения совершено того же сентября 18 числа..."¹. Хрещеними батьками стали

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 1.

старший лікар 93 резервного батальйону Калузького полку статський радник Михайло Фрідріхович Лекір та дружина брата Ганни Йосипівни – Наталія Михайлівна Рязанова¹. В той час родина мешкала в невеличкому містечку Симбірську, звідки незабаром батька перевели до Казахстану: декілька років Смирнови провели у військовому форті Кара – Бутак, де в 1884 році народився молодший син Володимир. У 1885 році лікар Смирнов разом із сім'єю повертається до Симбірську і оселяється за адресою: 1-й Штальний провулок, 5. В цьому будинку Смирнови прожили до липня 1897 року.²

Зупинимося докладніше на родоводі П.П.Смирнова. Предки його були московськими купцями середньої руки. Вже купець Авдій Феодосійович Смирнов, дід Павла Петровича, в середині XIX століття зрозумів, що дітей треба виводити в люди, і віддав обох своїх синів до однієї з гімназій Москви. У Андрія та Петра виявилися неабиякі здібності: вони були розумні, наполегливі у навчанні та працьовиті. Хлопці навчалися в старших класах гімназії, коли після тяжкої хвороби помер їхній батько, залишивши молоду дружину з трьома дітьми та великою торгівельною справою.

Андрій після закінчення гімназії поїхав до Петербургу і став студентом Технологічного інституту. З Петра мати вирішила зробити продовжувача родинної батьківської традиції і передати йому всі справи. Але хлопець хотів навчатися далі і йому довелося витримати величезний тиск з боку матері, доводячи своє право на навчання. Раптово від серцевого нападу помирає мати, родинна справа ліквідовується, а гроші розділюються між двома братами і сестрою Ольгою, яка на той момент вже була заміжня і мала власну родину.

Петро Авдійович в 1863 р. з відзнакою закінчує московську гімназію № 3 і за відмінні успіхи у навчанні його без іспитів було зараховано на медичний факультет Московського університету. В 1869 році він отримав диплом лікаря з відзнакою, після чого певний час проходив підготовку в Медико-

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 2.

² ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 3.

Хірургічній академії з метою підвищення кваліфікації. Потім його було направлено в якості молодшого лікаря до п'ятого піхотного Калузького полку. У службових справах в 1875 р. Петро Авдійович перебував у Рязанській губернії, де і зустрів сільську вчительку Ганну Йосипівну Рязанову, з якою незабаром одружився. Невдовзі після одруження в 1876 р. П.А. Смирнова направляють на турецьку війну, під час якої він отримав чимало нагород за мужність, зокрема і Георгіївський хрест. Після закінчення військової кампанії П.А. Смирнов вирішив залишитися в армії лікарем, переїжджаючи з полком в різні місця. Взимку 1894 р. Петро Авдійович серйозно захворів. Як наслідок далася взнаки стара контузія, виникла загроза „душевної” хвороби. П.А. Смирнов все це як лікар знав і розумів, тому вирішив піти у відставку (хоча до повної пенсії йому залишалося прослужити всього два місяці). Отже, в 1894 р. П.А. Смирнов іде у відставку статським радником. Певний час він лікувався у Вінниці, але згодом його перевели до Києва у Кирилівську лікарню, в якій він недовзі і помер. Залишається невідомим точний рік його смерті. Лише на підставі уривчастих відомостей, почерпнутих зі спогадів дружини Павла Петровича Смирнова про чоловіка, можна зробити висновок, що помер його батько, П.А. Смирнов, між 1897 та 1898 роками.

Про матір вченого – Ганну Йосипівну Рязанову – відомо, що вона народилася в 1850 р. в родині священика, який згодом став професором Рязанської духовної семінарії. Переказували, що предки його були козаками на прізвище Резан, але для духовного звання воно не підходило, тому прізвище вирішили замінити на більш підходяще – Рязанов. Родина священика була звичайною, але зі своїм певним внутрішнім укладом. Дітей виховувалося двоє: син Сашко та донька Ганна. Життя було заможне, батьки дали дітям гарну домашню освіту, та на початку 1870-х років Ганна з ідейних міркувань пішла працювати в село народною вчителькою. Саме там вона і зустріла свого майбутнього чоловіка та батька своїх дітей. Померла Г.Й.Смирнова в Кирилівській лікарні м. Києва 6 травня 1921 р.

Отже, майбутній історик Павло Петрович Смирнов був третьою дитиною в родині військового лікаря П.А. Смирнова. Крім нього ще був старший брат Олександр, 1879 року народження, сестра Ольга, яка народилася в 1881 р. та молодший брат Володимир (1884 р.). Протягом всього життя найбільш тісні стосунки П.П. Смирнов підтримував саме з Володимиром, який згодом стане професором, відомим вченим-геологом.

Батьки робили все можливе, щоб діти здобули освіту. Петро Авдійович, як військовий лікар, мав право виховувати дітей у кадетському корпусі і захотів віддати туди саме Павла, але мати категорично не погодилася з цим рішенням, проте батько наполіг, і документи до кадетського корпусу було передано. Тоді під час вступних іспитів дядько Олександр Йосипович Рязанов, який викладав там, на прохання сестри поставив Павлові двійку з російської мови – і до кадетського корпусу Павло не потрапив. Так його було “врятовано” для занять історією в майбутньому.

Свої перші учнівські університети діти Смирнових пройшли вдома в колі домашньої вчительки-матері. Ганна Йосипівна сама займалася з усіма дітьми і старанно підготувала їх до гімназії. В 1893 р. Павло вступив до Симбірської класичної гімназії, в якій провчився чотири роки із добрими результатами¹. Мати турботливо продовжувала займатися дітьми і, щоб допомогти хлопчикам у навчанні, сама почала вивчати латинську мову.

Стан здоров'я батька різко погіршувався. До того ж старший брат Олександр закінчував гімназію, йому потрібен був університет для продовження навчання, бо він мав великі до цього здібності і бажання. Тому на сімейній раді було прийняте рішення про переїзд до Києва. Так із серпня 1897 р. старовинне місто над Дніпром стає фактично другою батьківщиною Павла Смирнова. Тут старший брат вступає на математичний факультет Київського Університету св. Володимира, а Павло і Володимир приймаються

¹ ДА м. Києва. – Ф. 108, оп.93, спр.1499, арк.24-26.

до 1-ї класичної Київської гімназії відповідно до IV та II класів¹. Джерельна база для ретроспективи гімназійних років навчання П.П. Смирнова у Симбірській та Київській гімназіях дозволяє зробити висновок про те, що ці вісім років його життя були важливим етапом в ранньому становленні П.П.Смирнова як особистості, як науковця. Це був важливий для Смирнова період, причому такий, коли формувалася його психіка, відбувалося зародження світосприйняття.

Про гімназійні роки братів Смирнових відомо, що навчалися вони добре, але Павло дещо краще. Про це красномовно свідчать атестати зрілості випускників Київської 1-ї чоловічої гімназії Смирнових². Під час переходу їх з однієї гімназії до другої бюрократична машина давала офіційний запит директору Симбірської гімназії з проханням охарактеризувати колишніх своїх учнів та надати на них кондуїтні відомості. У листі-відповіді містилися найкращі відгуки про братів як класних наставників, так і гімназійної адміністрації: „Отличались всегда беспрекословным послушанием и вежливостью; с товарищами были в наилучших отношениях. Никаких дурных привычек и склонностей не обнаружили и вообще по характеру – это в высшей степени симпатичные мальчики”³. Як свідчать оцінки Павла, він мав здібності до наук гуманітарного циклу. Іноземні мови давалися йому дещо складніше. Гімназію Павло закінчив, маючи в атестаті “задовільно” лише з математики та географії, а “... поведение его было вообще отличное, исправность в посещении и приготовлении уроков, а также в исполнении письменных работ отличная, прилежание – отличное и любознательность отличная”⁴. До речі, у Володимира за цими ж показниками оцінки були відповідно 5 – 4 – 5 – 4.

Коли родина залишилася без годувальника після смерті батька, почала відчуватися велика потреба в коштах, бо дітям необхідно було продовжувати

¹ ДА м. Києва. – Ф. 108, оп.93, спр.1499, арк. 8.

² Там само. – арк. 1.

³ Там само. – арк. 19, 19 зв.

⁴ Там само. – арк. 15.

навчання. Тому і Ганна Йосипівна, і сестра Ольга зверталися в листопаді 1900 р. до канцелярії імператриці Олександри Федорівни з проханням допомогти заплатити за перебування в гімназії Павла та Володимира¹. І знову прискіпливі чиновники з канцелярії імператриці Олександри Федорівни вимагають характеристики на цих осіб з адміністрації київської гімназії² і характеристики надійшли найліпші: "...Ученики В. и П. Смирновы по своим успехам и поведению заслуживают того, чтобы им была оказана материальная помощь для продолжения образования"³. Після цього родина Смирнових отримала 60 карбованців на навчання молодших хлопців.

Ще за життя батька в Києві почалося будівництво власного житла для родини Смирнових. Та після його смерті ця справа перейшла до Ганни Йосипівни, яка, не маючи відповідного досвіду, довірилася підряднику. Він забрав усі гроші і зник. Будівництво ще не було закінчено, коли з'ясувалося, що коштів більше немає, а Смирнови винні за всі будівельні матеріали і не можуть розрахуватися із боргами. Кредитори звернулися до суду – на батьківську пенсію було накладено арешт. Все закінчилося тим, що Ганна Йосипівна з дітьми переїхала зовсім в інший район Києва і змушена була ще десять років виплачувала свій борг у розмірі 1200 карбованців. Із забезпеченої родини вони в мить перетворилися в родину не їмущу. Мати виявилася зовсім безпорадною в цій ситуації, і дітям довелося самим думати як жити далі. Павло вже з шостого класу гімназії почав займатися з учнями індивідуально, тобто давав уроки, постійно думаючи про те, щоб вони не закінчувалися і була можливість заробити на життя для своєї сім'ї. Це виробило в П.П. Смирнові велику працездатність та звичку не відмовлятися від будь-якої роботи і в майбутньому.

Щоб поліпшити матеріальне становище сім'ї, вирішили взяти двох квартирантів. Ними стали товариші Олександра Смирнова, брати-студенти

¹ ДА м. Києва. – Ф. 108, оп.93, спр.1499. – арк. 17.

² Там само. – арк. 21.

³ Там само. – арк. 20.

Іван та Антон Ганицькі, які приїхали із Бессарабії. Антон був людиною вразливою і гостро відчував будь-яку несправедливість, байдужість людей. Одного разу він покінчив з життям, перерізавши собі горло. На похорон приїхали з Бессарабії його мати і сестра Маруся, яка стала для Павла мрією та коханням молодості. Дружбу з Ганицькими він проніс через все життя. В старших класах гімназії Павло близько зійшовся зі своїм товаришем по класу Миколою Рожанським. Родина Рожанських була висококультурною та мала великий вплив на юного Смирнова. Разом з Миколою вони влаштували у своєму класі гурток самоосвіти, бо то були роки зародження революційного руху, залучали до роботи в гуртку і учнів інших класів, проводили серед гімназистів роз'яснювальну роботу. На заняттях читали різнопланові книжки, вірші, йшло активне обговорення всього почутого і побаченого навколо. Микола був одним із найкращих друзів Павла, і цю дружбу юнаки зберігали довгі роки.

Отже, як ми бачимо, Київська перша чоловіча гімназія дала Павлові Смирнову за 5 років навчання не лише ґрунтовні знання, а й засади світогляду, підштовхнула до подальшого прогресивного розвитку як на ниві науки, так і в повсякденному житті, допомогла знайти вірних друзів.

Після закінчення гімназії в 1902 р. подальший життєвий шлях приводить Павла на історичний факультет Імператорського університету св. Володимира, де він навчався з 1902 до 1907 року¹. Серед матеріалів фонду Київського університету (ДА м. Києва) зберігається і особова справа студента П.П. Смирнова. Університет, разом зі зв'язаними із ним науковими товариствами, з його чисельними кафедрами, славетною професурою та активною студентською молоддю, переживав період розквіту і був осередком суспільно-політичного та ідейного життя початку ХХ ст. Ще живі були В.Б. Антонович, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.С. Іконніков, хоча їхні лекції Павлу вже і не довелося слухати. Проте наступниками цих викладачів стали на кафедрі російської історії багато знаючий П.В. Голубовський, з

¹ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 465, Т. 1, спр. 1116, арк. 1; спр. 1123, арк. 1.

нового періоду – М.В. Довнар-Запольський; стародавню історію викладав А.І. Покровський, середньовічну – М.М. Бубнов (він же – незмінний декан факультету), нову – професор П.М. Ардашев. Історію філософії читав блискучий і глибокий знавець професор О.М. Гиляров, літературу – професор А.М. Лобода, історію російської мови розкривав майбутній академік В.М. Перетц; дуже гідно викладав класичні мови та історію культури Ю.А. Кулаковський. Публічні курси лекцій цих та інших професорів збирали великі аудиторії слухачів. У журналі „Киевские университетские известия” професорський склад активно друкував статті, відкриті листи, нотатки.

Як і в гімназійні роки, Смирнов-студент проявив себе з найкращого боку. Павло з головою поринув у студентське життя з 1902 по 1907 рр., коли суспільство напружено очікувало на революцію, шукало до неї шляхів. Смирнов належав до найбіднішого студентства і добре знав та розумів його потреби. Павла відразу було прийнято до 1-го Київського земляцтва, яке відіграло в той час серед молоді визначну роль. П.П. Смирнов восени 1903 р. звертався до керівництва університету з проханням про звільнення від оплати за навчання. У відповіді на звернення П.П. Смирнова можемо прочитати: „... предыдущий семестр зачтен,... ни в чем предосудительном замечен не был, в первом полугодии имел льготу – пособие 20 р. на уплату за обучение... Решение – освободить от уплаты за обучение”¹. Смирнов був майже незмінним старостою свого курсу, а потім факультетським старостою залишався до самого закінчення університету. Як староста активно працював у комітеті старост, а згодом протягом 1903-1905 рр. брав участь у різних студентських акціях, за що і був притягнений до дисциплінарного суду та позбавлений стипендії. Це дуже вдарило по сімейному бюджетові, бо Павло був практично єдиним годувальником для рідних у той час. Родина Смирнових мешкала тоді на околиці Києва, на тихій Скобелевській вулиці, у старому флігелі з трьох маленьких кімнат.

¹ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 465, Т. 1, спр. 1116, арк. 3.

Певний час квартира Смирнових навіть була явочною для перших революціонерів: одного разу Володимир Смирнов привів незнайомця, який переховувався тут декілька днів. Павло Смирнов допомагав йому конспіруватися та змінювати колір волосся. Потім чоловік зник. Пізніше з'ясувалося, що то був революціонер Бабушкін, який тоді саме втік із Катеринославської в'язниці та потребував допомоги. Він пізніше надіслав на Скобелевську листівку із Лондона зі словами вдячності за все, що йому зробили Смирнови. В 1905 р. під час єврейських погромів Павло, Володимир та Іван Ганицький входили до складу добровільних дружин із захисту євреїв. Дружини були озброєні браунінгами. Все це не залишилося непоміченим з боку влади: декілька разів в будинку Смирнових проводилися обшуки, та вони нічого не виявили, проте Павла зробили „неблагонадійним”. Не дивлячись на таку активну громадську діяльність, Павло Смирнов старанно займався в університеті. Відвідував всі необхідні лекції, акуратно вів записи, за звичкою багато читав. Серед інших студентів вигідно вирізнявся своєю обізнаністю, працелюбством, наполегливістю. Про це свідчать, зокрема, результати колоквіумів, заліків, іспитів. Наприклад, 28 квітня 1904 року приват-доцент О. І. Поспішиль проводив колоквіум зі слов'янознавства серед групи студентів. За результатами цього колоквіуму виявилось, що з 38 студентів, які приймали в ньому участь, оцінку „дуже задовільно” отримали 10 чоловік, „задовільно” – 18, „незадовільно” – 1. Павло Смирнов був якраз серед кращих відповідачів¹.

Павло Смирнов активно працював у науковому історико-етнографічному гуртку або, як його ще називали, семінарії, створеному в 1903 р., яким керував професор М.В. Довнар-Запольський². Діяльність професора М.В.Довнар-Запольського в стінах Київського університету св. Володимира явище, звісно, помітне не тільки для України, але й, без перебільшення, всієї Росії в рамках тодішньої імперії. Більше 20 років віддав вчений та яскравий

¹ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 465, Т. 1, спр. 1123, арк. 24 зв.

² Там само. – Ф. 16, оп. 474, спр. 136, арк. 1-2.

педагог цього вищого навчального закладу. Тут сформувався під керівництвом іншого відомого українського історика та археографа В.Б.Антоновича в талановитого дослідника-студента (1889-1894), а згодом переріс ці межі і сам перетворився на наставника-метра, сеньйора багатьох вчених України. Акцентуючи на цьому увагу, слід зауважити, що київська документальна школа В.Б. Антоновича відрізнялась критичною роботою з джерелами, суворим і перевіреним відношенням до фактів. Велика увага приділялася і регіональному аспекту історії¹. Безперечно, методологія та науковий метод В.Б. Антоновича був притаманний і М.В. Довнар-Запольському.

Організацією, де вчений виховував кадри своїх учнів-колег, і став заснований ним 30 вересня 1903 р. в стінах Київського університету св. Володимира Історико-етнографічний гурток, яким Митрофан Вікторович керував незмінно майже 15 років (1903-1918). Це була ціла подія в житті університету. Через його підготовку в різні часи пройшла плеяда високоталановитих та перспективних дослідників, серед яких були зірки першої величини: В.М. Базилевич, О.М. Гневушев, Д.І. Дорошенко, Ф.В.Клименко, Б.Г. Курц, Г.А. Максимович, О.П. Оглоблин, В.О.Романовський, В.О. Пархоменко, П.П. Смирнов, Н.Д. Полонська Є.Д.Сташевський, П.К. Федоренко, Ф.Н. Яницький. До речі, серед інших членів гуртка (а їх було більше ста осіб) можна зустріти і Володимира Смирнова. На перших етапах існування гуртка (1903) склад членів був більш різноманітним: в роботі брали участь студенти всіх факультетів, хто цікавився його завданнями. Згодом членство в гуртку посіли самі лише студенти, доценти, аспіранти (себто залишені при університеті для підготовки до професорського звання) історико-філологічного факультету, що пояснюється спрямуванням його, гуртка, діяльності – з більш широкої вона зробилася вузькоспеціальною.

¹ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович. Образ на тлі епохи. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – С. 77-88.

Продовжуючи кращі історіографічні традиції київської документальної школи В.Б. Антоновича, М.В. Довнар-Запольський зі своїми слухачами розробляв в методології принципи економічного матеріалізму, а в тематичному плані вивчав господарство окремих територій Росії¹. Разом з тим М.В. Довнар-Запольський частково відійшов від свого наставника та сформував в університетських стінах київську школу російських істориків, яка відрізнялася відверто русофільською спрямованістю². Правда, працюючи на українській землі, будучи через своїх учнів глибоко пов'язаним з українською землею, традиціями та духовністю, він не відмовлявся від вивчення за назвою того часу і малоросійської історії, хоча і надаючи їй другорядного значення. М.В. Довнар-Запольський прагнув разом з гуртківцями поглиблювати і розробляти територіальний принцип в історичних дослідженнях. Хоча і суттєво корегував цей принцип в бік висвітлення господарської історії Московської Русі XV-XVII ст., переважно за писцевими книгами, тоді як В. Б. Антонович більше схилявся до місцевої політичної історії³. Це притаманно й історично-економічній школі М.В.Довнар-Запольського. В ній, як зазначалося раніше, одночасно існував сильніший російський напрям, який частенько поборював живучу українську течію⁴.

Головна мета Історико-етнографічного гуртка полягала у вивченні розвитку історичної науки, етнографії Росії, в демонстрації створення і розвитку землеволодіння і сільського господарства. Тематична палітра

¹ Михальченко С. И. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск: Изд-во БГПУ, 1994. – С. 50.

² Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольський – историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 164.

³ Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – С. 142.

⁴ Про це див.: Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії // Записки Історично-археографічного Інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 142.

інтересів гуртка була дуже багатою та різноманітною. Так, Н.Д. Полонська-Василенко студіювала питання заселення Південної Малоросії в XVIII столітті, О.П. Оглоблин – розселення слов'ян, Ф.В. Клименко акцентував увагу на організації західно-руських цехів, В.О. Пархоменко вивчав церковне життя давньоруського суспільства. Суттєва увага приділялася питанням декабристознавства, де першу скрипку грав В.М. Базилевич¹. Та все ж таки основною темою, котру Митрофан Вікторович надавав своїм вихованцям, були різні аспекти життя Московської Русі, вивчення писцевих книг Московської держави 16-17 ст.ст. З цієї проблематики довнар-запольцями було написано та опубліковано десятки робіт, що суттєво збагатило вітчизняну історіографію. І тільки декому з його учнів щастило займатися багатющими місцевими матеріалами, що лежали дослівно під рукою, як от наприклад, Г.А. Максимовичеві, чиї основні праці (Гетьманщина за П.Румянцева-Задунайського та Вибори і накази в Малоросії в Комісію 1767 р.) торкалися історії України. Так, один із перших учнів М.В. Довнар-Запольського П.П. Смирнов працював над писцевими книгами Орловського повіту. Є.Д. Сташевський вивчав писцеві книги Московського повіту, М.Ф. Яницький дослідив книги по Новгороду.

Схема життєдіяльності гуртка доволі проста – засідання, виголошення та обговорення доповідей, читання рефератів чи повідомлень, рекомендації про затвердження їх до публікації, нарешті, публікація. В подальшому – наукові симпозиуми, конференції, з'їзди. Зрозуміло, що при цьому виключалися бюрократичні зволікання. Це та схема, що її до сих пір зберегли у більшості західноєвропейських Академій. В 1911 р. на XV археологічному з'їзді в Новгороді, мабуть, вперше заговорили про нову школу істориків-економістів з Києва².

¹ Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В. Довнар-Запольський як декабристознавець // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 81.

² Полонская Н. Великий Новгород и XV археологический съезд // Военно-исторический вестник. – К., 1912. – С. 114.

Гуртківці на своїх засіданнях постійно виступали з доповідями, обговорюючи різні дискусійні питання. П.П. Смирнов за час роботи в гуртку зробив декілька ґрунтовних та змістовних доповідей, зокрема: „Путешественники по России второй половины XV и первой четверти XVI в., как исторический источник”, зачитану в 1905 р.; „Орловский уезд по писцовым книгам 16 века (о типах поселений)” – 1906 р.; „Заселение и экономические средства междуречья до XVI в.” – 1907 р.¹. Восени 1909 р. П.П.Смирнов на засіданні гуртка прочитав доповідь про еволюцію московського посаду в XVII ст. у зв'язку з еволюцією економічного розвитку держави. Аудиторія була чисельною, а сама доповідь вирізнялася багатством архівного матеріалу та новаторськими висновками доповідача. Професор М.В. Довнар-Запольський схвально відгукнувся про доповідь. Протягом всього існування гуртка багато доповідей, котрі заслуховувалися під час засідань (іноді в зміненому вигляді) були надруковані або в журналах, або у вигляді самостійних робіт. Робота П.П. Смирнова „Орловский уезд по писцовой книге 1594-95 гг.” побачила світ на сторінках часопису „Университетские Известия” в 1909 та 1910 рр.². П.П. Смирнов два роки, з жовтня 1904 по жовтень 1906 рр., був секретарем Історико-етнографічного гуртка.³

До діяльності гуртка слід віднести і чисельні відрядження його членів до московських, петербурзьких, київських, тульських, подільських, катеринославських та інших архівів. Так, В.М. Базилевич, Б.Г. Курц, Г.А.Максимович, В.О. Романовський, П.П. Смирнов, Є.Д. Сташевський, І.І.Безручко-Зеленський, Н.Ф. Яницький, О.М. Гневушев, Б.О. Паншин, В.М.Фідровський, М.М. Терновський в різні роки працювали в цих архівах. Гуртківці під керівництвом свого голови активно здійснювали різного роду

¹ Alma Mater... – С. 383-390.

² Смирнов П.П. „Орловский уезд по писцовой книге 1594-5 гг.” // Университетские Известия. – К., 1909. – № 1, 3, 5, 7-10; 1910. – № 3, 5.

³ Alma Mater ... С. 389.

екскурсії – до Москви, Новгороду тощо з метою ознайомлення з історичними пам'ятками та музеями.

Отже, Історично-етнографічний гурток став справжньою подією в житті університету св. Володимира, істиною кузнею професійних наукових кадрів, з лав якої вийшло чимало славних постатей, котрі збагатили не лише вітчизняну, а й всесвітню історичну науку. Саме в цьому середовищі гартувався і відбувався як дослідник-початківець і П.П. Смирнов, проходячи справжню наукову підготовку у свого вчителя, М.В. Довнар-Запольського.

У постійній роботі, у підготовці до занять до іспитів, в активному поза аудиторному житті пройшли студентські роки П.П. Смирнова. Здібності цього талановитого юнака були відмічені професурою університету, а після того, як його дипломна робота “Орловский уезд в конце 16 века по писцовой книге 1594-95 гг.” отримала срібну медаль¹, Павлові Петровичеві, після закінчення основного університетського курсу, в 1908 р., запропонували місце професорського стипендіату (аспіранта, застосовуючи сучасний термін) на кафедрі російської історії університету з виплатою стипендії із спеціальних коштів університету². В центральному державному історичному архіві України зберігається відгук М.В. Довнар-Запольського про студента Смирнова, якого залишають для підготовки до професорського звання, де професор відмічає наукові таланти здібного юнака, звертає увагу на його яскраво виражену схильність до узагальнень, на аналітичне мислення тощо³. Зазвичай до числа тих, кого залишали при університеті, обиралися студенти, які писали твори на теми, що їх задавав факультет для нагородження медалями. Теми цих творів визначав професор, який посідав ту чи іншу кафедру на факультеті. Цей професор і подавав теми творів для затвердження Радою факультету. Прізвища пошуковців подавалися в закритому конверті під девізом, котрий було написано і на самому творі. Таким чином факультет

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт.1, од. зб. 3, арк. 14.

² ДА м. Києва. – Ф.16, оп. 346, спр. 41, арк. 1.

³ ЦДІАК України. – Ф. 708, од. зб. 41, арк. 15.

присуджував медалі за твори, не знаючи прізвища студента – це прізвище виголошувалося тільки після присудження медалі. Така система дозволяла зробити процес визначення переможців максимально справедливим та об'єктивним. Присудження медалей різної „вартості” було однією з форм стимулювання та виявлення наукової творчості здібної студентської молоді¹. Відтепер П.П. Смирнов під науковим керівництвом професора М.В. Довнар-Запольського активно готується до професорського звання і починає роботу над дисертацією про міста Московської держави в XVII ст. та отримує щорічні відрядження протягом восьми років до Москви та Петербургу для збирання архівного матеріалу².

Загальна схема підготовки науковців в університеті св. Володимира мала наступний вигляд: професор давав аспіранту розгорнутий план підготовки до магістерського іспиту. Цей план зазвичай містив найважливіші проблеми обраного курсу. Визначення переліку літератури, застосування тих чи інших видів джерел покладалося на самого аспіранта. Теоретично передбачалося, що молодий вчений має оволодіти та опрацювати всі монографії та статті з даної проблематики. Підготовка до магістерського іспиту зі спеціальності вимагала ретельної та уважної підготовки протягом 3-4 років, а іноді навіть більше. В цей період аспірант повідомляв про хід занять своєму професорові-керівникові. Від професора він отримував поради та додаткові вказівки. Після кожного року навчання, відпрацювавши одну чи дві проблеми зі своєї інструкції, аспірант надавав письмовий звіт про прочитані книги, вивчену літературу та опрацьований джерельний матеріал. Керівник уважно прочитував звіт, давав свій висновок та направляв цей звіт разом з висновком до Міністерства освіти, котре доручало розгляд цих документів спеціальному професору-експерту. Таким чином, підготовка аспірантів знаходилася під контролем не лише професора-керівника, але й рецензентів Міністерства освіти. Коли програму-інструкцію було опрацьовано в повному обсязі,

¹ Alma Mater... С. 291.

² ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 6, арк. 2-3.

аспірант представляв керівникові розширений звіт про вивчену літературу зі своїми критичними зауваженнями. Цей звіт спрямовувався до Ради факультету, яка призначала спеціальне засідання для приймання магістерського іспиту. На цьому засіданні екзаменатор, а також всі члени Ради факультету мали право задавати питання з тематики обраного курсу. Залишені при університеті спеціалісти з руської історії здавали три іспити зі своєї спеціальності, з всесвітньої історії та з політекономії. До екзаменів з двох останніх предметів пошукувачі готувалися по двох-трьох монографіях, котрі обов'язково містили в собі і твори на іноземних мовах. Після успішної здачі іспитів магістрант повинен був прочитати дві пробні лекції: одну – на тему за власним вибором, другу – за вибором факультету. Після лекції, на якій обов'язково були присутні всі члени факультетської Ради, відбувалося публічне обговорення та оцінювання її. В разі схвального висновку експертів магістрант отримував право на ведення лекційних занять та звання приват-доцента¹. Подібна система підготовки кадрів мала сприяти відбору кваліфікованих лекторів та знаючих викладачів. Така організація централізованого контролю за роботою аспірантів забезпечувала висування найбільш підготовлених вчених-початківців. П.П.Смирнов був одним із тих, хто пройшов цю справжньою школу-кузню молодих наукових талантів.

Саме за такою схемою і проходила багатолітня підготовка науковця П.П.Смирнова. В державному архіві м. Києва містяться звітні матеріали щодо аспіранта Смирнова за період з 1908 по 1910. Так, в своєму відгуку про звіт професорського стипендіата по кафедрі російської історії П.П. Смирнова за 1908-1909 рр. професор М.В. Довнар-Запольський зазначав, що молодий вчений вже до певної міри оволодів предметом свого дослідження, тобто питанням історії руських міст XVII ст.; що Смирнов здійснив вивчення міста з економічної точки зору; що дослідник розділив свою задачу хронологічно на дві частини: спершу вивчити долі посадів в першій половині 17 ст., далі

¹ Alma Mater... С. 292.

познайомитися з історією міст в другій половині 17 століття¹. М.В. Довнар-Запольський зауважував, що в своєму звіті Смирнов подає стислий огляд тих матеріалів, які він встиг опрацювати в архівах Москви (архіві Міністерства юстиції, у московському відділенні архіву Імператорського двору, в архіві Міністерства Закордонних справ). Вже сам перелік книг і стовбців з короткою вказівкою призначення матеріалу для теми „даёт мне право заявить, что работа его шла в высшей степени успешно...”. Цей перелік „... даёт не только указание на то, что г. Смирнов сделал в архивах очень много в количественном отношении, но и указывают на ряд интересных и важных в научном отношении выводов, к которым приходит молодой ученый”. Наприкінці відгуку Довнар-Запольський дійшов висновку, що „... научные занятия г. Смирнова в московских архивах и результаты их можно признать заслуживающими полнейшего одобрения. Как профессор я могу считать себя в высшей степени удовлетворенным тем, что по моему представлению факультет оставил при кафедре г. Смирнова, а как ученый я доволен тем, что намеченная мною тема научной работы даёт столь важные результаты”². Відгук зроблено в кінці грудня 1909 р., а вже 22 березня 1910 року відбулося засідання Основного Відділу Вченого Комітету Міністерства народної освіти, на якому заслуховувалося питання про наукові заняття П.П.Смирнова. Від Комітету рецензентом виступав С. Зноско-Боровський. Він доповів наступне: за перший рік навчання аспірант Смирнов ознайомився з колосальною кількістю матеріалів, що охоплюють різні боки питання історії посадів в Московській державі 17 ст. Хоча саме ця велика кількість джерел, що їх опрацьовував автор, не дозволила йому з однаковою ретельністю заглибитися в кожне з них. Але ті слабкі сторони, що впливають з цього, вже відмічені М.В. Довнар-Запольським, „... которым приняты меры для того, чтобы дальнейшие занятия г. Смирнова имели интенсивный характер. В общем, отчет г. Смирнова можно признать

¹ ДА м. Києва. – Ф 16, оп. 465, Т. 1, спр. 1157, арк. 3.

² Там само. – арк. 4.

удовлетворительным”¹. 29 квітня 1910 р. ректор Університету св. Володимира М. Цитович вже отримав з Міністерства народної освіти звіт за 1908-1909 рр. професорського стипендіата П.П. Смирнова з відгуком про нього Вченого комітету Міністерства народної освіти і передав ці документи на історико-філологічний факультет².

Отже, дипломна медальна робота студента П.П. Смирнова була першою надрукованою роботою історика, надалі він буде видавати їх майже щорічно і за 65 років життя зуміє створити галерею праць з різних аспектів соціально-економічної історії феодальної Росії та археології Середньої Азії³.

На початку 1909 р. П.П. Смирнов здійснив своє перше аспірантське наукове відрядження до Москви і почав старанно займатися переважно в Архіві Міністерства Закордонних Справ, при цьому не минаючи Архів Міністерства Юстиції та Палацовий Архів. Ця поїздка тривала майже два роки, під час яких історик познайомився з новими цікавими людьми: М.М. Богословським, М.К. Любавським, О.О. Кизеветтером⁴. Але найбільше П.П. Смирнов зійшовся та потоваришував з С.Б. Веселовським⁵, дружній зв'язок з яким підтримував все життя. Під час перебування в Москві П.П. Смирнов влаштувався на тимчасову викладацьку роботу в приватну гімназію пані Ржевської⁶, заробляючи собі додаткові кошти на життя.

Разом зі Смирновим в Москві в цей час перебував, жив і працював в тих самих архівах ще один учень М.В. Довнар-Запольського – Є.Д. Сташевський, історик, дослідник російської історії першої третини XVII ст., економічної історії України XVIII-XIX ст. З ним пов'язана доволі неприємна скандальна

¹ ДА м. Києва. – Ф.16, оп. 465. – Т. 2, спр. 3788, арк. 3.

² Там само. – арк. 2.

³ Козлов В.Ф. Список печатных трудов П.П. Смирнова // Археографический ежегодник за 1982 год. – М., 1983. – С. 262-263.

⁴ Любавський М.К. (1860-1936), Кизеветтер О.О. (1866-1933) – професори Московського університету.

⁵ Веселовський С.Б. (1876-1952) – дійсний член Московського археологічного інституту.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 6, арк. 18 зв.

історія, в яку, за велінням долі, було втягнуто і П.П. Смирнова. В короткому викладенні ця історія виглядає так: у листопаді 1915 р. ректор Університету св. Володимира М. Цитович отримав листа товариша міністра народної освіти В.Т. Шевякова про викрадення Сташевським великої кількості документів з Московських архівів Міністерства юстиції та Міністерства іноземних справ. За опублікованими матеріалами, винайденими проф. С.І.Михальченком, Сташевський виніс з архівів 319 справ упродовж 1908-1912 рр¹. Вибухнув скандал, що тривав протягом 1915-1916 рр. Спочатку підозра впала, крім самого Є.Д. Сташевського, ще на декількох дослідників, котрі працювали практично одночасно зі зниклими документами. Це М.М.Богословський, С.Б. Веселовський та П.П. Смирнов. В особовому фонді проф. П.П. Смирнова серед значного епістолярію історика зберігся й лист до нього Сергія Белокурова² від 10 травня 1915 р³. В цьому листі говорилося, на правах цілковитої конфіденційності, про зникнення з Наказової справи 1636 р. № 65 (картон 137) одного аркуша, на якому була написана чолобитна венеців від 12 лютого 1643 р. до Московського царя з проханням зменшити податі з порожніх дворощ через татарське нашествя. Цією справою, пише С.О.Белокуров, цікавилися в квітні 1910 р. С.Б. Веселовський, а в серпні того ж року – П.П. Смирнов і Є.Д. Сташевський. Зазначалося, що до Смирнова немає ніяких претензій, а ось постать Сташевського викликає певні підозри. Цей лист, цілком зрозуміло, не міг принести задоволення адресату – хоча й в прихованій та ввічливій формі, але П.П. Смирнов разом з С.Б. Веселовським та Є.Д. Сташевським ставилися в положення підозрюваних у викраденні документів з державного архівосховища. Відразу

¹ Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – С. 198-219.

² Белокуров С.О. (1862-1918) – відомий історик, формально діловод, а реально – керівник Московського державного архіву Міністерства закордонних справ.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 24, арк. 3-4.

після отримання такого тривожного листа П.П.Смирнов поїхав до Москви на зустріч з С.О.Белокуровим і мав з ним розмову про лист та документи¹.

Обидва міністерства й університет прагнули вичерпати інцидент без розголосу, бо документи Сташевський врешті-решт повернув. Справу його було припинено. Однак інформація потрапила в пресу. У січні-лютому 1917 „Русское слово”, „Биржевые ведомости”, „Речь”, „День”, „Киевская мысль”, „Киевлянин” (більше 20 публікацій) рознесли скандал з „професором-зłodієм” по всій імперії.

Думки професорської корпорації Університету св. Володимира щодо інциденту поділилися. Одні, як декан історично-філологічного факультету Микола Бубнов, виступили проти оприлюднення справи, бо вважали Сташевського фанатичним мисливцем за документами, який просто занадто захопився процесом пошуку джерел. М.В. Довнар-Запольський та його учні одностайно виступили з осудом Сташевського. 9 листопада 1918 р. П.П.Смирнов підготував „Объяснительную записку по делу Е.Д. Сташевского для историко-филологического факультета Киевских Высших Женских Курсов”². В ній він детально описує свої добрі приятельські відносини зі Сташевським під час спільного перебування у Москві в 1909-1912 рр. і те, як вони разом виступали з доповідями на засіданнях наукового товариства Нестора-Літописця та писали статті до третього тому „Русской истории в очерках и статьях под редакцией М.В. Довнар-Запольского”³. В записці П.П. Смирнов пригадує епізод: влітку 1912 р. він повернувся до Москви з Києва разом з молодого дружиною, щоб продовжити свою роботу в

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 6, арк. 18 зв.

² Там само. – арк.. 8-8 зв.

³ „Русская история в очерках и статьях под редакцией М.В. Довнар-Запольского” вийшла в трьох томах в Києві та Москві в 1909-1912 рр. В третьому томі (Київ, 1912) П.П. Смирновим написані нариси „Посадские люди Московского государства”, „Экономическая политика Московского государства в XVII в.”; Сташевським : „Служилое сословие”, „Народные волнения в Московском государстве” „Бюджет и армия”.

архіві Міністерства Закордонних Справ, і він „не узнал обстановки...”¹. Працівники архіву змінили своє приязне ставлення до відвідувачів на підкреслено офіційне. Згодом стало зрозуміле – все це відбувалося через витівку Сташевського „... в Москве невозможно будет не только работать – работать „киевской школе историков” там и теперь трудно, но и показаться. Корпоративное ручательство университета... в таком случае перестанет существовать”. Відповідаючи сам для себе на питання для чого Сташевський так вчинив, П.П. Смирнов говорить, що його, Сташевського, „цель – желание сделаться „интересным историком”, захвативши наиболее интересные дела в монопольное обладание”².

В московських архівах П.П. Смирнов працював декілька років поспіль. У вересні 1910 р. після чергового відрядження він повернувся до Києва і побачив, що його активне політичне студентське минуле дається тепер взнаки – йому було відмовлено у свідоцтві про благонадійність. Попечитель Київського учбового округу на прізвище Зилов не дозволив йому будь-яку викладацьку роботу, небезпека загрожувала і самому його положенню в університеті, але він продовжував добиватися своїх прав, вимагаючи від Київського губернатора надання йому свідоцтва про благонадійність³ та наполягаючи на судовому процесі і в цей же час готуючись до складання магістерських іспитів. Павло Петрович багато працював. Його запросили прочитати курс лекцій з історії Північної Русі на загальноосвітніх курсах перед земськими вчителями Полтавської губернії. І в червні 1911р. та в липні 1912 р. він по два тижні провів у Полтаві, читаючи свої лекції⁴. Історію Південної Русі на цих курсах викладав професор Д.І. Зварницький⁵. Для роботи в Полтаві П.П. Смирнов склав власну навчальну програму, яка

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 6, арк. 15.

² Там само. – арк. 18 зв.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 4-5.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 32, арк. 1.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 7, арк. 65, 65 зв.

охоплювали історичні епохи від царя Івана Грозного до правління імператора Миколи II¹. Лекторій пройшов дуже вдало.

17 січня 1912 р. в Пущі Водиці відбулося вінчання П.П. Смирнова з Софією Василівною Сергєєвою (1878-1955), і утворилася нова родина Смирнових.

Софія Василівна Сергєєва (1878-1955) була дочкою Василя Васильовича Сергєєва, який народився в Бессарабії в 1845 р. в родині лікаря. Закінчив з відзнакою Решильєвську гімназію в Одесі та юридичний факультет Університету св. Володимира. Після одруження з українкою переїздить до Санкт-Петербурга, де починає працювати в пореформених судах адвокатом, набуваючи необхідного досвіду та певної відомості серед клієнтів. Згодом через погіршення стану здоров'я змушений був зайняти місце юрисконсульта у Києві, але за декілька років помер, залишивши дружину та шістьох доньок. Найстаршій Софії було 16 років, найменшій, Ганні – всього 2. Через півтора року померла й мати дівчат. Тоді всіх дітей забрав до себе в Кишинів неодружений Іван Васильович Сергєєв, рідний брат покійного Василя Васильовича. Він був інспектором реального училища і поклав все своє життя і кошти на виховання та навчання племінниць. Спочатку Софія, як найстарша, допомагала дядькові виховувати молодших сестер, згодом вона поїхала до Санкт-Петербурга навчатися на Вищих Жіночих курсах. В цей час І.В. Сергєєв з дівчатами оселяється у Києві, куди і повертається С.В.Сергєєва та влаштовується вчителькою в приватну гімназію А.В. Жекуліної, де і працює до одруження зі Смирновим.

Відтепер П.П. Смирнов працює в архівах разом з дружиною. Павло Петрович навчив її давньоруській мові і ввів до архівів як свою секретарку. Влітку 1912 р. подружжя Смирнових зустріло в московських архівах знайомих киян Є.Д. Сташевського, В.М. Базилевича, Б.Г. Курца.

В 1912 р. П.П.Смирнова було допущено до приват-доценства на кафедрі російської історії. В офіційному листі на ім'я магістранта П.П.Смирнова від

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 7, арк. 63 зв.

28 квітня 1912 р. зазначалося, що „...попечитель Киевского учебного округа предложением от 15 апреля 1912 года за № 19227 разрешил допустить Вас с начала будущего учебного года к чтению лекций в университете св. Владимира в качестве приват-доцента по предмету русской истории...”¹. Молодий вчений розпочинає свою викладацьку діяльність в київському університеті: читає дві обов’язкові пробні лекції „Болтин и его значение в историографии”² та „Белые слободы и отображение их по Уложению”.³ Його колегами по кафедрі були такі відомі вчені, як О.С. Грушевський, Н.Д.Полонська, Б.Г. Курц, В.О. Корд⁴, і науковець-початківець користувався їхньою всебічною підтримкою та повагою. Починаючи з 1910 р. П.П.Смирнов друкує по декілька статей на рік, швидко набираючи необхідний темп для підняття на вершину наукового знання. Історія російських міст та міського населення, динаміка його розвитку та внутрішньої трансформації була на той час дуже мало розробленою темою у вітчизняній історіографії, яка здебільшого займалася долями шляхти і селян. Саме цією темою захопився ще на студентській лаві П.П. Смирнов, і його архівні пошуки після закінчення університету довели, що існує великий обсяг джерел і матеріалів, який ще недостатньо вивчений та проаналізований істориками. Він намагався використовувати кожен вільну хвилину і їхав до архівів та книгосховищ Москви і Петербурга, де були зосереджені майже всі необхідні йому матеріали. Ось і літо 1913 р. Смирнов провів в Москві, де продовжував пошуки в архіві Міністерства зовнішніх справ. Зайвих коштів у родини не було, доводилося на всьому економити і показовим з цього приводу є фрагмент листа, написаного в серпні 1913 р., в якому П.П.Смирнов розповідає дружині: „...если только мы сможем существовать, мы подождем пускать в оборот свою диссертацию, она от этого выиграет как арбуз на солнце. Это выгоднее и почетнее. В архиве разрываюсь на части....В

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 6, арк. 5 - 6.

² Университетские известия. – К., 1913. – № 4. – Ч. 2. – С. 1-10.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 27, од. зб. 5, арк. 1-63.

⁴ ДА м. Києва. – Ф.16, оп. 469, од. зб. 254, арк. 4 - 6.

воскресенье был на Сухаревке и купил 3 книги по 2 рубля 25 копеек. Это мне кажется грехом, и я решил не обедать в этот день”¹. Так як С.В. Смирнова багато часу приділяла своєму чоловікові і його роботі, то її власні справи в гімназії А.В. Жекуліної були все гірше і гірше, вона не встигала там і зрештою навесні 1914 р. взагалі припинила викладацьку діяльність, повністю присвятивши себе чоловікові та родині.

Павло Петрович Смирнов продовжував свої наукові пошуки, старанно готувався до лекцій, і вони ставали дедалі кращими. Його почали запрошувати в різні навчальні заклади з лекціями та доповідями, і він за старою звичкою не від яких пропозицій не відмовлявся. Так, з нового навчального 1913-1914 р. П.П. Смирнов починає співпрацювати з історико-філологічним факультетом Київських ВЖК². За ним закріплюють практичні заняття з історії Росії. Непроста ситуація, що склалася з викладанням російської історії на КВЖК спонукала професорів М.В. Довнар-Запольського та Є.Д. Сташевського в грудні 1915 р. виступити на раді історико-філологічного факультету з доповіддю про поліпшення викладання російської історії на КВЖК, яка викликала „значні розходження в зібранні”. Питання було вирішено передати на розгляд комісії у складі професорів П.Ардашева, М. Бубнова, М. Довнар-Запольського, А. Лободи, Г.Павлуцького, П. Смирнова та Є. Сташевського³. Очевидно, що ситуація мала не „вузько курсовий” характер, а була пов’язана з непростими стосунками в середовищі істориків в університеті св. Володимира. Так чи інакше, спроба в травні 1916 р. обрання приват-доцента університету св. Володимира Наталії Полонської – асистента курсів, на посаду викладача російської історії виявилася невдалою: вона отримала 4 голоси „за” та 10 „проти”⁴. І хоча перелік предметів в цілому відповідав вимогам загальноросійської вищої школи, на історико-філологічному відділенні

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 40, 40 зв.

² ДА м. Києва. – Ф. 244, оп. 1.1, спр. 80, арк. 9.

³ ДА м. Києва. – Ф. 244, оп. 1.1, спр. 116, арк. 9.

⁴ Там само. – арк. 29.

КВЖК приділялась увага також і українознавчим дисциплінам, спорадично з української історії, мови та літератури проводилися практичні заняття, проходили окремі реферати, курсові твори¹. Звернення до української тематики робилося при виборі тем письмових робіт слухачок з курсів російської історії, мови і літератури, коли джерелами вивчення та наукового порівняння ставав український матеріал. Так, приміром, на практичних заняттях приват-доцента П.П. Смирнова в 1914-1915 рр. документами для розгляду слугували накази законодавчої комісії часів Катерини II, а серед тем письмових робіт були, зокрема: малоросійське шляхетство, міщанство та міста за наказами 1767-68 рр.². В травні 1914 р. П.П. Смирнову надійшло офіційне запрошення за № 366 від 20 травня від директора Київського 1-го комерційного училища з пропозицією з 1 вересня розпочати викладання в цьому навчальному закладі³.

Змістом життя П.П. Смирнова, його найважливішою справою була наукова робота, його міста. Цьому він присвячував свої думки, свій вільний час, занурюючись в глибину століть. Закінчивши навчальний рік, на початку літа 1914 р. П.П. Смирнов знову поїхав до архівів Москви. Згодом до нього приєдналася дружина.

Крім постійної участі в роботі історично-етнографічного гуртка П.П.Смирнов активно працював в історичному Товаристві Нестора-літописця (ІТНЛ), певний час був його секретарем⁴. До того ж Імператорське товариство історії старожитностей російських при Московському університеті на своєму засіданні від 18 грудня 1913 р. „...во внимание к ученым трудам Вашим... избрало Вас своим Членом-Соревнователем” (з офіційного листа до П.П. Смирнова)⁵, сподіваючись на подальшу тісну та плідну співпрацю з молодим вченим.

¹ ДА м. Києва. – Ф. 244, оп. 1.1, спр. 110, арк. 1-1 зв.

² ДА м. Києва. – Ф. 244, оп. 17, спр. 416 а, арк. 5-5 зв.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 12, арк. 1.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 158.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 55, арк. 2.

Влітку 1914 р. університету св. Володимира виповнилося 80 років. Через чотири дні Німеччина оголосила війну Росії. Влітку 1915 р. командуючий південно-західним фронтом генерал Іванов видав наказ про евакуацію університету св. Володимира, бо німецькі армії сталим загрожувати безпосередньо Києву. Проте їхати хотіли далеко не всі. Так, на засіданні ради професорів В.О. Кулаківський виголосив палку промову про те, що університет св. Володимира може знаходитися тільки в Києві. Ректор М.М.Цитович поїхав до ставки для того, щоб особисто зробити генералу Іванову подання про недоцільність евакуації університету. Тим не менш розпорядження не було відмінене. В якості мотивів та аргументів для евакуації було наведено необхідність загального розвантаження Києва, а також небажаність перебування у безпосередньому тилу армії студентської маси, яка досить легко піддається агітації. Таким чином університет, за виключенням медичного факультету, евакуювали, як було сказано в офіційному розпорядженні, на лівий берег Дніпра, тобто, як виявилось фактично, на правий берег Волги, в Саратов. В Саратові університет, який перебував тоді у складі тільки медичного факультету, а також місцеві органи адміністрації та самоврядування радо пішли назустріч евакуйованим закладам, професорам і студентам з Києва. Було перевезене майно учбово-допоміжних установ, не виключаючи навіть величезної університетської бібліотеки, усіх колекцій, архіву давніх актів. На означення дружнього співіснування двох університетів відбулося урочисте об'єднане засідання їхніх рад. Університет св. Володимира провів на новому місці цілий академічний рік. Крім викладання в університеті, історик, під час перебування в евакуації, працював зі слухачками Київських Вищих жіночих курсів (КВЖК), про що свідчить звіт від 12 квітня 1916 р. про практичні заняття з руської історії за 1915-1916 навчальний рік викладача курсів, приват-доцента університету П.П. Смирнова¹.

¹ДА м. Києва. – Ф. 244, оп. 17, спр. 419, арк. 26-27.

Серед молоді Київського університету певну роль в передреволюційний період почала відігравати невелика група доцентів та молодих викладачів, котра склалася вже під час війни 1914-1918 рр. Початок цій групі був покладений під час переїзду молодих викладачів університету з Києва до Саратова. На чужині кияни намагалися триматися разом. По суботах збиралася професура „в літах”, а по п’ятницях організовувалася так звана „Молода академія”, яка об’єднувала молодших викладачів університету. До числа організаторів молодого гуртка належали П.П. Смирнов, О.Ю. Шмідт, доценти брати Маслови, фізик П.Г. Лапинський, доцент В.О. Розов. Активними членами були В.Ф. Шмідт, Л.М. Яснопольський, В.П. Яворський, В.О. Романовський. Поповнювався гурток й іншими членами, причому запрошення нових проходило через таємне голосування, і була потрібна повна одноголосна згода всіх членів гуртка. Головував на засіданнях П.П.Смирнов. Засідання „Молодої Академії” проходили по черзі вдома у кожного з її членів. Заздалегідь обиралася тема для загального обговорення, призначався основний доповідач. Наприклад, П.Г. Лапинський зробив повідомлення про те, де на його думку буде знаходитися економічний та розумовий центр майбутньої Росії; доцент П.П. Смирнов розповідав про економічне становище Московської держави 17 ст.; В.О. Романовський говорив про будучність української мови тощо. Вечори проходили досить жваво й настільки зблизили університетську молодь, що і після повернення до Києва восени 1916 р. члени „Молодої академії” продовжили свою роботу в цьому об’єднанні¹. Припинилася діяльність „Молодої академії” в кінці 1918 р. 24 вересня 1915 р. П.П. Смирнова було призначено на посаду старшого асистента при кафедрі російської історії університету св. Володимира з окладом у 2000 карбованців та зі збереженням за ним звання приват-доцента².

¹ Alma Mater... С. 285-286.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 6, арк. 9.

В квітні 1916 р., після закінчення лекцій в університеті, П.П.Смирнов знову їде до московських архівів на місяць, в цей раз без дружини. В кінці травня він повернувся до Саратова і разом з Софією Василівною взяв участь в археологічних розкопках курганів поблизу Саратова¹. Під час роботи експедиції знайшли декілька поховань людей разом з кіньми та предметами домашнього вжитку. Одним з розкопів керував П.П. Смирнов. Всі знахідки доправили до саратовського музею. В середині червня 1916 р. викладацький склад та студентство почали роз'їжджатися на канікули. П.П. Смирнова було призначено, як старшого асистента, представником історико-філологічного факультету на час відпусток². В середині літа 1916 р. він отримав повістку про призов на військову службу. П.П. Смирнову в ректораті видали довідку для військового відомства про те, що він є приват-доцентом університету і читає в цьому 1916 р. рекомендований історико-філологічним факультетом курс нової російської історіографії та веде практичні заняття зі студентами на тему: „Форми землеволодіння в Московській державі”³. Крім того у вченого був дуже слабкий зір, тому його зарахували до лав ратників ополчення другого розряду⁴. Отже, на фронт Павло Петрович не потрапив.

Після повернення з евакуації молодий вчений багато часу віддавав науково-пошуковій, дослідницькій та викладацькій роботі, займався громадсько-політичною діяльністю, відвідував засідання „Молодої Академії”. Революційні події 1917 р. супроводжувались пожвавленням політичного і активізацією суспільного життя в Україні. Серед матеріалів судово-слідчих справ П.П.Смирнова нами виявлені свідчення, що П.П.Смирнов, як і багато інших викладачів університету, був причетний до масонської ложі. Він, разом з П.Г.Лапинським, Ю.Г. Вагнером, В.П.Яворським, В.О. Романовським В.М.Калачевським, П.С. Матюшенко,

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 40, 40 зв.

² Там само. – арк. 15.

³ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 5-6.

⁴ Там само. – арк. 3.

В.К. Синицьким, М.А. Майделем, Пухтинським входив до ложі „Пробудження”¹.

Весь цей час П.П. Смирнов не полишає своєї наукової роботи. Накопичений за попередні роки архівний матеріал дає змогу розробити цілий спеціальний курс з історії руських міст до кінця 15 століття². У 1917-1919 рр. виходять дві частини дослідження „Города Московского государства”³. Згодом ця фундаментальна праця стане основою для магістерської дисертації, до захисту якої починає готуватися вчений.

Часта зміна влади в період визвольних змагань в Україні позначилася і на творчій біографії П.П. Смирнова. З утвердженням радянської влади одні навчальні заклади припиняли своє існування, інші об'єднувалися навколо університетів, які, в свою чергу, на початку 1920-х рр. перейменовувалися на інститути народної освіти. З 1920 р. Київський університет став Вищим інститутом народної освіти ім. М.П. Драгоманова (ВІНО). Лінія поведінки Павла Петровича, коли він викладав і у ВІНО, і пізніше, навряд чи розходилася з офіційним курсом більшовицького уряду, принаймні в освітній ділянці. Щоправда, при цьому він ніколи не був прихильником режиму особистої влади і змушений був весь час маскуватися та тримати політичний нейтралітет. Певно, така двоїстість П.П. Смирнова частенько рятувала йому життя в складні часи.

У ВІНО П.П. Смирнову пощастило працювати у гурті високопрофесійних педагогів і дослідників. Гордість факультету становили професори В.Ю.Данилевич (археологія), О.С. Грушевський (давня історія України), О.Ю.Гермайзе (нова історія України), Л.М. Беркут (всесвітня історія), С.О.Гіляров (історія мистецтва), Г.Г. Павлуцький (історія мистецтва),

¹ ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 49123, арк. 18-21; спр. 66855, Т. 1, арк. 54-55.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 38, од. зб. 1, арк. 1-300.

³ Смирнов П.П. Города Московского государства в первой половине 17 века. Формы землевладения. – К., 1917. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 1-144; К., 1919. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 1-357.

М.К.Гунський (українська та російська мови), О.К. Дорошевич (українська література), В.О. Кордт (російська історіографія), Б.Г. Курц (історія давньої Росії), В.О. Романовський (джерелознавство) та інші¹. Серед цього гурту викладачів слід згадати і самого професора П.П. Смирнова, який викладав курс російської історії та був керівником кафедри російської історії (члени Б.Г.Курц, М.І. Лобода, В.З. Завитневич)².

Ще з 1918 р. П. П. Смирнов був членом профспілки молодших викладачів вузів Києва³. Він залишався викладачем історико-філологічного факультету університету св. Володимира на кафедрі історії Росії: читав курси лекцій з російської історії та історичної географії, в яких торкався питання історії російської колонізації, а також вів практичні заняття. Серед його студентів восени 1918 р. був і О.П. Оглоблин, який 17 березня 1919 р. отримав від П.П.Смирнова на іспиті з історичної географії оцінку „дуже задовільно”⁴. До речі, під керівництвом М.В. Довнар-Запольського і а участю приват-доцента П.П. Смирнова здібний студент О.П. Оглоблин підготував роботу на тему „Спорные вопросы истории восточнославянского расселения”, яку доповідав 5 травня 1919 р. на засідання історично-етнографічного гуртка⁵. В цей же час П.П. Смирнов керував збиранням матеріалу та написанням О.П. Оглоблиним розвідки „О политических преступлениях в Московском государстве XVII в. в связи с историей русской общественной мысли („Слово і дело государево”)⁶. Хоча невдовзі обидва науковці категорично розійшлися у своїх наукових смаках та уподобаннях.

Читав П.П.Смирнов і на юридичному факультеті університету. Тут за ним закріпили історію російського права⁷. Крім того, лекторська скарбничка

¹ ЦДАВО України. – Ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 31-35; ДА м. Києва. – Ф. 346, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

² ЦДАВО України. – Ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 68.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 14.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3561, оп. 1, спр. 7, арк. 50-51.

⁵ Там само, спр. 248, арк. 2.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3561, оп. 1, спр. 1, арк. 32.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 33.

П.П.Смирнова поповнилася викладами на історико-філологічному факультеті Вищих Вечірніх Жіночих курсів, заснованих А.В. Жекуліною (КВВЖК)¹. Матеріали засідань історико-філологічного факультету доводять, що вчений викладав на цих курсах². Як зазначалося раніше, ще з дореволюційних часів П.П. Смирнов викладав на Київських Вищих Жіночих Курсах (КВЖК).

З 1 червня 1919 р. відповідними Постановами Ради Комісарів Вищих Учбових Закладів м. Києва (РКВУЗ) про КВЖК та КВВЖК ці окремі вищі навчальні інституції ліквідовувалися, а весь педагогічний склад та студенти курсів переходили до відома Київського державного українського університету³, оскільки їх програми збігалися з університетською, студенти педагогічного відділу КВВЖК – до Педагогічного інституту. Університет було сформовано в результаті злиття університету Св. Володимира та Київського державного українського університету (заснованого в 1917 р. як Народний український університет, а з 1 червня 1918 р. перетвореного на державний⁴) з паралельними українськомовними та російськомовними кафедрами. Незважаючи на те, що КВВЖК *de jure* було ліквідовано, засідання історико-філологічного факультету продовжували відбуватися. В жовтні 1919 р. Рада КВВЖК прийняла рішення про перетворення цих Курсів з осіннього семестру на Вищі педагогічні курси для осіб обох статей з чотирма факультетами, в тому числі й історико-філологічним⁵. У лютому 1920 р. Рада історико-філологічного факультету Курсів прийняла Проект Тимчасового положення про Українське відділення історико-філологічного факультету. З серпня 1920 р. ці курси також фігурують під назвою “Прискорених педагогічних курсів” та “Тимчасових педагогічних курсів”⁶. В

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 49, арк. 1-2.

² ДА м. Києва. – Ф. 244, оп. 17, спр. 320, арк. 12.

³ ЦДАВО України. – Ф. 166 оп. 1, спр. 277, арк. 54, 55, 58-58 зв.

⁴ ДА м. Києва, ф.16, оп. 479, спр.120, арк.1.

⁵ ДА м. Києва. – Ф. 244, оп. 17, спр. 320 ^a, арк. 26.

⁶ ДА м. Києва. – Ф. 244, оп. 1, спр. 82, арк. 275.

квітні 1921 р. П.П. Смирнова затвердили членом правління цих Курсів¹, а вже в травні 1921 р. він став там проректором з господарської частини ².

Після відкриття восени 1918 р. Київського археологічного інституту (КАІ) П.П. Смирнова у вересні 1920 р. було запрошено до викладання в цьому закладі³ (в червні 1919 р. ІТНЛ делегувало історика до складу комісії з реформування КАІ⁴), а з 4 червня 1921 р. його затвердили в якості професора⁵. В КАІ професор П.П. Смирнов вів заняття з історії України, історії культурних та торгівельних відносин України з Європою⁶. Серед документів особового фонду П.П. Смирнова збереглося посвідчення, видане на ім'я останнього, в якому говориться, що він направляється Радою КАІ до м. Ніжина для наукових занять в бібліотеці ліцею Безбородька і для доставки до інститутської бібліотеки наукових книжок та архіву для інституту⁷. З цим вузом П.П.Смирнов співпрацював багато років. І не завжди професорсько-викладацький склад отримував гроші за свої лекції й заняття. Наприклад, протягом навчального 1921-1922 рр. 29 професорів і викладачів безкоштовно працювали в КАІ. Серед них О.С. Грушевський, В.М. Базилевич, А.М.Лобода, П.П. Смирнов, В.О.Романовський, Н.Д. Полонська та ще 23 прізвища⁸.

Серед матеріалів службової діяльності П.П.Смирнова є посвідчення за № 3940 від 20 березня 1920 р. про те, що він є співробітником Київського народного університету-політехнікуму (КНУП) в якості виконуючого обов'язки голови зборів об'єднаних президій факультетських рад⁹. На

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 111.

² Там само. – арк. 113.

³ Там само. – арк. 81.

⁴ Там само. – арк. 158.

⁵ Там само. – арк. 81-а.

⁶ Там само. – арк. 82.

⁷ Там само. – арк. 80.

⁸ Там само. – арк. 83.

⁹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 118.

історико-літературному факультеті КНУПа він був головою ради факультету¹. А вже в квітні 1921 р. він стає ректором цієї установи².

З 4 квітня 1920 р. П.П. Смирнов почав викладати в Київському робітничо-селянському університеті, працюючи на кафедрі історії України, завідуючи при цьому історичним циклом у вказаному навчальному закладі³.

Після заснування ВУАН П.П. Смирнов почав активно співпрацювати з цією інституцією. Був співробітником науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (керівник – академік М.П. Василенко)⁴ і завідувачим секцією давньої історії⁵. Протягом 1922-1923 рр. він підготував 5 доповідей з різних аспектів історичної науки.

В травні 1919 р. громада університету обрала П.П. Смирнова головою господарського комітету правління вузу. У відповідному мандаті за № 1534 від 8 червня 1919 р. говорилося, що „...предъявитель сего...как незаменимый ответственный работник не подлежит призыву на военную службу...”⁶. Відтепер він всіма зусиллями намагався захистити і вберегти університетське майно від розкрадання під час змін влади.

Павло Петрович продовжував свою активну наукову та бурхливу громадську діяльність. Його обирали до складу різних комісій, запрошували на засідання, зібрання. Він практично не мав вільної хвилини протягом доби. На травень 1924 р. П.П. Смирнов займався: викладанням в Університеті святого Володимира; читав лекції на Вищих жіночих курсах по кафедрі російської історії (до того часу, поки ці курси не закрилися і не злилися з Університетом з перетворенням у ВІНО); викладав у народному університеті, де його згодом обрали на посаду директора; працював в юридичному

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 122.

² Там само. – арк. 120.

³ Там само. – арк. 140.

⁴ Alma Mater... С. 215.

⁵ ВР РДБ, ф. 279, карт.35, од. зб.4, арк. 161.

⁶ Там само. – арк. 31.

інституті¹; головував у господарській комісії університету з бюджетом в 16 мільйонів; був заступником голови комісії, що завідувала архівами всіх київських монастирів²; секретарем товариства Нестора-Літописця³, завідував нумізматичним кабінетом Університету, крім цього ще й вдома багато писав для своєї дисертації. Таке активне сумісництво навчальної і дослідницької роботи, вірогідніше за все, було викликане скрутним матеріальним становищем, яке вимагало пошуків додаткового заробітку. До того ж давалася взнаки давня, ще гімназійно-студентська звичка П.П. Смирнова братися за будь-яку роботу, яку йому пропонували, не відмовляючись не від чого.

22 вересня 1919 р. о 13 годині в актовій залі університету св. Володимира на урочистому засіданні історико-філологічного факультету під головуванням декана М.М. Бубнова доцент П.П. Смирнов захищав представлену ним на здобуття вченого ступеня магістра російської історії і допущену до захисту ще 5 травня 1919 р. наукову роботу „Города Масковского государства в 1-й половине XVII века”. Офіційними опонентами виступили професор М.В.Довнар-Запольський, Г.А.Максимович, неофіційним – приват-доцент В.А.Курц. Всі доповідачі зазначали, що поява цієї роботи є, безумовно, кроком вперед у вивченні історії російського міста, що це є перший капітальний труд, заснований на великій кількості нового архівного матеріалу. Хоча і відмічалось, що робота містить ряд недоліків, обумовлених пересиченістю окремих розділів сирим статистичним матеріалом, вказувалося на існування більш оптимальних методів опрацювання архівних цифрових даних, були зауваження і по структурі розміщення матеріалів. В цілому автора роботи одностайно визнали гідним ступеня магістра російської історії⁴. Постанову факультету всі присутні зустріли гучними оваціями. За тогочасним звичаєм вся президія розцілювала

¹ Alma Mater... арк. 115.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 29.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 158.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 3, арк. 1.

дисертанта. Відразу після успішного захисту Павло Петрович отримав кафедру російської історії на Вищих вечірніх жіночих курсах. 5 жовтня 1919 р. при Університеті було створено Музей громадянської війни та революції, і П.П.Смирнов деякий час працював співробітником цього музею¹.

З осені 1921 р. П.П. Смирнов почав викладати у Київській Вищій військово-педагогічній школі (КВВПШ), в якій спочатку був штатним викладачем, а з 9 січня 1922 р. став керівником школи, завідуючим історичною секцією і встиг зробити один випуск „червоних” викладачів для військових шкіл². У КВВПШ йому видали повне обмундирування: шинель, білизну, нові чоботи, а також призначали щотижневий пайок.

Університет організував внутрішню крамницю для своїх співробітників. Там видавали на талони гас, продавали цукор. Все це значно полегшувало життя викладачів. В цей період Павло Петрович брав участь в різних комісіях, які мали сприяти покращенню побутових умов вчених. Він був першим головою комісії, котра визначала право на отримання академічного пайка. На цій посаді історик приділяв велику увагу найбільш незахищеним в соціальному плані людям, передусім вдовам професорів. Ці жінки, їхні діти отримували постійні пайки. П.П. Смирнов особисто контролював своєчасність їхньої видачі, уважно слідкував за списками тих, кому надавалися ці пільги.

7 червня 1922 р. в родині Смирнових з'явився новий член. Дівчинці дали ім'я Олена. Їй було близько 5 років. Вона залишилася без батьків, і Смирнови вдовчили її. Про цю подію є згадка в щоденнику М.П. Василенка, запис від 30 червня 1922 р.: „... Смирновы добрые хорошие люди, девочке будет хорошо. Так случайно решилась судьба девочки...”³. Оленка відразу знайшла спільну мову з батьком, завжди з нетерпінням чекала, коли він прийде

¹ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 469, т. 1, спр. 249, арк. 1.

² ВР РДБ. – Ф.279, карт. 35, од. зб. 4, арк. 146.

³ ІР НБУВ. – Ф. 40, спр. 1257, арк. 7.

додому з роботи. Павло Петрович щиро відгукнувся на почуття дівчинки, став її найбільшим другом.

Згадуючи ті роки, не можна обійти ще одну подію, що сталася саме в цей час. Йдеться про участь П.П. Смирнова як експерта в роботі змішаної радянсько-польської комісії по виконанню умов Ризького мирного договору. Як відомо, її було створено наприкінці 1921 р. для конкретного вирішення питання про культурні цінності, що історично належали Польщі та її громадянам і мали згідно з домовленістю повернутися до цієї країни¹. Комісія розташовувалася в Москві, а в Україні діяла так звана підготовча комісія на чолі з академіком Д.І. Багалієм. В підпорядкуванні до комісії Багалія перебувала Київська підкомісія на чолі з тодішнім ректором ВІНО М.І.Лободою. Активними її членами були, зокрема акад. М.П. Василенко, професор (а згодом і академік), фольклорист А.М. Лобода, професори А.Е.Кристер та П.П. Смирнов², О.П. Оглоблин. П.П. Смирнова ввели до складу комісії восени 1922 р. з метою з'ясування питання про претензії польського уряду на культурні цінності, які, згідно з рішенням Ризького договору, мали перейти до Польщі. Павло Петрович готував доповідну записку, в якій обґрунтовував українську приналежність тих речей, на які претендували окремі польські громадяни та Польща як держава. О.П.Оглоблин допомагав розглядати вимоги окремих громадян про розшук і повернення їм приватних колекцій, бібліотек та інших культурних цінностей. Загалом якихось особливих ускладнень у визначенні законного власника не виникало. Значно складнішою була справа з вимогами, які надходили від офіційної Польщі. Вона надто широко трактувала положення угоди, вимагаючи повернення музейних старожитностей, бібліотек, нумізматичних колекцій із Київського архіву давніх актів³. Зокрема, польська держава

¹ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В. та ін. Микола Прокопович Василенко. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 174-175.

² ЦДАМЛМ України. – Ф. 542, оп. 1, спр. 46, арк. 237-239.

³ ЦДАМЛМ України – Ф. 542, оп. 1, спр. 47, арк. 37.

настійно претендувала на майно, яке колись дісталось Університету св. Володимира у спадок від Кременецького (Волинського) ліцею. Члени комісії знайшли неспростовні докази того, що у матеріальну базу бібліотеки Волинського ліцею та бібліотеку графів Хребтовичів вкладалися кошти з різних місцевостей. Внесок територій, що залишилися за Російською імперією, був аж ніяк не меншим за внесок тих, що відійшли до Польщі. З цього приводу М.П. Василенко в листі до Д.І. Багалія зазначав: „...волинський ліцей ніколи не був зачинен (упразднен); він був переведений до Києва і тут після переводу перетворений в університет. Т.ч., це не був вивоз майна в розуміння Різької умови; це „перевод учреждения”, за яким послідувало майно; переведена до Києва інституція існує і зараз – це університет (ВІНО). На цьому бігло буде будуватися наша „защита”¹.

Комісія, як могла, захищала від реквізиції власність Київського університету, бо, як писав в своєму листі до В.Е. Грабаря на початку вересня 1922 р. М.П. Василенко, „справі захисту цінностей Київського університету я додаю більше значення політичного. КДУ тепер більш, як завжди повинен зробитися аванпостом російсько-української культури проти зазіхань Польщі на Схід”².

Слід наголосити, що голова Київської підкомісії М.І. Лобода спочатку мало вірив в позитивний результат справи. Проте згодом, в одному з листів до О.П.Оглоблина від 31 жовтня 1927 р. з Москви Микола Іванович писав: „Если в нашей совместной киевской деятельности были „блестящие моменты”, то это, несомненно кременецкий эпизод. Поляки не получили ничего и ушли с таким большим носом только благодаря нам”³. Дійсно, у вересні 1923 р., під час радянсько-польських переговорів у Москві, поляки змушені були відкликати свій проект резолюції з питання повернення культурних цінностей. В результаті роботи цієї комісії Україна залишила собі

¹ ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 45609, арк. 3.

² ІР НБУВ – Ф. 40, спр. 1346 (1922 р.), арк. 2 зв.

³ ЦДАВО України. – Ф. 3561, оп. 1, спр. 332, арк. 138.

багатотисячне майно культурного значення¹. І в цьому є певна безперечна особиста заслуга П.П. Смирнова. Та у вересні 1923 р. його праця була перервана несподіваним арештом.

Павла Петровича заарештували разом з великою групою (близько 100 осіб) київської інтелігенції, переважно викладачів вузів, звинувативши їх у контрреволюційній діяльності в організації „Київський обласний центр дії” (КОЦД). Крім нього арештували академіка М.П. Василенка й 10 співробітників ВУАН: професорів П.Г. Лапинського, В.М. Базилевича, В.О.Романовського, К. П.П. Василенка, Л.Е. Чолганського, С.М. Чебакова, Б.М. Толпиґа, П.С.Тартаковського, Б.О. Язловського². Практично було розпочато перший процес, який досить глибоко захопив Академію Наук. Політичні процеси вже відбувалися не раз, захоплюючи ту чи іншу групу людей. Процес „Центра дії” був першим, який торкнувся безпосередньо ВУАН, коли академік М.П.Василенко і низка співробітників Академії опинилися на лаві підсудних. Звинувачення торкалося абсурдних питань на кшталт шпигунства арештованих на користь Польщі та Франції з розголошенням військової таємниці; прагнення членів КОЦД знищити диктатуру компартії, сприяння поживавленню діяльності некомуністичних товариств і організацій; таємне листування з еміґрацією, надсилення статей і матеріалів до безпартійного журналу „Новь”, що видавався за кордоном тощо³. Що ж до особистої провини П.П. Смирнова, то вона взагалі, з точки зору слідчих, полягала в тому, що він знав про існування журналу „Новь” і був знайомий з іншими фігурантами справи.

Дійсно, П.П. Смирнов, як і його друзі, схвально ставився до ідеї зв’язків з науковими установами Європи, з деякими представниками української еміґрації буржуазно-ліберального напрямку. У вузькому колі старої української інтелігенції зародилася думка про видання за кордоном науково-

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 43-44.

² Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (Нарис історії). – К.: Наукова думка, 1993, С. 68, 137.

³ ІР НБУВ. – Ф. 40, спр. 1000, арк. 1-43.

громадського часопису, який би об'єктивно, як їм здавалося, на противагу, з одного боку, емігрантським перекручуванням, а з другого – дещо спрощеній і категоричній позиції радянської преси, висвітлював би тогочасну радянську дійсність. Адже традиція публікації за кордоном своїх думок, які не зовсім збігаються з офіційними, існувала в середовищі інтелігенції і задовго до так званого КОЦД, і після нього.

Що ж до інших звинувачень, то, навіть не оцінюючи „вільнодумство” П.П.Смирнова з сучасних позицій, зауважимо, що якоїсь реальної шкоди „київські професори” Радянській владі не могли завдати, бо КОЦД ні з Москвою, ні з Харковом, ні з якими іншими великими центрами суспільної думки зв'язку не налагоджував із-за відсутності коштів.

При організації процесу КОЦД П.П. Смирнова та його товаришів (так звану „старшу п'ятірку”) досить механічно об'єднали з усіма іншими киянами, які підтримували контакти – і не тільки літературні – з Паризьким центром дії. Абсурдність звинувачення в шпигунстві „київських професорів” виявилася вже під час судового розгляду. Слід зауважити, що є чимало сумнівів щодо цієї справи. Клубок протиріч, який виник в ході розслідування, ще й досі не розплутаний. Для цього треба ретельно проаналізувати документи емігрантського Паризького центру дії, вже відкриті для дослідників.

В березні-квітні 1924 р. відбувалися судові засідання (з 20 березня по 08 квітня). Суд перетворився на дискусію, в якій змагалися представники марксистської ідеології й незалежної думки. Ідеологічно процес не вдався: в масі робітників марксистки не мали успіху і не раз робітники відповідали оплесками противникам марксизму. Спочатку ширилися чутки про „лагідний вирок”: передбачалося кілька „умовних” вироків, в тому числі акад. М.П.Василенкові. Справа набула іншого характеру наприкінці процесу. Європейські країни жваво відреагували на події у Києві. Так, прем'єр французького уряду Пуанкаре через французького посла у Москві клопотався за долю обвинувачених. Він звернувся до радянського

керівництва з нотою, в якій просив від імені Франції м'якого вироку для них. Це викликало несподівану для Пуанкаре реакцію: у всіх профсоюзах, фабриках, заводах, установах, школах, тощо почалися мітинги, які виносили резолюції протесту проти втручання Франції і вимоги „вищої міри”; вулицями Києва ходили маніфестації з плакатами проти Пуанкаре й вимогами застосування смертної кари для всіх підсудних. Їх самих примусили написати колективного листа-відповіді, в якому заарештовані „відкидали” „...неуместное вмешательство непрошеного защитника...” та залишали за Радянською владою „...право нас карать и миловать”¹.

На процесі П.П. Смирнов виступав 13-тим (з 18-ти обвинувачених). В останньому своєму слові він не визнав себе винним і повністю відкинув звинувачення у контрреволюційній та шпигунській діяльності, а також назвав себе „фигурой неполитической... преимущественно работником науки”². Що ж до організації КОЦД, то П.П. Смирнов підкреслював, що вважає її непорозумінням і ніколи не дозволить собі ніякої дії проти Радянської влади: „... я как работал с Советской властью, так и буду снова работать...”³.

Вирок приголомшив своєю жорстокістю: чотирьох звинувачених (серед яких була одна жінка) присудили до страти, велику групу інших, до якої увійшов і П.П. Смирнов – до 10-ти річного ув'язнення з конфіскацією майна, але без ураження в правах⁴. Відгуки на цей вирок, що прокотилися по світовій пресі, сприймалися в Радянській країні як прояви „буржуазного лібералізму”. Хоча значною мірою завдяки міжнародному розголосу та клопотанням про помилування всіх співробітників ВУАН, що їх тричі підписували академіки (А.Ю. Кримський, М.С. Грушевський, С.О. Єфремов) в травні 1924 р. рішенням Малої Президії ВУЦВК одним підсудним страту було замінено засудженням на 10 років ув'язнення, а іншим, крім

¹ Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. – С. 51.

² ДА СБУ. – спр. 55435, т. 3, арк. 7 зв., 149.

³ Там само. – арк. 150.

⁴ ІР НБУВ. – Ф.40, спр. 1020, арк. 1

К.П.Василенка, (в тому числі Смирнову) – покарання скорочувалося наполовину. З „нових” п’яти років П.П. Смирнов фактично відсидів 4.

Павло Петрович і у Лук’янівській в’язниці намагався використовувати час з максимальною користю для наукової справи. Він став завідуючим тюремною бібліотекою, отримав дозвіл на вільне пересування по всьому корпусу для доставки газет по камерах. У нього як у завідуючого бібліотекою був ключ від кімнати, де містилися книжки і газети. Згодом йому вдалося навести в бібліотечному фонді майже ідеальний порядок. Він створив каталог всієї друкованої продукції і упорядкував механізм її користування, перевівши книгозбірню на десятичну систему, за що отримав подяку від адміністрації. Бібліотечний фонд було значно розширено (до 7-8 тисяч книжок) та проведено декілька загальних кампаній „боротьби за книгу” серед користувачів бібліотекою. Крім того, в клубі для ув’язнених вчений почав читати лекції. Збиралося до 500 чоловік. Доповіді присвячувалися історії Києва, революції 1905 р. і мали великий успіх серед слухачів. Там же, у в’язниці, П.П. Смирнов опановує англійську та українську мову, використовуючи книжки з бібліотеки. До всього цього він є одним з найактивніших дописувачів в газету „Голос заключеного”¹.

2 квітня 1925 р. „розвантажувальна комісія”, до складу якої входили представники ГПУ, прокуратури, суду, тюремної інспекції достроково звільнила П.П. Смирнова та всю групу з п’ятирічним строком ув’язнення. Проте вже 7 квітня 1925 р. всіх звільнених знову повернули до тюремних камер. Виявилося, що під час дострокового звільнення було порушено формальну процедуру і рішення „розвантажувальної” комісії не пройшло затвердження в Наркомюсті України². Дружина Смирнова подавала клопотання про переведення чоловіка до землеробської колонії під Києвом, але отримала відмову.

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 38.

² ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 49123, арк. 21.

Павло Петрович продовжує працювати в тюремній бібліотеці, читає лекції для засуджених, приймає активну участь у створенні музею Лук'янівської в'язниці, збираючи для нього написи політичних в'язнів на стінах за часів царського режиму і написав про це статтю „Написи старої тюрми”, яка так й не була надрукована (у ВР РДБ зберігається рукописний варіант статті)¹. Навесні 1926 р. Софія Василівна подає друге клопотання про переведення чоловіка до землеробської колонії. І нарешті 5 червня 1926 р. разом з групою в 37 чоловік П.П. Смирнова переводять в Святошинську землеробську колонію поблизу від Києва. Як і під час перебування у Лук'янівській в'язниці, в колонії його призначили завідуючим клубом та всією просвітницькою роботою. Тепер він був зайнятий відкриттям школи для ув'язнених та проведенням культурних заходів. Його моральний вплив на колоністів і авторитет серед них були дуже високими. Він утримував людей від вживання ненормативної лексики, не дозволяв лаятись в своїй присутності, пояснював основні норми етикету. П.П.Смирнова зробили черговим по колонії, а це найвища посада, яку міг зайняти тут засуджений. З кінця 1926 р. йому часто дають доручення, виконання яких потребує поїздок в місто. На Різдво 1927 р. Павло Петрович вдома підготував святкову газету для колонії, а ввечері відбувся святковий концерт, на якому виступали артисти, запрошені завідуючим клубом.

Напередодні Благовіщення, 24 березня 1927 р. П.П. Смирнова було звільнено з в'язниці. Після виходу на свободу він залишився без постійної роботи. На всьому лежав відбиток минулого. Життя було нібито роздвоєне. Треба було з'єднувати ці половинки заново. В травні 1927 р. з Ташкенту приїхав Л.Н. Яснопольський, який також проходив по справі КОЦД і повідомив, що в серпні 1927 р. в Середньоазіатському державному університеті (САДУ) відбудеться конкурс на заміщення вакантних посад завідувачів кафедр університету. Смирнови порадилися між собою і вирішили, що Павло Петрович подасть свої документи до конкурсної

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 6, арк. 1-56.

комісії¹. Із Ташкенту прийшла позитивна відповідь. Декан факультету радянського господарства і права Д.І. Барботкин повідомляв, що за П.П.Смирновим закріплюється кафедра історії господарського побуту, до складу якої входять історія побуту Західної Європи і історія господарства Росії. Заняття розпочиналися з 20 вересня 1927 р.². За літо 1927 р. П.П.Смирнов зробив багато справ: закінчив друкування статті „Волзький шлях і стародавні руси” і її взяли до видання в Академії наук з перекладом на українську мову³. (автор сам коректував і український варіант роботи); направив статтю „Написи старої тюрми” до одного з московських журналів; займався описом давніх актів, які знайшов під час попередніх відряджень до архівів. 20 вересня 1927 р. Смирнови залишили Київ та відправилися до Ташкенту.

Отже, київський період діяльності П.П. Смирнова позначився багатьма чинниками: в цей час відбулося становлення його як історика-науковця; він заявив про себе як потужний дослідник; сформулював пріоритети та визначився з тематикою своїх історичних зацікавлень. Відтепер головним мотивом наукових пошуків для нього стає історія руського посаду, процеси зародження і становлення середньовічних міст Московської держави. П.П.Смирнов отримав ступінь магістра руської історії. В київські роки виходять друком такі його наукові праці, як „Города Московского государства в первой половине 17 века” у двох випусках, „Болтин и его значение в историографии”, „Орловський уезд в конце 16 в. по писцовой книге 1594-1595 гг.”, „Заметка к истории города Костромы”, „Волзький шлях і стародавні руси. Нариси з руської історії 6-9 вв.” тощо. Але політична ситуація, що склалася на той момент в Києві, змусила історика шукати порятунку для себе і своєї родини за його межами.

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 1.

² Там само. – арк. 4.

³ П.П.Смирнов. Волзький шлях і стародавні руси. Нариси з руської історії VI-IX вв. – К. – 1928. – С.1-229.

2.2. Науково-педагогічна діяльність ученого в Ташкенті (1927-1938)

Змушений зовнішніми обставинами переїхати до Середньої Азії, П.П.Смирнов зміг там знову реалізувати весь свій науковий потенціал. Перед вступною лекцією в САДУ він дуже хвилювався. Після чотирьох років вимушеної перерви він вперше отримав змогу бути лектором і педагогом. П.П.Смирнов почав працювати з першим курсом. Студентів було близько 70. Павло Петрович після занять повертався завжди веселий і задоволений, хоча і відмічав, що рівень підготовки ташкентських студентів нижчий за київських. Спочатку були певні труднощі для молоді, яка слухала викладача, адже він примушував свою аудиторію постійно мислити, не даючи готових висновків, натомість очікуючи їх від самих студентів.

У грудні 1927 р. П.П.Смирнова запросили прочитати курс лекцій з історії Росії на радіо. Серед усіх лекторів, які працювали разом з ним, його лекції були визнані найкращими. Взимку 1927-1928 рр. Павло Петрович почав відвідувати в університеті курси з вивчення узбецької мови. Згодом він опанував цю мову настільки, що міг вільно читати і писати, а також усно спілкуватися з узбеками.

Навесні 1928 р. закінчується перший навчальний рік П.П. Смирнова в Ташкенті. Павло Петрович отримав повагу і студентів, і своїх колег. Він обирається в члени місцевого комітету, студенти висувають його кандидатуру на посаду декана факультету господарства і права. В студентській анкеті, яка була розповсюджена на факультеті, лише П.П.Смирнова не критикували за стиль викладання. В травні 1928 р. його призначили в державну екзаменаційну комісію як представника університету для приймання випускних іспитів на рабфаці при САДУ¹. Крім того він не полишав наукові дослідження. Закінчив статтю „Московские ткачи и их

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 6.

привилегии” та розпочав іншу – „Правительство Б.И. Морозова и восстание в Москве 1648 г”.

Влітку 1928 р. до Ташкенту приїхали академік Є.Е. Бартольд, який разом з П.П. Смирновим та професором-філологом О.О. Семеновим розбирав місцеві старовинні рукописи. П.П. Смирнов почав збирати матеріал про Золоту Орду і побачив, що йому для читання історичних пам’яток необхідно вивчити арабську мову. Створилася група з чотирьох осіб, яким А.Е. Шмідт почав викладати цю мову. Для Павла Петровича вона була вже дванадцятою, якою він оволодів. В Ташкенті виходять друком його статті про московських ткачів та про уряд Б.І. Морозова, в „Трудах САДУ”, в серії „Історія”. Перша в 1928¹, друга в 1929 роках².

В серпні 1929 р. професор П.П. Смирнов на місяць поїхав до Москви і Ленінграда у відрядження. За цей період ним було написано 25 листівок до дружини і дочки. В Москві він отримав замовлення на 20 примірників праці „Города Московского государства в первой половине XVII века”. Весь свій час П.П. Смирнов присвячував вивченню архівних документів, які стосувалися історії міст Московської держави, а також ознайомився з матеріалами з історії Золотої Орди. Він писав дружині в листах, що працює в архівах з 10 ранку до 8 вечора.

В новому 1929-1930 навчальному році деканат факультету господарства і права доручив П.П. Смирнову викладання лекцій з історії економічного розвитку Росії та Європи на першому курсі правового та економічного відділень. Він мав не пізніше 15 серпня 1929 р. надати деканату відповідні програми з цих дисциплін³. І знову П.П. Смирнов засідає за книжки, розробляє новий курс лекцій.

¹ Смирнов П.П. Московские ткачи XVII века и их привилегии // Труды САГУ. – Сер. 3. История. – Ташкент, 1928. – Вып. 1. – С. 1-28.

² Смирнов П.П. Правительство Б.И. Морозова и восстание в Москве 1648 г. // Труды САГУ. – Сер. 3. История. – Ташкент, 1929. – Вып. 2. – С.1-85.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 8.

В березні 1930 р. П.П. Смирнов заповнив анкету, яка надійшла до нього з АН СРСР від комісії „Наукові заклади та наукові працівники” з метою подальшого розміщення інформації про вченого в довіднику „Научные работники СССР (без Москвы и Ленинграда)” за 1930 р.¹.

Йшов четвертий рік ташкентського життя Смирнових. Перед Новим 1931 роком Павло Петрович застудився і зустрічав його з високою температурою, в ліжку. 3 січня, в п'ятницю, до Смирнових в їхню квартиру у Топографському провулку 4/2 прийшли з ордером на обшук та арешт історика². При цьому були присутні господар будинку П.Д. Кацафан, сусідка Л.В. Іванова та лікар, який зайшов оглянути свого пацієнта. Хворого Павла Петровича забрали в особовий відділ Середньоазіатського ГПУ, не пред'являючи ніякого звинувачення і нічого не пояснюючи. Для всіх це виявилось повною несподіванкою. Ташкентське життя Смирнових було абсолютно чистим, поза всілякою політикою. Перший допит відбувся 7 січня 1931 р.³. Виявилося, що заарештували і звинуватили П.П. Смирнова за підозрою в тому, що він начебто відновив зв'язки із закордонними антирадянськими центрами і масонами. Знову постала справа Київського центру дії. На допитах П.П. Смирнова запитували про членство в цій організації, з'ясовували обставини його знайомств з іншими членами „контрреволюційної організації”: А.Я. Богаєвським, В.М.Базилевичем, Т.Г.Яновським, Л.Н. Яснопольським, Б.М. Толпиго, Е.В. Чолганським, П.Г.Лапинським та ін. На початку березня 1931 р. П.П. Смирнова перевели до Київського відділення ГПУ.

Почалися листи з Києва до Ташкенту від Павла Петровича та з Ташкенту до Києва від Софії Василівни. В листах він писав, що почувається добре, що в душі він спокійний, єдине, що засмучувало його, це неможливість займатися науковою роботою, як він це робив під час першого строку, через

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 41, арк. 1-2.

² ЦДАГО України. – Ф.263, оп. 1, спр. 49123, арк. 4 - 7

³ Там само. – арк. 9-11.

багатолюдність камери. Натомість він багато читає ті книжки, які йому приносить сестра Ольга (вона отримує їх поштою з Ташкенту від С.В.Смирнової). Непокоїло Павла Петровича і те, що вже наступив новий навчальний рік (1931-1932), а він не може вийти до своїх студентів. 20 вересня 1931 р. в Ташкенті отримали відразу дві телеграми: першу від Ольги з повідомленням, що скоро можна буде побачити Павла в Ташкенті, другу – від самого П.П. Смирнова. Він писав: "Цілком вільний"¹. Нарешті, 1 жовтня 1931 р. Павло Петрович повернувся додому після 9 місяців ув'язнення. Його не тільки повністю виправдали й зняли всі звинувачення, але і дозволили змінити місце проживання поближче до культурних центрів.

Перед П.П.Смирновим після повернення постало питання працевлаштування. Навчальний рік вже розпочався, тому в університеті йому не могли відразу запропонувати роботу, бо не чекали на таке „швидке” повернення історика і вже знайшли йому заміну. Тому П.П. Смирнов змушений був через знайомих тимчасово влаштуватися на посаду інспектора Промбанку з окладом в 500 карбованців². У нього почалося нове „службове” життя. Робота банківського інспектора полягала в тому, що він мав перевіряти стан будівельних об'єктів, які кредитував банк. Тому у інспектора було багато відряджень. В перше своє не наукове, а службове відрядження, Павло Петрович поїхав вже в кінці жовтня 1931 р. на „Каучукпромгосп” для виробничого обстеження промислового будівництва. В грудні 1931 р. – друге відрядження, вже далі, на копальню Кок-Янгач та електростанцію. В січні 1932 р. П.П.Смирнов отримав службове підвищення – був призначений старшим інспектором Середньоазіатської контори Промбанку. В цей же період відбулася тривала (2-х місячна) поїздка в міста Чарджуй, Байрам-Алі, Мерв, Ашхабад з метою огляду стану будівництва шовкомотальних фабрик, селітрового заводу, маслозаводу³. П.П. Смирнов з великим задоволенням їхав

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 69.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 16.

³ Там само. – арк. 35.

в ці відрядження, тому що він завжди встигав не тільки виконати свої прямі службові обов'язки, але ще й оглянути пам'ятки старовини, які траплялися у нього на шляху. Поступово П.П.Смирнов оволодіває новою для себе банковою справою і на цьому поприщу здобуває певне визнання серед колег та керівництва. Вже в 1933 р. він отримав грамоту від правління банку за ударну і сумлінну працю¹. Проте, Павло Петрович був передусім науковцем і педагогом. В Промбанку він працював задля сімейного бюджету, але душа його не відпочивала, вона постійно сумувала за студентською аудиторією.

Особливо складною для Смирнових стала весна 1933 р. Завдяки тому, що П.П. Смирнов був працівником банку, його родина отримувала казенний обід, який практично врятовував родину від голоду. Багато людей залишали Ташкент, шукаючи більш хлібні місця: кинувши свій будинок, професор О.О.Семенов виїхав до Казані, Володимир Смирнов з родиною, не витримавши голоду в Самарканді, відправився до Ростова-на-Дону, але, проживши там зиму, повернувся назад. Олена Смирнова закінчувала 7 клас. Щоб дочка отримала гарні оцінки в кінці навчального року, Павло Петрович особисто допомагав їй розбиратися в складних і незрозумілих для неї питаннях шкільної програми.

Влітку 1933 р. змінився господар будинку по Топографському проїзду, в якому мешкали Смирнови. Цей будинок купив Табак-трест, який згодом допоміг колишнім мешканцям придбати нове житло, а саме: кімнату за 1000 карбованців в колективному домі. Цей трест надав навіть свою машину для перевезення речей. Отже, Смирнови вже вкотре змінили в Ташкенті свою адресу. Тепер вони проживали на вулиці Буджарській, 8. Їхній будинок знаходився в ботанічному саду, поруч з палацом колишнього намісника. Це був довгий одноповерховий будинок з просторими кімнатами та великим зеленим двором. Кімната Смирнових знаходилася в кінці довгого коридору і була останньою перед глухою стіною. Дім одночасно належав десяти рідинам, тому і вважався колективною власністю. Крім Смирнових тут

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 72.

мешкали 4 єврейські, 3 німецькі, 2 російські та 1 польська сім'я. Весь дім був дуже в занедбаному стані, але поступово нові мешканці привели його в порядок, доклавши чималих зусиль. Смирнови також обладнали свою кімнату, відгородивши біля вікна книжковими полицями найкращу її частину. Тут розміщувався „кабінет” Павла Петровича.

Через місяць після переїзду відбулися загальні збори власників будинку, на яких П.П. Смирнова обрали головою будинкового комітету. Це, звісно, добавило йому роботи, але він не відмовився. Відтепер Смирнову як будкому довелося вести подвірну книгу, займатися питаннями прописки та виписки мешканців, збирати гроші на різні загальні потреби. Софія Василівна всіляко допомагала чоловікові в цих справах. П.П. Смирнов став в будинку непохитним авторитетом. До нього йшла за порадою молодь, люди старшого віку ділилися своїми проблемами. Він завжди уважно вислуховував всіх, намагаючись кожному чимось допомогти. Завдяки організаційним зусиллям П.П.Смирнова в будинку було проведено електрику, почалися підготовчі роботи для підведення водогону. Після цього він взявся за облаштування подвір'я та саду. Біля будинку з боку вулиці було зроблено живопліт з дерев та кущів. Поступово будинок перетворився на зразково-показовий для мешканців навколишніх домів.

З переїздом на нове місце Смирнови наче ожили. Разом зі зміною адреси відбулися зміни і в професійному житті Павла Петровича. Він отримав змогу повернутися до справи свого життя – викладання. Йому запропонували роботу в університеті, в фінансово-економічному інституті, потім надійшла пропозиція з педагогічного. В лютому 1934 р. наказом по САДУ П.П.Смирнова було призначено директором фундаментальної бібліотеки цього університету¹. Як директора у липні 1935 р. його направляли до Москви, Києва та Одеси для наукових занять та закупівлі літератури для університетської бібліотеки². Після тривалого періоду важких років на

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 14; карт. 1, од. зб. 1, арк. 26-27.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт.1, од. зб. 1, арк. 25.

чужині поступово Смирнови зуміли повернути своє життя в нове русло, зробивши його насиченим і цікавим.

1 травня 1935 р. за поданням ректорату САДУ П.П.Смирнова за сумлінне ставлення до роботи було нагороджено почесним званням ударника праці¹. В грудні 1935 р. за постановою кваліфікаційної комісії його затвердили професором з історії Росії та СРСР². В січні 1936 р. САДУ переглянув кваліфікації викладачів і постановив представити до звання доктора історичних наук без захисту докторських дисертацій 7 наукових робітників. Серед кандидатур було і прізвище П.П. Смирнова. Далі ця справа розвивалася так: документи 5 професорів природничого відділення доправили до Москви поштою. Папери на П.П. Смирнова і ректора САДУ професора-історика Б. Яроцького повіз до столиці особисто ректор. Коли ж в грудні 1936 р. П.П.Смирнов надіслав до Москви запит про отримання Вищою атестаційною комісією документів, то з'ясувалося, що його документи не надходили до комісії. Довелося вдруге збирати всі необхідні папери, котрі надійшли за призначенням лише в травні 1937 р. Про це свідчить офіційна відповідь секретаря ВАКу Малютиної від 13 травня 1937 р., в якій повідомлялося про отримання комісією клопотання САДУ про присвоєння наукового ступеню доктора історичних наук П.П. Смирнову та про передачу цих документів на відгук³. Але та обставина, що в грудні 1937 р. історик залишив САДУ і переїхав до Москви, зробила неможливою подальший розвиток справи з отриманням наукового ступеню. Виявилося, що якщо людина фактично не працює в тій установі, яка висунула її на конкурс, то попередньо зібрані клопотання та документи втрачають юридичну силу.

Судовий процес над „троцькістами” дуже серйозно зачепив САДУ взагалі і історичний факультет зокрема. Влітку 1936 р. було заарештовано

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 74.

² Там само, арк.76.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб.17, арк. 1.

професора-історика Райського, в вересні спочатку виключили з членів партії ректора Б.Яроцького, а взимку того ж року він був заарештований. В лютому 1937 р. черга дійшла і до П.П.Смирнова. Під час занять його несподівано відсторонили від лекцій під приводом того, що методами викладання начебто невдоволені студенти. Згодом з'ясувалося, що із Самаркандського університету поступила критика на стенографічні лекції П.П. Смирнова. Він нарешті зрозумів причину гонінь на себе. Справа в тім, що ще навесні 1936 р. ректор САДУ передав П.П.Смирнову дисертацію без підпису на відгук про зв'язок французької революції та релігії. Дисертація виявилася цілковитим плагіатом, тому Павло Петрович визнав її поганою і про це відверто написав у своїй рецензії. І цим він нажив собі впливового невідомого ворога, скоріше всього партійного керівника. Тепер, через півроку, історія з відгуком отримала своє продовження¹. П.П. Смирнов дізнався про те, що він звільнений з роботи в університеті та в інших вузах. Восени 1937 р. його декілька разів викликали до ГПУ як свідка у справі професора Б. Яроцького. Протягом жовтня він передавав фундаментальну бібліотеку університету новому її директоріві І.Б.Синельникову². Нарешті, 4 листопада 1937 р. формальні справи з бібліотекою вдалося владнати, і можна було вже втілювати задум про переїзд до Москви. Але 2 листопада 1937 р. в 152-му номері газети „Комсомолец Узбекистану” було розміщено статтю Х. Джумаєва, в якій П.П. Смирнова звинувачували в упередженому ставленні на вступних іспитах до аспірантури по відношенню до аспірантів-узбеків та казахів. Павло Петрович був дуже ображений цією публікацією. Він почав робити все від нього залежне, щоб довести, що наведена в статті інформація не є правдою, а являє собою цілковитий наклеп та обмову. В редакції йому пообіцяли надрукувати спростування, якщо це буде доведено. Результатом багатомісячної перевірки стало засідання місцевого комітету САДУ від 16 лютого 1938 р., на якому слухалася справа професора П.П. Смирнова. Після

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 76-77.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 17-18.

того, як були розглянуті всі наявні матеріали, комітет постановив, що звинувачення не мають під собою жодних підстав, і факти, викладені в статті, зовсім не підтвердилися¹.

26 грудня 1937 р. стався від'їзд Павла Петровича до Москви. Спочатку він поїхав сам, а дружина і дочка ще залишалися в Ташкенті до травня 1938 року. Весь цей час Смирнови жили листами. За цей період Павлом Петровичем було написано близько 80 листів до дружини і дочки². Він писав про все, що відбувалося з ним в Москві. В кожному листі професор запитував про хід справи з газетною статтею і просив дружину сприяти прискоренню появи спростування. Софія Василівна особисто відносила до редакції витяг з протоколу засідання місцевого комітету САДУ. 15 квітня 1938 р. газета надрукувала спростування попередньо поданого матеріалу і таким чином поновила чесне ім'я професора, до того ж автора статті було звільнено з роботи за розповсюдження неправдивої інформації та обмову. Так закінчився ташкентський період життя П.П. Смирнова.

Отже, під час перебування П. П. Смирнова в Середній Азії він залишався вірним своїй науковій педагогічній роботі, хоча зовнішні обставини і змушували його на деякий час відволікатися від цієї звичної для професора діяльності. Але, навіть перебуваючи на посаді інспектора одного з радянських банків, професор залишався передусім дослідником, науковцем. Він намагався використовувати своє нове професійне становище, пов'язане з постійними відрядженнями, для більш глибокого ознайомлення та більш детального вивчення історичних пам'яток цього регіону. В Ташкенті вчений підготував до друку багато своїх цікавих праць, зокрема „Московские ткачи и их привилегии”, „Правительство В.И. Морозова и восстание в Москве 1648 года”, тощо. В цілому середньоазіатський період залишив в долі П.П.Смирнова помітний позитивний слід. Цей період став певним

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 2, арк. 31.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт 37, од. зб. 22, арк. 78-85.

трампліном для подальшого стрімкого зльоту науковця в московський період його життя.

2.3. Московські роки наукового шляху дослідника та педагога (1938-1947)

У столиці Смирнови не мали ані житла, ні прописки. Тимчасово історик зупинився в квартирі Єлизавети Сергєєвої – дружини покійного брата Софії Василівни Смирнової. Щоб отримати тимчасову прописку в столиці, Павло Петровичу довелося брати довідку з Інституту Історії про те, що його включено до складу авторського колективу з написання „Історії СРСР” в 5-ти томах. Йому доручили написання статті про міста Московської держави 17 століття. Роботи у П.П. Смирнова в Москві було дуже багато. Про це він писав дружині. Йому, як спеціалісту, передають на відгуки роботи про акти по містах 17 століття. Його запрошують з доповідями на засідання в Інститут Історії, в Архівній раді. Він дуже задоволений, не дивлячись на відсутність власного житла та велику кількість справ, які доводилося виконувати практично одночасно. В одному з листів додому П.П. Смирнов зазначав, що його серед московських вчених-істориків добре знають і цінують, що атмосфера дуже приязна і її ніяк не можна порівняти зі зляканою суспільною атмосферою Ташкенту. Він відмічає, що зовсім не шкодує, що залишив Азію¹. Паралельно професор веде пошуки квартири для своєї родини. Нарешті, 25 березня 1938 р. йому вдалося винайняти у громадянки Хлиніної будинок № 16 по 7-му проспекту в дачному селищі Новогирєєві під Москвою, поблизу дачі свого давнього доброго знайомого професора С.Б.Веселовського, з яким в цей час особливо зблизився вчений.

В 1938 р. в Московському історико-архівному інституті (МІАІ) пішов з роботи відомий професор Ю.В. Готьє (той самий, про якого в липні 1942 р. в листі до М. Гудзія В.О. Романовський напише, що рецензентами його

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 81.

докторської дисертації будуть В.Пичета і Ю.Готьє. „...последнего я побиваюсь, т.к. он великий знаток книг”¹⁾ і рекомендував на своє місце Павла Петровича. 15 червня 1938 р. його прийняли на роботу до цього інституту²⁾. У вересні 1938 р. надійшла пропозиція працювати і в інституті удосконалення вчителів (МІУВ)³⁾. З першого ж року викладання в московських вузах історик захопив своїх учнів, зробився одним з найулюбленіших професорів, отримуючи постійно багато уваги від студентів та слухачів.

Якщо влітку будинок Смирнових був чудовим, то з настанням холодів і приходом зими їх квартира дещо погіршала – звідусіль через щілини почали проникати всередину вітри та протяги. Щоб нормально працювати, Павло Петрович надівав багато теплих речей, сідав за стіл і починав писати. Але швидко застигали руки, ноги. Згодом з’явилися ревматичні болі в лівій руці, яка під час роботи була повернена до вікна. І ось тут, в таких умовах була написана найбільша і найважливіша його робота про міста 17 століття, справа всього життя, яка пізніше отримала державну премію. Цю працю було озаглавлено „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”⁴⁾. Вона супроводжувалася багатющим статистичним матеріалом, зібраним під час багаторічних відряджень до різних архівів. Всі цифрові таблиці для неї робила на друкарській машинці Софія Василівна Смирнова. Поступово ця робота розширилася до 60 друкованих аркушів. Крім викладацької роботи в МІАІ та МІУВ, Смирнов мав роботу в Інституті Історії, з дисертаціями, читав окремі лекції в різних установах. За старою звичкою юності він ніколи не відмовлявся від будь-якої роботи. Наприклад, восени 1939 р. його запросили прочитати курс лекцій з історії СРСР у військовій школі в Рязані⁵⁾. В

¹⁾ ЦДАМЛМ України. – Ф. 10, оп. 1, спр. 140, арк. 1.

²⁾ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 21.

³⁾ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 113, 114.

⁴⁾ Смирнов П.П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века. – М.; Л. – 1947, 1948. – Т. 1. – 490 с.; Т. 2. – 740 с.

⁵⁾ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 88.

листопаді 1939 р. П.П.Смирнова було нагороджено почесною грамотою як чудового лектора, який веде велику науково-дослідну діяльність і приймає активну участь у суспільному житті МІАІ¹.

У роки Великої Вітчизняної війни історик, якому на 1941 р. було 59 років, у міру своїх можливостей докладав зусиль для боротьби з гітлерівською навалою. За вказівкою комсомольської організації МІАІ П.П. Смирнова було закріплено проводити лекції для призовників, які він і читав, починаючи з серпня 1941 р. і до 1943 р. Виступав він із своїми доповідями в різних військових частинах, госпіталях, але найчастіше на призовних пунктах. Як лектор навіть отримував подяки від керівництва Свердловського райкому партії Москви. В протоколі засідання президії Свердловського райкому від 11 січня 1943 р. зазначено: „...профессор Смирнов П.П., несмотря на большую основную работу по институту, всегда находит время, чтобы прочесть лекции бойцам в подшефном госпитале, бойцы всегда довольны, ...профессору Смирнову П.П. объявить благодарность ... за культурное обслуживание бойцов...”².

14 вересня 1941 р. родині Смирнових вдалося переїхати з Новогирєєва до Москви, в інститутський гуртожиток на вулиці Велика Андронівка, будинок 22. До середини жовтня 1941 р. заняття в МІАІ йшли спокійно. На лекції професора Смирнова збиралося приблизно 100 студентів, майже всі дівчата, адже хлопці здебільшого пішли на фронт добровольцями.

17 жовтня 1941 р. в канцелярії МІАІ П.П. Смирнов дізнався, що історико-архівний інститут ліквідовано. Директор І.І. Мартинов, нікого не попередивши, залишив Москву. Заступник директора С.С. Болтінов з'явився в інституті, але потім зник. Представником влади в інституті було залишено завгоспа А.І.Алієвського. Він заявив П.П. Смирнову, що інститут ліквідовано і всі викладачі звільнені від служби. Професор поквапився в друкарське бюро, де готувалася його дисертація. З'ясувалося, що всі папери були вже

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 88 зв.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 45, арк. 3.

передані до інститутської бібліотеки. Друкарка видала йому, як і всім співробітникам, довідку про те, що через ліквідацію інституту він з дружиною евакуюється з Москви. А.І. Алієвський цю довідку підписав. Отримав професор і свою трудову книжку, де знов-таки А.І. Алієвський просто написав, що П.П.Смирнова звільнено через ліквідацію вузу¹. Згідно з правилами треба було поставити дату наказу про звільнення, але завгосп не зробив цього, бо сказав, що інститут скасовано на підставі усного розпорядження директора і письмового наказу не існує. Згодом “самоліквідувався” і новий директор, він передав справи колишньому завідувачу бібліотекою Г.В. Троніну, котрого призначив комендантом, а сам приєднався до підрозділу протипожежної оборони (ППО).

Щоб не допустити зникнення інституту, П.П. Смирнов вирішив діяти. На його плечі лягло найскладніше завдання – рятування інституту. Професор розшукав колишнього голову профкому – аспірантку І.І. Корнєву та студентку четвертого курсу Віру Зеленецьку, які на той момент залишалися в Москві². В.М. Зеленецька була кандидатом в члени партії і це надавало додаткову „вагу” всій „трійці”. Саме П.П. Смирнов, І.І. Корнєва та В.М.Зеленецька склали ту історичну доповідну записку, з якої почалося відновлення інституту. Враховуючи свій власний та суспільний настрої, оргкомітет з питання відкриття вузу вирішив добиватися поновлення рідного вузу саме в Москві, без евакуації в невідоме місце. 9 листопада 1941 р. було складено доповідну записку, в якій викладалася суть справи, пов’язаної з закриттям МІАІ³. Її надіслали до відповідних установ: до Всесоюзного комітету вищої школи та НКВС. В результаті 14 листопада 1941 р. наказом начальника управління державними архівами НКВС майора І.І. Нікітінського було призначено виконуючим обов’язки директора Московського історико-

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 1, арк. 115.

² Іраїда Іванівна Корнєва (1912-1970) та Віра Миколаївна Зеленецька (1906-1972) в майбутньому стали кандидатами наук, доцентами і викладали в МІАІ.

³ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 26.

архівного інституту професора П.П. Смирнова¹. Нова адміністрація почала збирати людей: викладачів, співробітників, студентів та готуватися до поновлення занять з 27 листопада 1941 р., про що було оголошено на весь Радянський Союз через всесоюзне радіо та газету “Известия”(від 25 листопада 1941 р.²).

Таким чином, всупереч паніці та панікерам, серед повітряних і всіляких тривог, серед замаскованих будівель, де площі мали вигляд парків, де зверху на Великому театрі зростав намальований ліс, серед всієї цієї бутафорії знову розкрився та розквітнув Московський історико-архівний інститут. Питання про приєднання інституту в якості факультету до Московського університету також було вирішено позитивно для МІАІ, тобто це приєднання не відбулося. Павло Петрович знайшов в собі сили і мужність, щоб зберегти вуз від остаточного погрому, зібрати людей, надати їм можливість отримання заробітної платні та їжі, поновити навчальний процес.

В лютому 1942 р. благополучно пройшла перша так звана “зимова” або “облогова” екзаменаційна сесія. Після цього Павло Петрович Смирнов залишався виконуючим обов’язки директора МІАІ ще впродовж шести місяців. 7 травня 1942 р. було призначено нового директора П.Б. Жибарева, який перейшов до МІАІ з Інституту Маркса, Енгельса, Леніна (ІМЕЛ). Ця людина, кандидат історичних наук, доцент, була далекою від адміністративної роботи, все життя займалася науковими працями і тільки під чийось тиском зайняла цей пост (директором МІАІ залишався до 1944 р.)³. Для П.П. Смирнова призначення нового директора стало цілковитою несподіванкою, адже в інституті все було гаразд, справи йшли як треба і не було ніяких об’єктивних підстав змінювати керівника. Можливо, вирішальну роль зіграло те, що П.П.Смирнов не був членом КПРС. А безпартійний

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 27.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 2, арк. 9.

³ Ковальчук Н.А. Историико-архивный институт стал моим родным домом. Воспоминания Н.А. Ковальчук о годах учебы в институте (1940-1947) // Отечественные архивы. – 2003. – № 5. – С. 71.

вчений не міг займати керівну посаду тривалий час. Він почав передавати новому директоріві справи, але тут його спіткало ще одне лихо: вченого звинуватили у причетності до зникнення інститутського майна на загальну суму в 100 тисяч карбованців, яке пропало під час хаотичної ліквідації вузу восени 1941 р. Павло Петрович ледве вибрався з цієї неприємної історії, і 12 травня 1942 р. професор нарешті передав свою посаду П. Б. Жибарєву, разом з тим, за спогадами самого П.П. Смирнова, знявши з душі всі адміністративні тривоги¹. Перед вченим поставало тепер нове і нелегке завдання – захист докторської дисертації, яку він з цією метою передав на історичний факультет Московського державного університету.

З січня 1942 р. Павло Петрович почав працювати в Московському міському педагогічному інституті, де згодом очолив кафедру історії СРСР². 16 вересня 1942 р. відбувся захист докторської дисертації П.П. Смирнова на тему „Посадские люди и их классовая борьба в середине 17 века”. Захист проходив в актовій залі Історичного відділення Московського державного університету. Аудиторія була вщент заповнена слухачами. Офіційними опонентами були член-кореспондент АН СРСР А.І. Яковлев; доктор історичних наук, професор Н.Л. Рубінштейн та професор Московського державного педагогічного інституту ім. В.І. Леніна В.Н. Бочкарев. Це дослідження містило історію формування та розвитку середньовічного класу городян на Русі. Головним змістом внутрішнього розвитку цього класу автор вважав класову боротьбу, яка набрала найвищої сили у повстаннях 17 століття. Відгуки на роботу були дуже схвальні. Відмічалася та колосальна робота, яку дослідник провів, вивчаючи це складне питання. Зверталася особлива увага на багаторічне детальне ознайомлення автора з великою кількістю архівного матеріалу, на величезний історичний фундамент дисертації, сповненої цілковитої самостійності, свіжості поглядів,

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 103.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 20.

оригінальністю побудови викладення. Ступінь доктора історичних наук П.П.Смирнову було присуджено одноголосно¹.

Обидва вузи, і історико-архівний,² і педагогічний, висунули кандидатуру П.П. Смирнова на отримання Сталінської премії. 31 грудня 1942 р. всі папери було подано до відповідного комітету³. В березні 1943 р. Павлові Петровичу Смирнову було присуджено премію другого ступеню в розмірі 100 тисяч карбованців в галузі історико-філологічних наук за наукову працю „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”⁴. Разом з ним премії отримали член-кореспондент АН СРСР, професор Московського ордена Леніна державного університету ім. М.В. Ломоносова А.І. Яковлев за роботу „Холопство и холопы в Московском государстве в 17 веке”; дійсний член АН СРСР Є.В. Тарле за монографію „Крымская война”, а також група вчених-істориків за колективну працю „История гражданской войны в СССР”⁵. 23 березня 1943 р. в № 68 (8061) газети „Известия” було надруковано постанову РНК СРСР від 22 березня 1943 р. про присудження сталінських премій за значний внесок в розвиток вітчизняної науки і техніки за 1942 рік. В обох інститутах влаштували урочисті збори для вшанування сталінського лауреата. На П.П. Смирнова пролився справжній дощ кореспонденції, яка надходила ще протягом місяця після вручення премії: вітальні телеграми, урочисті листи від рідних, друзів, учнів з фронту. Постало питання: що робити з грошовою винагородою? Смирнови на домашній раді обговорювали його. В кінці березня 1943 р. Павло Петрович відправив листа до голови РНК СРСР, Верховного Головнокомандувача Червоної Армії І. Сталіна з проханням прийняти від нього і його родини на справу оборони премію в розмірі 100 тисяч карбованців⁶. Він писав, як радіє

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 105, 105 зв.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 6, арк. 2.

³ Там само. – арк. 8.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, од. зб. 7, арк. 2-5.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, од. зб. 6, арк. 9, 10.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 46, арк. 3.

від того, що поряд з іншими теж може матеріально сприяти перемозі народу у Великій Вітчизняній війні¹. Відповідь І. Сталіна надійшла 2 квітня 1943 р. Голова РНК СРСР передавав свій привіт і подяку від імені Червоної Армії за турботу про оборону Радянського Союзу.² Газета „Правда” від 5 квітня 1943 року №90 (9226) надрукувала обидва ці листи.

Дирекція історико-архівного інституту висунула кандидатуру професора П.П. Смирнова в члени-кореспонденти АН по відділенню історії і філософії. На засіданні Вченої ради МІАІ під головуванням директора П.Б. Жибарева 13 січня 1943 р. одноголосно кандидатуру П.П. Смирнова було підтримано³. Але сам він не дуже розраховував успіх. Коли пройшло голосування по кандидатурам, то виявилось, що П.П. Смирнов не пройшов до лав Академії. Можливо однією з причин „необрання” було те, що історик відкрито стояв в опозиції до думки Академії з питання про існування руської рабовласницької держави. Протягом 1936-1943 рр. редакції різних журналів під формальними приводами відмовлялися друкувати його статті „Сказание о холопъей войне в Древней Руси” та „Рабовладельческая формація в Драней Руси”. Одна з них буде надрукована вже після смерті автора⁴. Вірогідно, „зайва” самостійність думок та висновків автора з окремих аспектів історії давньої Русі і стала на заваді його проходження до Академії Наук.

В жовтні 1943 р. П.П. Смирнова було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора за зразкове виконання директив уряду в період війни⁵. 6 листопада 1944 р. на урочистих зборах в історико-архівному інституті оголосили список осіб, яких нагородили медаллю „За оборону Москви”. Серед інших прізвищ було і прізвище Смирнова⁶. Рішенням комітету з питань вищої школи навесні 1945 р. П.П. Смирнова було призначено

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 6, арк. 11 об.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 7, арк. 1.

³ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 80.

⁴ Смирнов П.П. Сказание о холопъей войне в Древней Руси // Ученые записки МГПИ, 1947. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 3-50.

⁵ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 82.

⁶ Там само. – арк. 84.

головою ревізійної комісії з перевірки історичної аспірантури в університеті ім. М.Ломоносова. Після університету ця ж сама комісія перевіряла стан справ в історичних аспірантурах всього Радянського Союзу¹. В серпні 1946 р. Головне Управління вищих учбових закладів Міністерства освіти РРФСР звернулося до професора П.П. Смирнова з проханням розробити проекти навчальних планів для аспірантури з історії СРСР². Крім цієї роботи у П.П.Смирнова були ще й громадські доручення. Згідно з одним із них він регулярно читав оглядові лекції в різних наркоматах. 6 травня 1945 р. професор П.П. Смирнов отримав ще одну урядову нагороду. Це була медаль „За доблесний труд в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років”³. Навесні 1946 р. повинні були пройти вибори до АН СРСР. Як і в 1943 р., і історико-архівний, і педагогічний інститути повторно висунули кандидатуру П.П. Смирнова. Він зібрав всі необхідні документи, сфотографувався і почав чекати. Кандидатів на обрання було 42. Із них для балотування відібрали 21 прізвище. Серед них було і прізвище П.П. Смирнова. Але врешті-решт він знову не потрапив до членів АН. Історик почав збирати додатковий архівний матеріал для доведення правильності висновків його статті про утворення російської централізованої держави.

11 березня 1947 р. П.П. Смирнов провів, як виявилось потім, своє останнє засідання студентського історичного гуртка „Рідна Москва”⁴ (через погіршення стану здоров'я він збирався пройти планове обстеження в стаціонарі лікарні). Прощаючись з гуртківцями професор сказав, щоб вони не полишали занять, побажав, щоб гурток гідно підійшов до святкування 800-ліття Москви і додав „...я умирать не собираюсь, вернусь и работа будет

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 36, од зб. 25, арк. 2.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 59, арк. 1.7

³ Там само. – арк. 1.

⁴ Студентське товариство „Рідна Москва” на зразок Історико-етнографічного гуртка М.В. Довнар-Запольського було організоване П.П. Смирновим 24 квітня 1943 р. при МДІАІ.

продолжена...”¹. 12 березня 1947 р. професор ліг до лікарні інституту ім. Скліфосовського. Під час перебування там його постійно відвідували і колеги з інститутів, і студенти-дипломники, зокрема, Людмила Голованова, Аеліта Гудзинська, Ера Шишко, Діна Козлова, і аспіранти – М. Гришина, С.Первова, К. Богданова. Приходили справжні делегації студентів, яких не пропускали до улюбленого професора і вони писали записки² до нього і передавали цілі кошики квітів. 31 березня 1947 р. надійшов лист з видавництва АН, в якому повідомлялося про стан друкування книги Павла Петровича „Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века”. Він одразу ж написав свою відповідь. В листі професор подякував всім працівникам за увагу і повідомив, що особисто прийде до видавництва відразу після виписки з лікарні, орієнтовно не раніше літа³. Отже, як бачимо, Павло Петрович будує певні плани на майбутнє. Але, на жаль, їм вже не судилося справдитися. 2 квітня 1947 р. Павло Петрович Смирнов помер уві сні. В свідоцтві про смерть зазначалося: помер від раку шлунку та стравоходу у віці 64 років⁴. В цей же день вийшов сигнальний екземпляр книги „Посадские люди и их классовая борьба до сеседины 17 века”. 4 квітня 1947 р. тіло Павла Петровича забрали з лікарні і перевезли до історико-архівного інституту. Труну встановили в тій самій аудиторії, де він завжди читав лекції першокурсникам. Під час громадянської панахиди виступали представники від обох інститутів, від АН. Всі, хто говорив з трибуни, відмічали, що професор П.П. Смирнов був справжнім вченим з самостійною думкою, чесним навіть тоді, коли припускався помилок, глибоким знавцем архівного матеріалу, людиною великої душі, лицарем у житті, відмінним педагогом, закоханим у свою справу. На похорон прийшло дуже багато учнів покійного, його близьких і друзів. В обох інститутах відмінено було всі заняття. Під час виносу труни грав духовий оркестр, вся

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 36, од. зб. 4, арк. 26.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 16, арк. 6-7.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 130.

⁴ Там само. – арк. 131.

вулиця Нікольська, на якій знаходився історико-архівний інститут, була вщент заповнена людьми. З архівного управління прийшла ціла колона і приєдналася до скорботної процесії. Поховали Павла Петровича Смирнова 5 квітня 1947 р. в Москві, на старовинному Новодівочому цвинтарі, неподалік від вікового муру, під столітніми березами. На могилі було встановлено пам'ятник з білого мармуру у вигляді зубця кремлівської стіни (Додаток В). Пройшли траурні збори, присвячені пам'яті професора П.П. Смирнова: 28 травня 1947 р. відбулося засідання вченої ради історико-архівного інституту¹, до якого колеги замовили московському художникові Ф.І. Малолеткову великий портрет покійного історика. Через рік, навесні 1948 р., в річницю смерті вченого, його учні з педагогічного інституту згадували свого вчителя на жалобному мітингу. Ці збори були суцільним криком болю і любові водночас².

Професор П.П. Смирнов пішов з життя передчасно, в розпалі своєї наукової роботи. Декілька його праць вийшли вже після смерті автора. Колись Павло Петрович говорив, що єдина цінність, яку він має – його бібліотека. Він збирав її все життя. 80% книг в цій бібліотеці відносилися до цінних і рідкісних. Книги були одним з джерел науково-дослідної роботи історика. На жаль, через життєві обставини бібліотека видатного вченого не збереглася в цілісному вигляді: частково вона була розпродана в скрутні для родини часи. Після смерті професора за його духовним заповітом дружина передала до бібліотеки історико-архівного інституту ту частину книжок, яка уціліла (а це більше 2000 примірників). Там створили окремий іменний книжковий фонд. На кожному примірнику зробили напис: „Дар професора П.П. Смирнова історико-архівному інституту”³. В 1950 р. вдова історика передала всі матеріали з особистого архіву П.П. Смирнова на зберігання до

¹ Козлов В.Ф. Материалы заседания Ученого совета Московского историко-архивного института, посвященного памяти профессора П.П.Смирнова // Археографический ежегодник за 1980 год. – М., 1981. – С. 243-247.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 21, арк. 1-6.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 131.

відділу рукопису Російської державної бібліотеки імені Леніна. Отже, як власна доля вченого, так і його наукова спадщина мають однаково драматичну історію.

Таким чином, третій (останній) етап життя та діяльності П.П. Смирнова виявився не менш плідним у справі розвитку його науково-дослідного та викладацького потенціалу. В Москві вчений обіймав посаду завідуючого кафедри історії СРСР МДІАІ, в період з листопада 1941 р. по травень 1942 р. був виконувачем обов'язків його директора, співпрацював з Московським міським педагогічним інститутом, Московським інститутом удосконалення вчителів, з Інститутом історії АН СРСР, восени 1942 р. захистив докторську дисертацію, 1943 р. отримав Державну премію, яку перерахував до фонду оборони. В цей же час провадив підготовку молодих наукових кадрів, а саме: керував роботою аспірантів, читав лекції студентам, знайомив молодь з чудовими експонатами Історичного музею Москви, іншими пам'ятками історії, створив і очолив в стінах МІАІ студентський науковий гурток на зразок київського Історико-етнографічного гуртка М. Довнар-Запольського. Не припиняв плідну наукову діяльність як автор численних наукових розвідок.

Щодо двох кримінальних справ професора, то 3 вересня 1993 р. згідно зі ст. 1 закону України від 17 квітня 1991 р. „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” П.П. Смирнова було посмертно реабілітовано як безпідставно засудженого¹.

¹ ДА СБУ. – спр. 55435, т. 3, арк. 155; там само. – т. 14, арк. 50.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ ВЧЕНОГО

Наукова спадщина П.П. Смирнова охоплює найрізноманітніші сфери історичних досліджень. Доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії П.П. Смирнов – автор багатьох фундаментальних праць з соціально-економічної та соціально-політичної історії міст Росії періоду феодалізму, дослідник середньовічної урбаністики. Крім того певний пласт історичних праць присвячений проблемам історії України, історії та археології Середньої Азії. Не залишилися поза увагою науковця і питання історіографії, джерелознавства тощо. Загалом за майже 65 років життя вчений створив цілу галерею історичних праць, в яких реконструював та узагальнив свої наукові інтереси та пошуки, що торкалися, переважно, соціального життя міст феодальної Русі XVI-XVII століть. Саме цей напрям, представлений в наукових працях П.П. Смирнова, виявився найбільш перспективним й таким, що не втратив свого значення і дотепер.

3.1. Соціально-економічна історія Московської держави XVII ст. у спадщині П.П. Смирнова

Всю наукову спадщину П.П. Смирнова можна умовно розділити на три групи. Перша – праці, пов’язані з дослідженням головної теми в його творчості – історії руських феодальних міст. Друга – конкретно-історичні роботи з соціально-економічної і політичної історії Русі. Третя – історико-соціологічні твори. Необхідно дати огляд цих праць вченого, щоб прослідкувати розвиток його наукової думки та інтересів.

Початок занять П.П. Смирнова дослідницькою діяльністю відноситься до часу його навчання в Київському університеті святого Володимира. Одним із перших творів була доповідь “Конфискации 40-х годов XVII в. на

посадах”¹, з якою молодий історик, котрий готувався до професорського звання в університеті св. Володимира, виступив на засіданні історично-етнографічного гуртка свого наукового керівника М.В.Довнар-Запольського. Це був результат першої тривалої поїздки до Москви та роботи у архівах з лютого по серпень 1909 року. Автор зосередився на вивченні посадської будови 1649-1652 років та заходах російського уряду, що передували їй. Реформу, проведену в містах, Смирнов оцінив як “один из интереснейших моментов не только 17 века, но и всей русской истории”².

В доповіді ще не говорилося про зв'язок між урядовою реформою та повстанням в Москві в 1648 р. – цей висновок був зроблений пізніше. В доповіді помітна певна ідеалізація діяльності правлячих кіл (зокрема, Б.І.Морозова), яка проглядається і в роботах більш зрілої пори. Про конфіскації білих слобод П.П.Смирнов говорив як про „перший досвід на Русі активного законодавчого втручання в економічні відносини; причому уряд іде не за знаттю, а проти неї”³.

Наступна праця “Белые слободы и отобрание их по Уложению” – одна з двох обов'язкових пробних лекцій, з яких починалася викладацька діяльність молодого вченого, не була опублікована, і рукопис її зберігається зараз в фонді П.П.Смирнова⁴. Іншу лекцію – „Болтин и его значение в историографии”, надрукували в № 4, ч.2 “Университетских известий” за 1913 рік, а згодом вона вийшла окремим виданням.⁵ В лекції про слободи автор торкнувся питання посадської будови середини 17 ст., яка оцінювалася істориком як „останній момент складання руського міста”⁶. П.П.Смирнов виклав наступну схему формування міських центрів в Московській Русі: перший момент (кінець 15 ст.) – концентрація в майбутніх містах торгівлі,

¹ ВР РДБ. – Ф. 279. – карт. 14. – спр. 3. – арк. 1-42.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 3, арк. 14.

³ Там само. – арк. 15.

⁴ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 27, од. зб. 5, арк. 1-63.

⁵ Смирнов П.П. Болтин и его значение в историографии. – К.: Тип. Импер. Ун-та Св. Владимира, 1913. – 10 с.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 27, од. зб. 5, арк. 52.

другий (середина 16 ст.) – юридичне відокремлювання городян. „Завершення відокремлення та складання міста пов’язане з долею третього елемента міського селища – білою слободою”¹. Приєднання цього елемента до перших двох, котре відбулося в результаті реформи 1649-1652 рр., призвело до того, що „під 150-літній процес економічного та юридичного виокремлення посадів був підведений територіальний фундамент”². Економічним і юридичним сторонам в житті міста історик надавав рівного значення, господарство городян зводилося до торгівлі. Цікаво відмітити одну деталь, котра свідчить про подальше освоєння автором головних джерел по темі – строельних книг по містах, що містили відомості про приєднання до посадів, тяглих слобод та сотень білих нетяглих слобод. Вже до 1911 р. П.П.Смирнов виявив 10 095 дворів, які відійшли в посади в результаті реформи 1649-1652 рр., тобто остаточно визначив масштаби посадської будови.

До 1912 р. відноситься стаття „К вопросу о формах землевладения в городах Московского государства”³. Статтю присвячено приватновласницьким містам. Історик поділяв їх на три типи: 1) міста, що були пожалувані государем в уділ чи в кормління; 2) міста, пожалувані у вотчину; 3) міста і посади, побудовані і утворені на володарській території⁴. Ця класифікація відбиває один з напрямків розвитку думки вченого, пізніше П.П.Смирнов від неї відмовився.

Значний інтерес викликають також матеріали спецкурсу з історії російських міст, який був прочитаний в Київському університеті св. Володимира у 1913 році⁵. Спецкурс побудований як на опублікованих джерелах, але мало відпрацьованих істориками, особливо в плані вивчення історії міст, так і на архівних. „Мені хотілося привести в систему власні нотатки та роздуми і перевірити їх шляхом послідовного викладення” – так

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 27, од. зб. 5, арк. 54.

² Там само. – арк. 63.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 14, од. зб. 6, арк. 1-73.

⁴ Там само. – арк. 72-73.

⁵ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 28, од. зб. 1, арк. 1-300; од.зб. 2, арк. 1-190.

пояснював автор задум роботи¹. Збереглося 13 рукописних лекцій. Є припущення, що тринадцята не була останньою, бо викладення матеріалу в ній переривається до посадської реформи середини XVII ст., хід та результати якої були вже вивчені Смирновим до того часу. Крім того, дата останньої лекції (5 квітня 1913 року) далека від закінчення навчального року. Можливо, спецкурс містив ще дві-три лекції з історії міст в XVI-XVII століттях, повстання 1648 року та посадської будови. Згодом, працюючи над цими сюжетами, історик міг взяти відповідні тексти із спецкурсу та використати їх.

Основний зміст лекцій, які збереглися в архівних матеріалах – історія руських міст з стародавніх часів до кінця XV століття. Початкова концепція автора, викладена в лекції про білі слободи, в основному не зазнала змін. Тепер її лише підкріплювали чисельні факти. Східних слов'ян Смирнов вважав “градостроителями по преимуществу”, в їхньому середовищі утворилося боярство, яке в XII-XV століттях пішло із міст в села. Це пов'язано було з “ростом землевладения и приложения к земле рабского труда с XI века”². Тисячна організація та віче перетворилися в організації чорних людей. Змінився тип міста, хоча він не отримав широкого розвитку, бо монголо-татарська навала згодом знищила майже всі міські центри. З'явилася нова форма поселень – слободи (селища на приватній землі з вільним населенням). Поширенням явищем стало приватновласницьке місто. Автор спецкурсу приділяв особливу увагу слободам, надаючи саме їм важливого значення в процесі місто утворення. Він аналізував права володіння слободою, пільги її мешканців, питання управління.

Певний інтерес представляють матеріали збірника статистичних відомостей по містах Московської держави 16-17 ст., переплетені в чотирьох

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 28, од. зб. 1, арк. 10.

² Там само. – арк. 142.

книгах¹. Аркуші пронумеровані (можливо, самим автором) наскрізною нумерацією, яка пов'язує всі книги воедино. Останній аркуш 1087-й, але реальний обсяг праці дещо більший, бо в ній зустрічаються вкладені між сторінками аркуші з нотатками. Збірник являє собою алфавітний перелік міст Росії. Кожен населений пункт (місто, іноді передмістя чи слобода) має порядковий номер. Далі вказано, який державний орган відав цим пунктом. Потім йдуть виписки з писцевих, межових, дозорних та інших книг про чисельність дворів.

Призначення цієї збірки пояснюється самим автором на початку його твору „Города Московского государства в первой половине 17 в.”². П.П.Смирнов хотів опублікувати довідник як додаток до монографії „Посадские люди...”, але не встиг зробити цього.

До числа неопублікованих належить стаття „Русские города в 16-17 вв.”³. На останній сторінці є дата поряд з підписом автора – 23 квітня 1938 р. В основу цієї роботи було покладено виданий раніш нарис „Движение населения Московского государства”⁴. Стаття присвячена історії міст Росії в другій половині 17 ст. Порівнюючи підсумки перепису 1646 та перепису 1678 рр., автор помітив скорочення населення в одних містах і ріст в інших. Рух населення сигналізував про зміни в економічній ролі того чи іншого міського центру. Еволюцію в демографічній та господарській ситуації П.П.Смирнов пояснював розвитком всеросійського ринку. Після приєднання

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 18, од. зб. 11; карт. 19, од. зб. 1; карт. 20, од. зб. 1; близько 1917.

² Зібрання виписок з описів міст першої половини 17 ст. в систематичному вигляді ми збиралися видати водночас з книгою про міста Московської держави. Але технічні труднощі примусили нас це видання тимчасово відкласти. Загалом в нього ввійшли описи 271 міста; в тому числі по 158 містам використані книги першої половини 17 ст.: дозорів 49, писцевих 68, переписних 154-157 рр. 130 книг, разом 247 книг. Решта матеріалу взята з приказного діловодства” (Смирнов П.П. Города Московского государства в первой половине 17 в. – К., 1919. – Т. 1. – Вип. 2. – С. 7).

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 4, арк. 1-22.

⁴ Русская история в очерках и статьях / под. ред. М.В. Довнар-Запольского. – К., 1910. – Т. 2. – С. 62-80.

України „старе розташування міст, що виходило з колишньої московської економіки, виявилось зруйнованим; виникло нове, котре виходило з нових економічних зв'язків”¹.

На думку історика, північно-східні міста Росії переживали занепад, південно-західні – підйом: „В першій половині століття своїми самими крупними центрами Московська держава була орієнтована на схід: на північний схід в бік Сибіру та на південний схід в бік Каспійського моря. В другій половині 17 ст. воно орієнтовано економічно на захід: на північний захід в бік Балтійського моря та на південний захід в бік України. Таким чином, економіка Московської держави в другій половині 17 ст. (так як вона була пов'язана з торгово-промисловими центрами) носить новий характер, більш близький до економіки 18 ст., ніж першої половини 17 ст.”². Далі в статті відмічалось, що середина 17 ст. – період класових успіхів середньовічних „бюргерів”. Малися на увазі поступки з боку уряду після повстання 1648 р. Згодом, писав П.П. Смирнов, спостерігається розходження інтересів посадських та інших привілейованих „чинів” Московської держави, зближення посажан з селянством (до цього, на думку автора, вела логіка їхньої боротьби проти феодалів), поразка і Селянської війни. І міських повстань. „Земський собор...в останній чверті 17 ст. остаточно зникає. З ним зникає і постійний врегульований вплив „торгового чину” на владу. Посадські люди поступово опускаються в те положення неполітичного, непривілейованого, „сірого” стану, в якому вони проіснували на протязі 18 та 19 ст.ст.”³

В неопублікованих працях з історії руських міст відображено головну тему наукової творчості П.П.Смирнова, головним чином, дореволюційного періоду. Величезну частину зібраних ним матеріалів було опрацьовано і осмислено вже на початковому етапі, а низка сформульованих тоді оцінок та

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 4, арк. 18.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 4, арк. 19-20.

³ Там само. – арк. 22.

загальних концептуальних побудов збереглися незмінними і в більш пізніший час.

Певний інтерес мають виписки з архівних джерел (зокрема, Палацового архіву) з питань пошуку втікачів з московських слобод та сотень¹; плани міст, схеми битв, нариси архітектурних стилів, родовідні таблиці, які відносяться до історії СРСР та середніх віків², мапи, серед яких – мапа південного кордону Московської держави на початку 1595 року³.

Другу групу рукописних творів П.П.Смирнова складають конкретно-історичні роботи з соціально-економічної і політичної історії Русі. Сюди можна віднести чотири праці: редакція 1930-х років монографії „Волжский путь и древние руссы” та статті „Рабовладельческая формация в древней Руси”, „ О холопье войне” і „Филарет Микитич, „великий государь, святейший патриарх московский и всея Руси” как представитель раннего абсолютизма в России”.

Книга „Волжский путь и древние руссы” є цікавою, хоча й маловідомою, працею історика. Вона присвячена Руському каганату, ранньому державному утворенню на верхній Волзі, де, як вважав дослідник, в 6-9 ст.ст. розвивалася скандинаво-фіно-слов'янська культура. Серед дослідників руської історії не було згоди з питання місцезнаходження Руського каганату. Ортодоксальні норманісти схилилися до того, щоб вважати його столицею Новгород, хоча це не зовсім відповідає географічним та політичним умовам того часу. З точки зору П.П. Смирнова каганат знаходився в руському межиріччі – в регіоні між верхньою Волгою та Окою. Дослідник пов'язує саму назву „Русь” з річкою Волгою, яка згадується у стародавніх авторів як Ра, і намагається довести, що Руський каганат означає Волзький каганат. Широко використовуючи відомості арабських письменників IX-XI ст.ст. історик почав шукати місце виникнення Давньоруської держави не на шляху „із

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 22, од. зб. 2, арк. 1-668; карт. 23, од. зб. 1, арк. 1-201; карт. 23, од. зб. 2, арк. 1-95.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 20, од. зб. 5, арк. 1-36.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 20, од. зб. 6, арк. 1.

варяг в греки”, як це робилося усіма дослідниками, котрі передували П.П.Смирнову, а на волзькому шляху з Балтики по Волзі до Каспійського моря. Згідно концепції П.П. Смирнова, на середній Волзі в першій половині IX ст. утворилася перша руська держава – „руський каганат”. На середній Волзі вчений шукав три центри Русі, що згадувалися в арабських джерелах IX-X ст.ст. В середині IX ст., не витримавши натиску угрів, нормани-руси пішли з Поволжя до Швеції і вже звідти після „покликання варягів” знову переселилися до Східної Європи, на цей раз до Новгородської землі. Однак аргументація дослідника упускає той суттєвий момент, що, як ми знаємо, регіон середньої Волги був під контролем болгар, а нижня Волга контролювалася хазарами. Хоча руси з часом проникли в район нижньої Волги, вони прийшли туди по Дону. Крім того, досить складно припустити, що комерційними і військовими діями русів на Близькому та Середньому Сході керували з віддаленого північного центру. Більш вірогідніше, що центр їхньої держави знаходився на півдні. Нарешті, сам титул правителя русів – каган – вказує на сусідство хазар, у яких він, безсумнівно, був запозичений. І хоча в цілому концепція П.П. Смирнова вийшла досить оригінальною, але мало переконливою і не була підтримана навіть прибічниками норманської школи.

Друга редакція книги „Волжский путь и древние руссы” від 1937 р. зберігається у ВР РДБ.¹ Рукопис взято в палітурку, а між його сторінками зустрічаються аркуші зі вставками до тексту. Зрозуміло, що робота над книгою продовжувалася і після дати, вказаної в кінці передмови, – 15 червня 1937 р. П.П. Смирнов писав: „Праця, що вийшла друком у 1928 р. перевидається зараз у значно переробленому вигляді. Автор намагався не тільки врахувати зроблені з приводу українського видання зауваження, але й зсунутися з зайнятих колись позицій, йдучи за новими науковими даними та природними змінами власних поглядів на деякі питання”².

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 2, од. зб. 1, арк. 1-525.

² Там само. – арк. 5.

Наполягаючи на доказі глибокої давнини перебування варяго-русів у Східній Європі, історик мобілізував більш ширший археологічний матеріал, ніж той, що був представлений в друкованій монографії 1928 р.¹ По новому поставив та вирішив питання про соціально-економічну природу суспільства русів та слов'ян в період волзького торгового шляху та в перші два століття існування Київської держави. Тут найбільше проявилася еволюція методологічних поглядів П.П. Смирнова. В книзі 1928 р. він відмічав епохи панування того чи іншого національного капіталу: греко-римського, арабського, візантійського. Зараз же він визнавав суспільство давніх русів, а також і Київську Русь, рабовласницькими, тобто прийняв відому схему, згідно з якою в історії кожного народу після розкладу первісного ладу настає пора панування рабовласницьких відносин. Робота над монографією про давніх русів займала велике місце в творчості П.П. Смирнова: між опублікуванням першої її редакції та створенням другої пройшло близько 10 років. Багато загальних постулатів вченого не можуть задовольнити сучасну науку. Але рукопис цікавий як своєрідний пам'ятник наукової історичної думки 1920-х – 1930-х років.

Стаття „Рабовладельческая формация в древней Руси”² була написана водночас з другою редакцією книги „Волзький шлях і стародавні руси. Нариси з руської історії VI-IX вв.”. Матеріали зі статті П.П. Смирнов використовував в усних виступах в зв'язку із дискусією про природу суспільного ладу Київської Русі. Ця дискусія проходила в середині та другій половині 1930-х років³. В статті подавалася характеристика рабовласницького ладу на Русі. Становлення феодальних відносин зміщувалося до більш пізнього часу: „Лише в духовних грамотах 14-15 ст.ст.

¹ Смирнов П.П. Волзький шлях і стародавні руси. Нариси з руської історії VI-IX вв. – К., 1928. – С. 1-229.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 12, од. зб. 1, арк. 1-219, текст та підготовчі матеріали.

³ Див., наприклад: Дискуссия по докладу академика Б.Д. Грекова 4-11 июля 1939 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 4. – С. 191-192.

можна спостерігати масове звільнення холопів в крупних княжих та боярських господарствах. Це був період занепаду рабовласницького способу виробництва на Русі. Він замінявся феодальним засобом виробництва, й головною робочою силою ставали знедолені до того часу смерди”¹.

Тематично близькою до цієї роботи була перша редакція великої статті про холопську війну, статті, яку було видано після смерті автора.² Співставлення тексту рукопису³ з опублікованим демонструє наступне. Автор, як завжди, позначив дату закінчення роботи над першою редакцією – 18 жовтня 1939 р. Він гадав надрукувати свою працю в журналі „Історик-марксист”, але редакція відхилила його пропозицію, вважаючи, що такого роду твір має бути надрукований в джерелознавчому журналі⁴.

Через деякий час П.П. Смирнов повернувся до роботи над статтею. Нова дата закінчення роботи – 1943 р.⁵ Остаточний текст, виданий в 1947 р., являє собою підсумок багаторічних роздумів і занять над темою. В легендарній „холопській війні” дослідник бачив „звістку про велике явище в розвитку нашого минулого: про революцію рабів в давній Русі, котра була пороком до наступної найвищої сходинок суспільного розвитку, до феодалізму”⁶. В друкованому варіанті П.П. Смирнов дещо змінив характер статті, посиливши джерелознавчий аспект, а також виключивши вживання терміну „рабовласницьке суспільство” по відношенню до Русі.

Стаття про Філарета Микитича як представника раннього абсолютизму в Росії⁷ – одна з пізніх робіт вченого. Це нарис життя і діяльності Філарета в зв’язку із політичною історією Російської держави на межі 16-17 ст.ст. В

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 12, од. зб. 1, арк. 8.

² Смирнов П.П. Сказание о холопъей войне в Древней Руси // Ученые записки Московского городского педагогического института им. В.П. Потемкина. – 1947. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 3-50.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 12, од. зб. 4, арк. 1-331.

⁴ Див.: резолюцію О.Л. Сидорова на тексті статті (ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 12, од. зб. 4, арк. 1).

⁵ Там само. – арк. 259.

⁶ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 12, од. зб. 4, арк. 67.

⁷ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 13, од. зб. 7, арк. 1-80.

політичному ладі, що встановився після приходу до влади Романових, П.П.Смирнов вбачав риси абсолютизму. Узагальнюючи зібраний матеріал, він робив наступні висновки: „Ранній абсолютизм Філарета був результатом, з одного боку, пережитого Смутного часу, з якого дворянство вийшло переможцем в союзі із посадськими людьми, і Філарет Микитович не міг не враховувати цього результату. З іншого боку, він виникав з того, що дворянство було молодого силою, котрій мало належати майбутнє, і Філарет правильно вгадував його майбутню роль. По-третє, на політиці Філарета відбивався вплив сучасних західноєвропейських подій та вчень, з якими він, безсумнівно, мав змогу ознайомитися під час перебування у польському полоні. Всього цього було достатньо, щоб створити політику патріарха Філарета..., але надто мало, щоб цю політику закріпити і перетворити московську станово-представницьку монархію в абсолютистську державу. Для останнього не було головної умови: безперечного переважання дворянства над усіма іншими чинами чи станами 17 ст.”¹. Ця стаття П.П.Смирнова цікава тим, що в ній відображений один із перших підходів радянських істориків до питання дослідження російського абсолютизму.

Історико-соціологічні праці П.П. Смирнова до сих пір залишалися невідомими. Вченого цікавила проблема єдності шляхів розвитку західноєвропейських країн та Росії. В статті 1923 р. „О единстве исторического развития Европы”² він писав, що найсуттєвішим, найважливішим, і разом з тим, найпростішим та схожим являються події економічного та соціального порядку. Політичні події, відмічені роками, стануть тільки гранню періодів, а в основі самих періодів, тобто підрозділів історичного процесу, будуть лежати завжди фази економічної та соціальної еволюції.³ Він окреслював наступні періоди європейської історії, знаходячи їхній розвиток в різних каїнах: період існування варварських держав, період

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 13, од. зб. 7, арк. 58-59.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 5, арк. 1-6.

³ Там само. – арк. 2.

феодалізму, період станово-представницької монархії, період абсолютної монархії, епоха занепаду абсолютизму. Вчений дійшов висновку, що ці явища розповсюджувалися в Європі з заходу на схід, причому кожен наступний період був коротше попереднього. До Росії історичні процеси докочувалися „з запізненням і повинні були відбуватися в своєрідних нових умовах і загальноєвропейського, і російського життя”¹. В Росії, на думку автора, затягнувся лише період абсолютизму. Тому П.П.Смирнов стверджував, що велику помилку роблять ті, хто гадає, що російський історичний процес найповільніший в Європі. Навпаки – це завжди був і є швидкий за темпом і революційний за характером процес, бо в Росії, захоплені новим переворотом, сходили зі сцени одні класи, що ще не вичерпали себе та брали до рук владу ті, що ще не були до неї готові, і це визначено місцем її в Європі.

П.П.Смирнов вважав, що зміст і матеріали цієї статті заслуговують на повну увагу та застосування у школі. Тому він спробував представити свої ідеї в більш наочній формі. Нова редакція роботи включає хронологічні таблиці, кожна з яких присвячена тому чи іншому періоду історичного розвитку Європи. Твір отримав назву „Россия и Запад (опыт исторической морфологии)”². Більш пізня редакція цього труда „Закон неравномерности экономического и политического развития еропейских стран”³ датована автором 1925 р. В подальшому він знову звертався до рукопису: на аркуші 231 з’явився епіграф, а поруч з ним нова дата – 1931 р. Головні висновки у всіх виданнях збережені, хоча дослідник відійшов від дещо спрощеного географізму, за допомогою якого він початку пояснював різницю в історії Росії та Заходу. В останній редакції праці історик висунув щільність населення як явище, котре має значний вплив на історичні процеси. „Рельєф населеності в основних рисах зберігається до сих пір і має могутній вплив на

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 5. арк. 6.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 10, арк. 1-181.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 8, арк. 1-231.

історичну еволюцію окремих країн”¹. Соціологічні праці П.П. Смирнова відобразили його теоретичні пошуки.

Таким чином, формування історичних поглядів П.П. Смирнова та його світогляду в цілому є практично не дослідженим у сучасній історіографії. В працях вченого мають місце догматичні постулати, але попри все, не можна звинувачувати його в фальсифікації або перекручуванні реальних історичних подій. Він завжди в своїх роботах залишався чесним дослідником. Одним з підтверджень справедливості цього є двотомне видання „Посадские люди и их классовая борьба до середины XVIIст”. Тільки її назва – данина часу і моді. А зміст зовсім не співпадає з офіційною версією розвитку історичного процесу, яка превалювала в цей період. Вчений намагався оминати політичний аспект досліджуваного ним питання і не занурюватися у висвітлення політичних моментів. Нарешті, не дивлячись на заслуги П.П.Смирнова як науковця та педагога і навіть його власні покаяння перед радянською владою за надумані проти нього звинувачення політичного характеру, при житті судимість з історика так і не була знята.

П.П.Смирнов ще на початку своєї наукової кар’єри обрав для себе соціально-економічний напрям досліджень, який згодом став домінувати в працях радянських істориків. І все ж таки вибрана вченим популярна серед істориків-марксистів тема не дає підстав сучасним дослідникам безапеляційно кваліфікувати його погляди як марксистські.

Якщо звернутися до періоду становлення історичних поглядів П.П.Смирнова, варто згадати, що походив він з незаможної родини військового лікаря, виховувався в багатодітній сім’ї на християнських традиціях. Старовинні міста з їх пам’ятками, старожитностями, від яких віяло живою історією, вабили молодого дослідника, закликаючи до пізнання свого минулого. Але, на наш погляд, найбільш красномовно про захоплення П.П.Смирновим історією говорить той факт, що у 1902 р. після успішного закінчення Першої Київської гімназії він вступив саме на історико-філологічний

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 11, од. зб. 8, арк. 208.

факультет Київського університету св. Володимира¹. Цей крок був викликаний бажанням вивчати історію свого народу і свого краю. Під керівництвом М.В. Довнар-Запольського П.П.Смирнов опановував невідомі сторінки улюбленої науки на кафедрі російської історії.

За період перебування в лавах студентів майбутній учений не тільки старанно вивчав історію, але й брав активну участь у науково-педагогічному та громадському житті університету, виконував обов'язки старости групи та курсу². Навчання в університеті було цікавим та водночас складним. Система контролю знань та необхідність складання майбутніх державних іспитів виробляла у студентів такі якості як відповідальність, організованість та вміння працювати самостійно. Участь П.П. Смирнова в факультетському історико-етнографічному гуртку мала, безумовно, великий вплив на формування його як історика та дала поштовх для заняття науковою діяльністю. Наприклад, восени 1909 р. він прочитав доповідь про еволюцію московського посаду в XVII ст. у зв'язку з еволюцією економічного розвитку держави. Аудиторія була чисельною, а сама доповідь вирізнялася багатством архівного матеріалу та новаторськими висновками доповідача. Професор М.В. Довнар-Запольський схвально відгукнувся про доповідь³.

Робота гуртка була спрямована на вивчення “писцових книг” XVI – XVII ст.ст. В результаті багатолітньої й систематичної праці його членів під керівництвом М.В. Довнар-Запольського, який виробив методику опрацювання переписних книг, прищеплювалося вміння ґрунтовно вивчати джерела із соціально-економічної історії. Але не всі студенти історичного відділення витримували навантаження професора і не всім було це цікаво і під силу. Зокрема, М. Зеров, який навчався у М.В. Довнар-Запольського трохи пізніше, у власноруч складеній автобіографії, писав: “...Довнар сажав всіх студентів за переписні та писцові книжки – бр... і досі противно

¹ ДА м. Києва. – Ф.16, оп. 465, т.1, спр. 1116, арк. 1; спр. 1123, арк. 1.

² ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 6.

³ ДА м. Києва. – Ф. 16, оп. 465, спр. 1157, арк. 1-3.

згадувати цього Довнара”¹. П.П. Смирнов, навідміну від поета, осягнув всі переваги та перспективи школи М.В. Довнар-Запольського для дослідницької роботи. Наслідком перших наукових пошуків П.П. Смирнова стала його дипломна робота „Орловский уезд в конце 16 века по писцовой книге 1594-95 гг.”², яка отримала срібну медаль історико-філологічного факультету³. Згодом позитивну оцінку цій праці надав і М.В. Довнар-Запольський.

Найбільший вплив на становлення історичних поглядів вченого справив потужно-професійний професорсько-викладацький склад історико-філологічного факультету Київського університету.

На наше переконання, П.П. Смирнов як історик сформувався ще в кінці 1910-х – на початку 1920-х рр. під впливом поширених у той час ідей позитивізму. Від самого початку своєї творчої діяльності наукові та пізнавальні інтереси П.П. Смирнова були зосереджені передовсім на вивченні важливої та цікавої проблеми історії Росії – соціально-економічному розвитку. Напрямок та система наукового студіювання переписних книг, що зводилися до висвітлення розвитку землеволодіння і сільського господарства, запропоновані М.В. Довнар-Запольським, знайшли втілення в подальших наукових працях П.П. Смирнова, відбилися на виборі напряму студіювання, а саме – соціально-економічні проблеми історії феодальної Росії. Не дивлячись на жанр перших опублікованих праць, їх зміст, так чи інакше, пов’язувався з цими історичними проблемами.

Іншою складовою впливу на творчість вченого мали традиції Київської школи документалістів, які продовжували своє існування в методиці роботи та працях її послідовників, в тому числі і М.В. Довнар-Запольського та

¹ ЦДАМЛМ України. – Ф. 28, оп. 1, спр. 206, арк. 21.

² Смирнов П.П. „Орловский уезд в конце XVI в. по писцовой книге 1594-1595 гг. // Университетские известия. – К., 1909. – № 1. – Ч. 2. – С.1-85.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 8.

В. Данилевича – першого покоління учнів В.Б. Антоновича¹, з одного боку, та вчителів П.П. Смирнова, з другого. В історичній науці він посідає чільне місце в числі представників третього покоління Київської школи документалістів.

Ставлення до джерела як до предмета наукового дослідження у Смирнова-джерелознавця було дуже відповідальним. Він вважав, що принципи опрацювання джерел та їх публікації мають перш за все задовольняти вчених-істориків. Для нього завжди на першому місці було джерело з його внутрішньою інформацією, історією створення, місцем зберігання, відомостями про автора та характерними зовнішніми ознаками. Якщо документ публікувався П.П. Смирновим у фаховому виданні, то завжди обґрунтовувалася мета та завдання, які він вирішував цією публікацією й обов'язково в контексті загальнополітичних чи соціально-економічних подій тогочасного (для джерела) суспільства.

Таким чином, наукова спадщина вченого охоплює різноманітні сфери історичних досліджень, проте пріоритетним для нього було вивчення історії Московської держави XVII ст. Він створив цілу низку історичних праць, в яких реконструював та узагальнив свої наукові інтереси, що торкалися, переважно, соціального життя міст феодальної Росії XVI-XVII ст.ст. Хоча і початок творчого шляху П.П. Смирнова, і його завершення відмічені монографіями про міста феодальної Росії, заняття цією темою не були неперервними, а переривалися на довгі роки в зв'язку з життєвими обставинами дослідника.

Вивчаючи історію Московської держави XVI-XVII ст.ст., П.П.Смирнов розглядав питання виникнення і розвитку феодального міста-посаду, процеси утворення міської території і міського населення в кінці XVI – першій половині XVII ст., досліджував історію оформлення класу городян –

¹ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей – Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – С. 3

посадських людей, соціально-економічні та політичні умови розвитку міст-посадів, а також боротьбу посадських людей до середини XVII ст. через масові повстання за перетворення на привілейований стан та узаконення своїх станових прав. Одним з перших П.П. Смирнов почав вивчати повстання в Москві 1584 р., яке довгий час не потрапляло до поля зору істориків і не трактувалося як міське повстання. Повстанню в Москві 1648 р. також присвячені декілька праць вченого, в яких він обґрунтовує зв'язок цього повстання з Земським собором 1648-1649 рр. та прийняттям Уложения 1649 р., вбачаючи в тих подіях глибокий соціальний підтекст. Торкався П.П.Смирнов і політики держави по відношенню до міст. Головну увагу було приділено вивченню „посадської будови” XV-XVII ст.ст. від князя Івана III до Соборного Уложения царя Олексія Михайловича. Основою періодизації історії російського міста дослідник вважав форми землеволодіння. Багаторічна науково-дослідна робота вченого знайшла своє логічне завершення в докторській дисертації, яку він захистив восени 1942 р.

3.2. Джерелознавчі дослідження вченого

П.П. Смирнов приділяв велику увагу вивченню джерел, їхньому аналізу та використанню. Практичне джерелознавство як напрям наукових студій, супроводжувало вченого протягом всього наукового життя. Ці проблеми були у полі зору вченого з самого початку його наукової діяльності. Будучи студентом, під керівництвом М.В. Довнар-Запольського в історико-етнографічному гуртку вивчав розвиток історичної науки, етнографію Росії. Критичне ставлення до джерела як носія історичної інформації, джерелознавча критика, яку П.П. Смирнов розглядав на рівні двох стадій: аналітичної і синтетичної, різноманітні методи, які використовував дослідник, – все це має важливе значення для осмислення його джерелознавчої спадщини. Ще на студентській лаві

П.П. Смирнов виявив глибокий інтерес до проблем історії Московської держави XVI-XVII ст.ст. Значна кількість праць ученого ґрунтується на дослідженні одного з основних джерел соціально-економічної історії цієї держави – переписних книгах, які давали багатий статистичний матеріал. З цими важливими і безцінними джерелами П.П. Смирнов мав змогу знайомитися під час своїх постійних наукових відряджень до архівів Москви та Санкт-Петербурга, починаючи з моменту закінчення університету, коли його залишили готуватися до професорського звання (1908).

Науковець на початку своєї дослідницької діяльності уважно проаналізував стан вивчення питання – історія руського міста в XVII ст. і дійшов висновку, що ця історія поки що не має достатньо широкої бази приватних досліджень, які б дозволили охопити проблему в цілому. Дійсно, у вивченні історії руських міст в XVII ст. дослідники робили тоді лише перші кроки, і ця тема являла собою неоране поле для допитливого історика. Як вже зазначалося, молодий дослідник тривалий час вивчав джерельну базу цієї проблеми. Паралельно йшло вивчення різноманітної монографічної літератури, починаючи з праць крупних спеціалістів, таких як А.О.Плошинський,¹ А.П.Пригара², І.І. Дітятін³ та ін. і закінчуючи книжками та статтями маловідомих краєзнавців. В процесі цієї діяльності оформлювалися ідеї та деталізувався план майбутньої роботи.

Вже перше наукове відрядження до Москви в 1909 р. продемонструвало П.П. Смирнову, що для вивчення обраної теми існують широкі комплекси документів – так звані переписні книги з описами міст,

¹ Плошинский А.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейших времен. – Спб. – 1852. – 258 с.

² Пригара А.П. Опыт истории состояния городских обывателей в Восточной России. Происхождение состояния городских обывателей в России и организация его при Петре Великом. – СПб. – 1868. – 170 с.

³ Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Спб. – 1875. – 134 с.

матеріали розшукових приказів і таке інше. В своєму звіті про відрядження до Москви з 1 лютого по 1 серпня 1909 р. П.П. Смирнов зазначав, що велика кількість матеріалів змусила його розділити вивчення на дві частини: спочатку він буде знайомитися з посадом першої половини XVII ст., починаючи від періоду Смути і закінчуючи Уложенням 1649 р., а тоді з долею посаду у другій половині століття¹. Науковець склав план першої частини дослідження. В промові перед захистом докторської дисертації, який відбувся 16 вересня 1942 р. в Московському університеті, П.П. Смирнов говорив про те, що в московських та ленінградських архівах він вибирав матеріали згідно з планом майбутньої роботи. План передбачав створення 5-6 розділів, для яких історик і робив відповідні виписки. Цими розділами, по рубриках яких збирався та накопичував матеріал, були наступні:

1. Землеволодіння в містах 16-17 століть, котре повинно було дати мені ґрунт для визначення соціально-економічного становища міста у феодальній системі Московської держави.

2. Склад населення в його динамічному розвитку від 16 до 17 ст.ст. згідно переписів цих століть.

3. Міста та їхнє відношення до феодалів-землевласників.

4. Ремесло і торгівля.

5. Корпорації та самоврядування в містах 16-17 ст.ст. ²

Судячи з цього плану, автор намічав всебічне вивчення життя руських міст: чисельності і груп населення, промисловості і торгівлі, общинної організації, тягла і служб, економічної кризи посадів в першій половині 17 ст., економічної політики держави, міського мистецтва. Втім, далі в промові П.П.Смирнов зазначає, що після попереднього вивчення зібраного матеріалу він переконався, що підняв для однієї людини в потрібний строк виконання надто складне питання³. Водночас з планом було обрано і метод вивчення

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 35, од. зб. 7, арк. 2.

² ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 5, арк. 84.

³ Там само. – 85.

джерел. П.П. Смирнова турбувало те, щоб викладення матеріалу не вилилося, з одного боку, в малопов'язані між собою нариси про кожне окреме місто, з іншого ж боку, існувала небезпека нівелювання місцевих розбіжностей під час зведення показників у загальні таблиці по всій державі. Дослідник вирішив складати таблиці по кожному посаду з декількох питань окремо. Цей метод дозволяв в подальшому об'єднувати їх, тобто таблиці, і за територіальним, і за хронологічним принципом¹. В багатьох наукових працях П.П. Смирнова зустрічаються таблиці, в яких зведений великий за обсягом архівний матеріал. Вчений був одним із перших дослідників, хто широко використовував статистику при вивченні феодалних міст. Звертає на себе увагу цілком науковий і виразний авторський стиль викладення.

Вивчення джерел молодим істориком розтяглося на декілька років. В процесі цієї діяльності оформлювалися ідеї та деталізувався план всього майбутнього твору.

Детальне вивчаючи відому на той час історичну літературу, П.П.Смирнов дійшов висновку, що переписні книги як джерело суспільно-економічних та політичних стосунків у Московській державі XVII ст. являють собою благодатне підґрунтя для ознайомлення з загальною історією держави в цей період часу.² Ще навчаючись в університеті, майбутній професор підготував роботу „Орловский уезд в конце 16 века по писцовой книге 1594-1595 гг.”³. Ретельне дослідження складу населення, землеволодіння та сільського господарства одного з повітів південної окраїни Московської держави того часу – ось що являла собою ця перша вагома праця П. П .Смирнова. Згодом він стає приват-доцентом кафедри російської історії Університету св.

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 35, од. зб. 7, арк. 5. Нагадаємо, що складання таблиць при вивченні писцевих книг було широко прийняте серед істориків київської школи на чолі з М.В.Довнаром-Запольським, в лоні якої П.П.Смирнов сформувався як дослідник.

² ВР РДБ. – Ф.279, карт. 1, од. зб. 5, арк. 83.

³ Смирнов П.П. Орловський уезд в конце XVI в. по писцовой книге 1594-1595 гг. // Университетские известия. – К., 1909. – № 1. – Ч. 2. – С. 1-85.

Володимира та продовжує працювати над соціально-економічною історією Московської держави. Більше того: його зацікавила, головним чином, історія посаду. П.П.Смирнов замислив масштабну працю, присвячену саме посадам і посадському населенню. Основне завдання, яке поставив перед собою дослідник в цій майбутній праці, полягало в тому, щоб дати зображення посадської реформи, котра проводилася в середині 17 ст., в 1649-1652 рр., тобто конфіскації церковних та приватновласницьких слобод¹ на посадах та включення населення цих слобод до посадського тягла. Інакше кажучи, П.П. Смирнов вирішив вивчити ту посадську будову, яку, за рішенням Соборного Уложення 1649 р., було здійснено Наказом пошукових справ князя Юрія Олексійовича Долгорукого. Цій науковій праці історик присвятив майже все своє життя. Він широко підійшов до вирішення завдання. Для того, щоб зрозуміти зміст посадської реформи 17 ст., треба було вивчити весь хід розвитку посадів та їхнього населення, прослідкувати виникнення міста-посаду 15-16 ст.ст. та процес утворення класу городян-посадських людей.

Уважне вивчення писцевих та переписних книг посадів Московської держави 16 та першої половини 17 ст. привело Павла Петровича до видання ще однієї значущої праці, яку було вже повністю присвячено посаду. Це була книга „Города Московского государства в 1-й пол. 17 в.” (т.1)², в якій узагальнювалися результати його дослідницької діяльності в дореволюційний період творчості. По суті, надруковані в творі матеріали носили службовий характер. В цьому творі дослідник виклав нову концепцію розвитку міста, показав процес перетворення

3 Слободи – поселення вільних людей-ремісників, торговців та ін., хто користувався княжими, а пізніше, царськими пільгами.

² Смирнов П.П. Города Московского государства в первой половине 17 века.– К., 1917. – Т. 1. – Вып. 1. Формы землевладения. – С. 1-144; К., 1919. – Т. 1. – Вып. 2. Движение населения.– С. 1-357.

приватновласницького міста в государеве, а згодом – в державницьке місто.

В першому випуску цієї роботи, присвяченому загальній характеристиці землеволодіння на посаді, П.П. Смирнов поставив та вирішив питання про форми землеволодіння в містах стародавньої Русі. Спочатку автор подає нарис розвитку міського життя на Русі, потім змальовує основні форми землеволодіння в містах в 15-17 ст. Він переконливо показав поступове зникнення початкового типу давньоруських міст, а саме: холопських, які були заселені невільним елементом, „своєземчеських” міст та міст-слобод, що являли собою поселення вільних людей на володарській території і заміну їх з кінця 16 ст. єдиним типом міста, котрий стояв на землі верховного феодала – великого князя, а згодом царя московського. За міським населенням залишається тільки умовне володіння ділянками, за котрі вони несуть певні повинності на користь держави. Автор досліджував, так би мовити, “зовнішню історію” руського міста. В його задум входило осмислення відомостей, що лежали, нібито, на поверхні головних джерел – писцевих описів. Справа в тому, що ще під час першого відрядження до московських архівів, коли П.П.Смирнов ознайомився з джерелами з обраної теми, він поставив собі за мету „ввійти у двісті міст, оглянути їх економічно і пояснити грандіозну конфіскацію приватних земель”¹. Отже, тлумачення змісту посадської будови 1649-1652 рр. було кінцевим завданням роботи. На ньому в решті-решт і зосередився дослідник, відмовившись від висвітлення інших аспектів міського життя. Тимчасово з поля зору історика при такому підході до матеріалу зникла економіка міста – торгівля та ремесло, а також відносини, які були породжені ними. Дослідження попервах набуло передусім юридичного характеру. Виключно правовий критерій було покладено в основу тієї класифікації руських міст, котру П.П. Смирнов подав

¹ ВР РДБ. – Ф.279, карт. 37, од. зб. 22, арк. 8.

на початку своєї книги. В своїй книзі про міста Московської держави він визначив давньоруське місто як місто феодальне та намітив три типи міст, а саме: “своєземчеські міста”, “ володарські-холопові”, та “ нові володарські”. Різниця між цими типами міст зводилася до наступного: “своєземчеське” місто – поселення вільних людей на їхній власній землі, “володарські-холопські” – поселення невільного люду на невільній території, яка належить господарю або обертається на таку через заселення її рабами, “нове володарське місто” створювалося із “селища вільного населення на невільній володарській землі.” Це – так звані слободи, які згодом розвинулись у посади Московської держави XVI-XVII ст. Московське місто було безпосереднім спадкоємцем удільної слободи. Під час приєднання міст московські великі князі систематично обертали їх на поселення такого типу. При цьому в московських містах історично встановлюється 4 види міського володіння „государевою” землею: біле служиле, яке мало форму або одноосібного володіння (надані двори), або колективного (надані землі „приборних” людей); чорне тяглове оброчне, яке також мало форму або одноосібного володіння (лавочні землі), або колективного (дворові та городні посадські місця, пасовиська тощо) . Надане дворове володіння в містах, а також надане володіння „приборних” людей мають інші юридичні ознаки, ніж володіння помісне. Тому між собою вони нетотожні. Основним джерелом та законним правом на володіння чорною землею в містах за руським правом було государеве пожалування, яке іноді виражалося в формі жалуваних грамот посадським мирам. Землі під торгівельно-промисловими закладами в містах належали государю, в руки якого вони переходили поступово, а не шляхом масової конфіскації. Всі названі вище 4 види міського володіння землею іменуються наданими землями, що, разом з іншими ознаками, вказує на їх природу умовного володіння государевою землею. Володіння помісне не являлося формою міського землеволодіння і зустрічалося на посадах тільки як виняткове явище. У вотчинних містах та на вотчинних міських землях спостерігаються ті ж 4 форми умовного володіння, що й на государевих

землях¹. Питання про характер міського землеволодіння П.П. Смирнов вирішував здебільшого в правовому плані. По фактичному побутовому змісту землекористування городянина, який мешкав на государевій або приватновласницькій землі, було близько до землеволодіння. В своїй книзі дослідник детально розглянув питання про приватновласницьке місто та приватне право на міські території; практично вперше відмітив та окреслив розбіжності між містами дійсно приватновласницькими та тими, що були віддані в „кормління”².

В другому випуску першого тому книги про міста, присвяченому кількості і руху населення міст, П.П. Смирнов висунув тезу про кризу міст-посадів в 16 ст. Ця криза, на думку історика, полягала в наступному. В Росії в 16 ст. боярська вотчина гинула, а її місце займав дворянський маєток. Знищуючи бояр, уряд викликав масовий відтік з міст населення, яке займало боярські міські двори. В містах припинилося завезення продуктів з боярських сіл. „ В результаті розриву між містом та селом повен був знижуватися і сам рівень економічної міцності міст, і для них стає неминучою важка та загальна криза”³, – писав П.П.Смирнов. Проявом цієї кризи і стало скорочення кількості міських дворів. Разом з тим міста перетворювалися із землеробських центрів в торгівельно-промислові поселення, а із загальностанових – в центри, населенні дрібними міщанами. Історик вірно підмітив, що запустіння посадів характерне не для всього 16 ст., а лише для його другої половини. Як відомо, цей процес було викликано Лівонською війною і зв’язаним з нею зростанням податків, які збиралися з населення. Певну роль відіграв і опричний терор. Але про ці важливі причини П.П.Смирнов нічого не писав. Тому картина кризи руських міст, яка була

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 3, арк. 1-3.

² Смирнов П.П. Города Московского государства в первой половине 17 века. – К., 1917. – Т. 1. – Вып. 1. Формы землевладения. – С. 96.

³ Смирнов П.П. Города Московского государства в первой половине 17 века. – К., 1917. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 13-14.

частиною загальної господарської кризи в Росії, була представлена в його книзі неповно. В своєму дослідженні автор звів воедино величезний архівний матеріал, встановив кількісне співвідношення різних груп населення, їхніх дворів, розподіл між ними державних повинностей. Особливу увагу П.П.Смирнов приділяв біломістцям та приватній власності на міських землях. Він з'ясував групи володарів дворів та білих слобод й особливо виявив ті боярські прізвища, чиї прибутки в найбільшій мірі спиралися на міські двори. Ці відомості були необхідні для пояснення всіх поворотів в політиці уряду по відношенню до білослободчиків. Книга П.П. Смирнова на основі практично вперше опрацьованого архівного матеріалу давала картину утворення і розвитку руського феодального міста в 16-17 ст.ст. у Східній Європі без Сибіру. Дослідження, хоча і мало ознаки передусім юридичного характеру, по-своєму підводило до висвітлення соціального життя міських центрів.

При вивченні писцевої статистики міст 16-17 ст.ст. дослідник вважав за доцільне і методологічно правильне використання, за можливістю, всіх описів, які збереглися, принаймні, фінансового типу; застосування підсумків описів, які не збереглися; відновлювання результатів зниклих описів 16 ст. на основі числа запустілих дворів за писцевими книгами та дозорами початку 17 століття; вивчення статистичних даних не по містам, а по групам міського населення.

Данні про ступінь заселеності посадів приводять історика до висновку, що: 1) з 16 до першої половини 17 ст. відбувалися зрушення посадського населення в загальному напрямку від периферії до центру; середні розміри посаду зменшилися на 58,9% чорних дворів; 2) так звана криза в містах мала широку площу розповсюдження і хронологічно виходила за межі 16 ст. На думку історика, необхідність пояснити причини прояву кризи приводить його до висновку про економічне підґрунтя занепаду посадів. Цей занепад, наголошує П.П. Смирнов, відбиває вплив не зовнішніх, а, скоріше, внутрішніх факторів. Серед цих внутрішніх чинників перше місце

треба відвести виникненню Московської монархії та пов'язаному з цим переходом старих загальностанових та землевласницьких міст в станові, в торгівельно-промислові, в посади-містечка. Подібний занепад міст під час переходу до епохи станових монархій є явище закономірне, загальне та спостерігається і в інших країнах.

Період кризи в 16-17 ст.ст. переживала і група військового населення міст, на якій відбивалися, передусім, політичні наслідки об'єднання. З центра країни на периферію систематично пересуваються служилі „приборні” люди; прикордонні міста милітаризуються; з центральних та північних міст зникають ратні люди, а фортифікаційні споруди тут поступово занепадають.

До середини 17 ст. опиняється на порозі катастрофічної кризи городяни, котрі населяли вотчинні території, слобідки та двори, володарі яких відчули на собі соціальні наслідки об'єднання.

З церковних закладів сильніше за інші і абсолютно, і відносно пов'язана з містами була патріарша вотчина (в містах нараховувалося до 14 % патріарших селян та бобилів). Єпископські кафедри, особливо найбільш заможні, в меншій мірі були зацікавлені в міських володіннях (їм в середньому належало 8 % дворів). Ще більш сільський характер мала монастирська вотчина (5,9 % дворів в містах), причому серед монастирів більше пов'язані з посадами монастирі за розташуванням окраїнні, а за статками – дрібні.

Серед світських вотчинників до середини 17 ст. також відбулося певне розмежування: родовита титулована аристократія до цього часу практично втратила поземельні зв'язки з містами. Служила, зазвичай, не титулована знать, розділилася на дві групи по відношенню до міського землеволодіння: 1) меншу групу, до якої входило лише декілька осіб з міцними посадськими вотчинними зв'язками (особливо бояри Романови і князі Черкаські); 2) більшу групу, до якої входили вотчинники сільського типу (особливо бояри Морозови), які мали лише 0,5 % своїх дворів у містах. Ще менше в міському землеволодінні були зацікавлені поміщики, дворяни та діти боярські.

Стосунки котрих містами зазвичай обмежувалися облоговими дворами на даній государевій землі¹.

В другому випуску своєї праці П.П. Смирнов подає і огляд кількості різних груп міського населення та його рух за 100 років, з середини 16 до середини 17 століття (з 1550 до 1649 рр.). Ретельне вивчення першоджерел дозволило автору виділити 3 основні категорії міського населення: посадські люди, служилі люди та населення приватновласницьких слобод і дворів на посадах. Зменшення кількості посадського населення, зростання кількості служилих людей і гостра боротьба посаду за включення до посадського тягла приватновласницьких слобод – ось головні висновки цього другого випуску. Другий том, судячи з деяких слів автора, він збирався присвятити „внешней истории посадов первой половины 17 ст.», „процессу сложения городской территории и городского населения в первой половине 17 века, заканчивая их обзор осуществлением реформы Уложенного собора 1649-1652 гг.”² За працю про міста Московської держави Київський університет в 1919 р. присвоїв П.П. Смирнову учену ступінь магістра руської історії.

Ще до опублікування роботи про міста П.П. Смирнов видав цілу низку статей та матеріалів, що характеризували політичне та економічне становище в Московській державі 17 ст. Маються на увазі наступні публікації: „Новое челобитье Московских торговых людей о высылке иноземцев в 1627 г.”³; „Несколько документов из истории

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 1, од. зб. 3, арк. 4-5 зв.

² Смирнов П.П. Города Московского государства в первой половине 17 века. – К., 1917. – Т. 1. – Вып. 1. Введение (страницы не нумерованы); Вып. 2. – С. 3.

³ Смирнов П.П. Новое челобитие Московских торговых людей о высылке иноземцев в 1627 г.: из общественных настроений русских горожан 17 в. // Читання в історичному товаристві Нестора-Літописця. – К., 1912. – кн. 23. – Вип. 1. – С. 1-32.

Соборного Уложения и Земського Собора 1648-1649 гг.”¹; „О начале Уложения и Земського Собора 1648-1649 гг.”²; „Челобитные дворян и детей боярских всех городов 1-й половины 16 в.”³. Разом з тим дослідник приділяв увагу і питанням історії окремих міст Росії. Так, наприклад, в 1909 р. П.П. Смирнов виступає з доповіддю на обласному археологічному з’їзді в Костромі, а в 1914 році її було надруковано в ювілейній збірці історико-етнографічного гуртка при Київському університеті св. Володимира⁴. Згодом з’явилася ще одна праця, присвячена населенню окремих міст Росії в 17 столітті. Вона стосувалася Саратова⁵. Отже, невеликі за обсягом праці П.П. Смирнова, що вийшли друком у дореволюційні часи, висвітлювали різні сторони життя російських феодальних міст. Більшість з цих творів базувалася на щойно здобутому архівному матеріалі і містила нові відомості про міста та їхнє населення.

По мірі розробки окремих питань з майбутнього другого тому книги про міста Московської держави П.П. Смирнов почав друкувати вже опрацьований матеріал у вигляді статей та невеличких монографій. Опинившись в Ташкенті, він в „Трудах Среднеазиатского университета” розмістив 2 роботи, котрі мали неабиякий науковий інтерес: в 1928 р. вийшла його праця „Московские ткачи XVII века и их привилегии”⁶. В цьому

² Смирнов П.П. Несколько документов из истории Соборного уложения и Земского Собора 1648-1649 гг. // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1913. – кн. 4. – Ч. 4. – С. 1-20.

² Смирнов П.П. О начале Уложения и Земского Собора 1648-1649 гг. // ЖМНП. – 1913. – № 9. – С. 36-66.

³ Смирнов П.П. Челобитные дворян и детей боярских всех городов 1-й половины 16 в. // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1915. – Кн. 3. – С. 3-70.

⁴ Смирнов П.П. Заметка к истории города Костромы // Юбилейный сборник статей студенческого историко-этнографического кружка при имп. Университете св. Владимира. – К., 1914. – С. 301-308.

⁵ Смирнов П.П. Окладная роспись пятины по г. Саратову 1634 г. // Труды Саратовской архивной комиссии. – 1916. – Вып. 33. – С. 1-23.

⁶ Смирнов П.П. Московские ткачи XVII века и их привилегии // Труды САГУ. – Сер. 3. История. – Ташкент, 1928. – Вып. 1. – С.1-28.

дослідженні автор зробив аналіз жалуваних грамот 1623 і 1648 рр., котрі були надані московським урядом ткачам Кадашевської та Хамовної слобод. П.П.Смирнов показав, як поступово ткачі втрачали свої привілеї і за жалуваними грамотами 1648 року, котрі носили всі зовнішні форми пожалування та привілеїв, по суті, ніякого пожалування не отримали. Більше того, ткачі були майже зрівняні з московськими чорними слободами і сотнями, яких чимало було в Москві того часу. П.П. Смирнов в такому зрівнянні вбачав процес уніфікації суспільних станів, стирання граней між правами різних категорій торгівельного та ремісничого люду, об'єднання їх в єдиний стан посадських людей, які несли однакові обов'язки та користувалися рівними правами.

Більш вагоме значення має інша праця П.П. Смирнова, яка також вийшла друком у Ташкенті, в 1929 р. Це монографія „Правительство Б.И.Морозова и восстание в Москве 1648г.”¹. В цій праці охарактеризовано політичну ситуацію, в умовах якої відбувалося воцаріння нового царя Олексія Михайловича Романова. Автор детально зупинився на діяльності уряду в перші роки правління молодого царя. Уряд очолив вихователь Олексія – боярин Б.І.Морозов. Серед низки урядових заходів увагу П.П. Смирнова привертають, головним чином, спроби уряду Б.І. Морозова здійснити посадську реформу в тому напрямку, який згодом буде зафіксовано в XIX розділі Соборного Уложения 1648-1649 рр. На прикладі Суздаль, Володимира, Новгорода, Пскова та Ярославля, де ця реформа була втілена в життя, П.П. Смирнов показав, яку форму прийняла вона і якою близькою ця реформа була до тої посадської будови, котра проводилася згідно з Уложением. Крім того, діяльність уряду Б.І.Морозова було спрямовано на збільшення надходження коштів до державної казни. Автор характеризує невдалі фінансові заходи – введення соляного податку як спробу замінити

¹ Смирнов П.П. Правительство Б.И. Морозова и восстание в Москве 1648 г. // Труды САГУ. – Сер. 3: История. – Ташкент, 1929. – Вып. 2. – С. 1-85.

прямі податкові надходження непрямим податком – збільшення ціни на сіль. Це нововведення не виправдало сподівань. Довелося від нього відмовитися і повернутися до старого випробуваного засобу: примусового стягнення грошей, котрі мали надходити до казни в вигляді прямих податків. Водночас з цим уряд Морозова робить наступ і на грошові пожалування служилих людей, намагаючись урізати їх. І безжалісне викачування недоїмок, і зменшення жалування служилим людям, як результат, викликає масове невдоволення урядом серед основних класів московського суспільства того часу, що врешті-решт призводить до московського повстання 1648 р. Згодом воно знайшло широкий відгук і в інших містах держави.

Одним із центральних сюжетів цієї роботи було повстання 1648 р. Значний внесок П.П. Смирнова в розробку історії цієї події неодноразово висвітлювався в літературі¹. Зупинимося докладніше на деяких аспектах його концепції.

Вивчивши матеріали московського повстання, П.П. Смирнов дійшов висновку, що основними рушійними силами цього повстання, яке призвело до падіння уряду боярина Морозова, були посадські люди; служилі люди, тобто міське дворянство та стрільці московського гарнізону. Автор підкреслює, що три реальні сили разом виступили проти уряду Морозова та повалили його. Треба сказати, що та оцінка рушійних сил повстання, котру подає П.П.Смирнов, являється новою порівняно з попередніми дослідженнями. Зазвичай московське повстання 1648 р. трактувалося як виключно посадський рух, котрий майже випадково був підтриманий стрільцями і служилим людом. П.П.Смирнов наполягає на тому, що і у

¹ Бахрушин С.В. Послесловие к книге П.П. Смирнова „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. – Т. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 92-100; Чистякова Е.В. Народные движения в России середины 17 века в отечественной историографии // Труды МГИАИ, 1965. – Т. 22. – С. 173-210; Її ж: Волнения служилых людей в южных городах России в середине XVII в. / В кн.: Русское государство в XVII в. Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 264-267.

служилого класу, і у стрільців були свої причини для невдоволення діями нового уряду. І ці три сили об'єдналися задля спільної боротьби проти неугодних їм заходів. Отже, автор дав нову оцінку рушійних сил повстання, котра міцно закріпилася в історичній науці. Після появи цієї роботи П.П.Смирнова вже не можна розглядати московське повстання 1648 р. як тільки рух посадських людей.

В кінці 1920-1930-х рр. П.П. Смирнов продовжував публікувати невеликі статті, які безпосередньо відносилися до історії міст¹. Головна тема в них – суспільне життя городян, рухи на посадах, політика уряду по відношенню до посадських людей. В статті „Посадское строение при царе Борисе Годунове” П.П. Смирнов поставив за мету зробити спробу з'ясувати позицію уряду по відношенню до міського питання, яке було тісно пов'язане з матеріальними інтересами світських та духовних вотчинників, мавши до Уложення глибокі корені в міському двороволодінні та землеволодінні. Історик вперше реконструював картину діяльності уряду Годунова по відношенню до посадів. В якості джерел досліднику слугували посилення на строельні книги царя Бориса Годунова кінця 16 ст. та початку 17 ст. Ретельне вивчення цих документів П.П. Смирновим призводить автора до висновку, що цар Борис Годунов активно і гостро втручався в посадське питання. Навіть можна говорити, що мала місце певна політика Годунова у справі розкріпачення руських місць. Політика ця, з одного боку, давала підстави „мужикам чорним” дивитися на царя Бориса „як на Бога”, а з іншого – була здатна викликати смертельну ненависть і спроби активного опору з боку „владущих”, котрі вбачали в цій політиці продовження опричної практики зятя Малюти Скуратова². За часів Б.Ф.Годунова, котрого було обрано царем

¹ Смирнов П.П. Из истории классовой борьбы в городах Московского государства 17 в. // Исторический сборник. – 1934. – № 3. – С. 81-131; Його ж. Посадское строение при царе Борисе Годунове // Исторические записки. – 1938. – № 4. – С. 3-20

² Смирнов П.П. Посадское „строение” при царе Борисе Годунове // Исторические записки. – 1938. – № 4. – С. 4-5.

на Земському соборі 17 лютого 1598 р., не всякий, хто мешкав на посаді, вважався посадською людиною, жильцем та старожилом, а тільки той, хто коли-небудь являвся членом посадської общини. До посаду брали 1) за посадською старовиною, тобто осіб, котрі колись були на посаду та 2) за класовою ознакою – за торгами та промислами, тобто тих, хто займалися основною посадською справою, незалежно від того, кому належали ці люди – чи були вони государевими тяглецями, чи залежали від приватного володаря, духовного чи світського. Політика і практика посадської будови за часи правління Бориса Годунова дуже різнилася від благодушної посадської будови виключно за рахунок палацових сіл перших років царювання Федора Івановича. Посадська політика Б.Годунова була спрямована проти найбільш цінних складових частин вотчини, зачіпала і уражала значну кількість приватних інтересів великих та дрібних, духовних і світських землевласників та їхніх клієнтів – закладників. Саме тому заходи уряду викликали обурення єдиноначальників проти царя Бориса¹. І хоча принципи посадської будови царського уряду містили певні опричні елементи у частині їх виконання, вони змішувалися з відвертою боротьбою держави з усіма землевласниками за „звільнення міст”, тобто, за монопольне право тримати на своїх землях торгово-промисловий клас. Проаналізувавши практику посадської будови на прикладі Твері, Торжка, Ростова тощо, П.П. Смирнов робить висновок, що питання значення посадської політики Бориса Годунова не має одностайної оцінки. Існують декілька протилежних думок з цього приводу. Є вказівки, з одного боку, на те, що будова Годунова не була міцною, її могли знищити перипетії селянської війни та інтервенції, особливо на півдні країни. З іншого боку, міста центральної частини держави продемонстрували живучість посадських реформ царя Бориса. І уряд царя Михайла Федоровича, у всякому разі після смерті патріарха Філарета, спирався в своїх заходах на справу царя Бориса. Отже, враховуючи класову природу соціальної політики царя Бориса

¹ Смирнов П.П. Посадское строение при царе Борисе Годунове // Исторические записки. – 1938. – № 4. – С. 8-9.

Годунова і умови боротьби його з боярською опозицією в 1600-1601 рр., ми можемо робити висновок, що посадська політика Бориса була одним з важливих факторів зіткнення царя з „владущими”.

Всі ці статті та публікації передували та супроводжували створення масштабної праці, яку в основному було завершено до 1942 р. Спочатку ця праця задумувалася автором як другий том його дослідження про міста. В процесі написання цей задуманий другий том виріс в свою чергу в двотомну роботу, яку історик озаглавив „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”¹. Перший том вийшов друком майже водночас із раптовою смертю Павла Петровича.

За джерелами книга написана передусім на основі архівних матеріалів, які були добуті автором із колишніх архівів: головного архіву міністерства закордонних справ, архіву міністерства юстиції, Палацового архіву (Збройної палати), писцевого архіву Межової канцелярії, архіву Московського історичного музею, Археографічної комісії АН, Рукописного відділку Публічної бібліотеки, Олександрівської Лаври та ін. Серед нових джерел, що були притягнуті до вивчення, слід відмітити значну групу так званих „строєльних книг”, котрі явилися результатом здійснення в містах ХІХ глави Уложення 1648-1649 рр. Ці книги до того не привертали до себе увагу дослідників, хоча вони і містять багатющий матеріал з історії класових відносин у містах 17 ст. П.П. Смирнову вдалося зібрати їх по історії 57 міст Московської держави. Іншим цікавим пам’ятником, який вважався таким, що загинув безповоротно, стали так звані Межові книги підмосковних земель, які були складені під час виділення землі під вигони для Москви, згідно з тією ж ХІХ главою Уложення. Зміст цих книг П.П. Смирнову вдалося поновити завдяки копіям 18 ст., які він знайшов. Можна відмітити ще вперше застосований автором до дослідження великий архів Наказу Пошукових

¹ Смирнов П.П. Посадские люди и их классовая борьба до сер. 17 века. М.: Изд-во АН СССР, Л., 1947. – Т. 1. – 490 с.; М.: Изд-во АН СССР, Л., 1948. – Т. 2. – 740 с.

Справ боярина князя І.О.Голіцина, який проводив в 1637 р. в Москві пошук закладчиків. При цьому, по можливості, використовувалися всі раніше надруковані акти та праці, що відносилися до питань, яких торкався автор.

За методом книга являє собою ту особливість, що значна частина її змісту, зокрема, головна для теми проблема так званої „посадської будови” в 15-17 ст.ст., починаючи від великого князя Івана III до Соборного Уложення царя Олексія Михайловича, побудована не шляхом використання тих архівних фондів, що збереглися (бо останні в значній, найбільш важливій частині загинули), а методом „відображених актів”, тобто, шляхом збирання по крупицям слідів діяльності тієї установи, що поновлюється, архів якої згорів чи загинув іншим шляхом. Багато актів з цих втрачених архівів можна знайти в архівах інших Наказів, більш пізніших. Цей трудомісткий метод дозволив П.П.Смирнову установити факти, котрі залишилися невідомими таким видатним знавцям архівних фондів, як С.М. Соловйов, В.Й.Ключевський та іншим дослідникам, які обмежувалися вивченням лише тих фондів, що збереглися. Таким способом історик П.П. Смирнов з’ясував, зокрема, політику по відношенню до міст великого князя Івана III, царя Бориса Годунова і, особливо, діяльність Наказу Пошукових Справ боярина князя Ю.А.Долгорукого, котрий здійснював у Москві та в інших містах ХІХ главу Соборного Уложення 1648-1649 рр.¹.

За змістом дослідження П.П. Смирнова висвітлює процес формування класу руського середньовічного бюргерства – посадських людей, який виступає під цим ім’ям з 15 ст. Клас посадських людей, котрий розвинувся з ранньофеодальної слободи 13-15 ст.ст. і був звільнений від приватної феодальної залежності, паралельно знищенню уділів, цей клас стає предметом особливої уваги і турботи з боку всіх урядів. Ця „турбота” виявляється у 1) визнанні особливої міської свободи, порівняно із селом; 2) підвищеній оцінці гідності городянина, порівняно із селянином; 3) особливо

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 10, од. зб. 3, арк. 13.

в актах так званої „посадської будови”, котрі можна прослідкувати, починаючи з великого князя Івана III до царя Олексія Михайловича. На підставі цієї посадської будови в Московській державі створюється типовий для середньовіччя союз верховної влади з новим бюргерством. Основним змістом „будови” були конфіскації в містах приватновласницьких територій – дворів разом з селянами, лавок, амбарів на користь новостворюваних міських чорних общин. Рушійною силою посадських будов виступали фінансова зацікавленість царської влади та тиск, який постійно зростав, з боку посадських людей. Останні з першої половини 16 ст. вже приймають постійну участь в політичному житті країни. Ця участь проявлялася то в легальних формах – робота делегатів в Земських соборах, то у вигляді відкритих вуличних виступів проти окремих боярських угруповань, як це було в 1542, 1547, 1564-1565, 1584, 1587-1589 рр. в Москві; 1591 р. в Угличі та інших містах. В той же час в кожному місті точилася гостра боротьба посадських общин проти місцевих феодалів-землевласників. Ця запекла боротьба ставила та вирішувала на місцевому рівні ті ж самі цілі, які переслідували загальні виступи „всього миру” в Московській державі до середини 17 ст. До кінця 16 століття посадські люди виступали перед урядом єдиним фронтом під керівництвом міської верхівки і захищали інтереси самої цієї верхівки. Причому ці інтереси були далекими від інтересів широких мас ремісників та дрібних торговців. Селянська війна, що розпочалася в 17 ст., привносить в посадську общину політичний розпад, загострюючи протиріччя серед її членів. „Гості” та „кращі люди” зберігають відданість союзу з правлячими прошарками бояр; „чорні молодші люди” стають під прапори І.Болотникова та йдуть „гостей і всіх торгових людей побивати і животи їхні грабувати”; нарешті, середні вступають в так зване „єдинацтво” – союз з дворянською помісною армією та спільними зусиллями кладуть край і польсько-шведській інтервенції, і Селянській війні¹.

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 10, од. зб. 3, арк. 14-15.

Монографія „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века” являє собою вміст нових і оригінальних ідей, які завжди вирізняли П.П.Смирнова та його історичну концепцію. В цій змістовній праці подано таку постановку питання про історію руського міста, якої до того часу ще не існувало. Вже сама мета, яку ставить перед собою дослідник, цілком нова. В своїй попередній праці „Города Московского государства в первой половине 17 века” історик визначив руське місто як феодальне і на основі джерел встановив його головні риси: форми землеволодіння, кількість і розвиток основних груп населення. В дослідженні про посадських людей та їхню класову боротьбу він так формулює своє завдання: „...розкрити процес утворення і розвитку руського міста: процес звільнення його від феодальної залежності і перетворення в королівське, у нас государеве місто-посад, а також оформлення його ремісничо-торговельного населення в одну з привілейованих середньовічних верств”¹. Цей процес класоутворення хронологічно співпадає з часом створення та формування централізованої держави і протікає в його рамках. Оформлення класу посадських людей є частиною єдиного та дуже складного процесу утворення класів феодальної централізованої держави. Саме такої постановки питання немає у жодного з авторів дореволюційної епохи. В цьому зв’язку слід пригадати роботи істориків руського міста: І.І. Дитятіна „Устройство и управление городов России”; Пригари А.П. Опыт истории состояния городских обывателей при Петре Великом”; М.Д. Чечуліна „Города Московского государства в 16 веке” та ін.². Ніхто зі згаданих авторів не формулює проблему вивчення руського посаду так, як це робить П.П.Смирнов. До певної міри точки зіткнення ми можемо знайти у П.П.Смирнова і І.І. Дитятіна, але тільки в тій частині, де

¹ Смирнов П.П. Посадские люди... – Т.1. – С. 3.

² Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Спб. – 1875. – 134 с.; Пригара А.П. Опыт истории состояния городских обывателей в Восточной России при Петре Великом. – Спб. – 1868. – 170 с.; Чечулин Н.Д. Города Московского государства в 16 веке. – Спб. – 1889. – 349 с.

останній подає загальний нарис історії середньовічного міста, тобто в плані соціологічному є певні спільні риси. Проте І.І. Дитятін в своїй праці не робить конкретного дослідження історії руського міста, особливо Московської держави. Його викладення стосується більш пізнього часу, а розділ, який відноситься до 16-17 ст.ст. дає досить мало інформації з історії міста. В дореволюційний період всі інтереси російської історичної думки були спрямовані, здебільшого, на історію класів землевласників та землеробів, двох основних класів феодального суспільства. 3-й клас цього ж суспільства, городяни, в історичній науці або був відсутній взагалі, або навіть, як активна громадська сила, заперечувався. Історія міст змальовувалася, зазвичай, в нарисах минулого окремих міст з ухилом краєзнавчого характеру. Автори цих нарисів не ставили перед собою завдання соціологічного порядку. Академічна наука, представлена істориками юридичної школи, трактувала міське населення як виключно пасивний елемент і заперечувала його внутрішній розвиток. Отже, в порівнянні з працями своїх попередників, П.П. Смирнов формулює нову, оригінальну постановку „міського” питання .

В монографії про посадських людей та їхню класову боротьбу П.П.Смирнов в значній мірі переглянув і уточнив свою першопочаткову загальну концепцію виникнення і розвитку міст в умовах створення та зростання Російської держави. Раніше історик вважав, що перехід від міста – центру вотчинних господарств і церковно-боярського землеволодіння до міста – торгівельно-ремісничого центру був результатом великокняжої політики в 16 ст., наслідком кризи міст. В своїй останній праці П.П. Смирнов не відмовився від погляду на місто 14-15 ст.ст. як на виключно вотчинний, „своєземчеський” центр. Однак причини внутрішніх змін, за словами історика, інші: „Поява нових міст пов’язана з переходом від раннього феодалізму до більш високої ступіні феодалізму”. В 14 ст. в сільському господарстві впроваджується соха-косуля та трипільний сівозмін, що різко збільшує продуктивність праці та поглиблює її розподіл. Селянство

розпадається на сільських мешканців і городян-ремісників. „Звідси швидке зростання кількості руських міст в 16 ст., їх населеності та втеча в міста сільського населення”, – зауважував автор¹. Отже, П.П. Смирнов правильно указав на сферу економіки як на область, де необхідно шукати основні причини росту міст.

Автор виходив з передумови докорінної різниці між ранньофеодальним та пізньофеодальним містом. Ранньофеодальне місто, яке розвивалося до 14-15 ст.ст. відрізняється цілком своєрідними рисами. Це місто є передусім оборонним, адміністративним та організаційно-господарським центром. За складом населення воно було дуже строкатим. Місто як укріплений пункт об'єднувало навколо себе слободи та села, що належали різним володарям – князям, монастирям, феодалам, церквам. Кожен з цих елементів жив за своїм особливим правом, яке визначалося жалуваними грамотами. Отже, населення ранньофеодального міста не являло собою ніякої єдності. Воно ще не консолідувалося в клас. Характерними ознаками міста 14-15 ст.ст. є переважання в ньому крупного феодального землеволодіння – княжого, боярського, церковного, представленого міськими вотчинними дворами та слободами феодалів-землевласників.² Можливість проникнути в маловідоме нам місто 11-15 ст.ст. відкривається шляхом вивчення жалуваних грамот на міські двори, котрі вперше зібрав в значній кількості і вивчив П.П. Смирнов. А також жалуванні грамоти та інші відомості про слободи як особливий тип селища тих часів. Автор встановив, що типові для слобод установи стають потім закладами посадів 16-17 ст.ст. Умовою і причиною розвитку ремісничого посаду було поглиблення суспільного розподілу праці³.

Далі автор відмічає головну відмінність ранньофеодального міста від міста XVI-XVII ст.ст., головною рисою якого була “ приналежність його території... великому государю Московському, якій віддає цю територію в

¹ Смирнов П.П. Посадские люди... – Т. 1. С. 4-7.

² Смирнов П.П. Посадские люди... – Т. 1. С. 4.

³ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 10, од. зб. 3, арк. 4-5.

утримання військове або цивільне своїм государевим “холопам”, тобто служилим людям ¹. Різниця між старими та новими містами не лише структурно-кількісна — за числом феодалів, які володіють міською територією та її населенням, але й якісно-економічна та соціальна... Нові міста стають центрами нового ринкового господарства, якого не було до XIV-XV ст.ст., а їхнє населення в напруженій боротьбі отримує свободу. Поява міст нового типу, з точки зору дослідника, викликається розвитком сил в головному секторі феодального господарства — землеробстві. З XIV ст. сільське господарство переходить від екстенсивної системи землеробства до інтенсивної. В результаті обсяг виробництва у сільському господарстві збільшився в декілька разів.

Зростання продуктивності феодального господарства ламало старі форми соціально-економічних відносин, не змінюючи при цьому їхньої суті. В той же час два основні класи феодального суспільства розпадаються на нерівні частини, між якими починається тривала внутрікласова боротьба за робочі руки, за економічне і політичне панування. Клас феодалів розпадався на крупних та дрібних феодалів тому, що збільшення продуктивності праці обумовило можливість існування такого дрібного феодального господарства, котре раніше не могло існувати. Водночас великі вотчини, розміри яких були обумовлені низькою продуктивністю праці ранньофеодального господарства, тепер, при збільшенні продуктивності праці, втрачали свою економічну необхідність. Хронічними хворобами крупного феодального господарства в 15-16 ст.ст. стають перевиробництво та дешевизна сільськогосподарських продуктів, неможливість використовувати зайві землі та гострий голод на робочі руки.

Основними конкурентами крупних феодалів — боярства та церкви — були феодали дрібні, дворяни та діти боярські, які виходили з боярських і удільно-княжих дворів, що руйнувалися. На службі у великих князів вони водночас

¹ Смирнов П.П. Посадские люди... - Т. 1. С. 5.

отримували: свободу від своїх колишніх господарів, ділянки помісної землі разом з селянами та положення головної військової і суспільної сили нової Руської держави.¹

Другий клас ранньофеодального суспільства – селяни – в умовах зростання продуктивності праці в сільському господарстві неминуче повинен був переживати процес поглиблення суспільного розподілу праці і розпадатися на два класи: на сільське селянство та на городян-ремісників. В той час, як в період ранньофеодальної епохи селянська родина сама виробляла все, що для неї було необхідно.

В епоху розвинутого феодалізму така всебічна діяльність стала не вигідною і навіть неможливою. Збільшення продуктивності праці, з одного боку, давало надлишок хліба для обміну його на продукцію ремісництва, а з іншого – було пов'язане з інтенсифікацією селянської праці, якої вже не вистачало для обробки колишньої площі ріллі. Спеціалізація в селянській справі або в ремісничому виробництві набагато краще забезпечувала інтереси як феодала-землевласника, так і самого селянина. Суспільний розподіл праці між містом та селом виріс стихійно із самого факту зростання обсягів продуктивності праці у феодальному господарстві. Звідси зростання кількості руських міст та їхнього населення в XVI ст. Ось в скороченій формі схема виникнення та розвитку міст, яку запропонував П.П.Смирнов. Таким чином, ми бачимо, що в основу періодизації історії руського міста автор вкладає форми землеволодіння.

Водночас зі створенням централізованої держави ранньофеодальне місто починає перетворюватися на місто пізньофеодальне. Населення міст поступово починає втрачати риси розрізненості та розпорошення, відбувається складання класу посадського населення, поступово перетворюючись на привілейований середньовічний стан, котрий монополізував в своїх руках торгівлю і ремесла.

¹ Смирнов П.П. Посадские люди... – Т. 1. С. 6.

В зв'язку із ходом становлення посадського населення як класу знаходилася і урядова політика. Вона змінювалася на протязі 150 років в залежності від того, яким були взаємовідносини між окремими політичними силами. В аналізі зв'язків боротьби посадського населення з урядовою політикою виявляється вся майстерність П.П. Смирнова як дослідника.

Процес створення посадських класів, перетворення ранньофеодального міста на царське місто розпочинається одночасно зі складанням централізованої держави. Знищуючи феодальні князівства та приєднуючи їх до своєї держави, московські великі князі в першу чергу накладали свою руку на міста. Завершення збирання уділів було на той час і завершенням збирання в руках князя московського всіх або майже всіх міст та звільнення їх від пут ранньофеодальної залежності¹.

Процес “збирання землі” та створення Руської національної держави не міг не позначитися на долі міст. Великі князі московські, приєднуючи територію удільних князівств до Московського та перетворюючи самих князів на “холопів” московського государя, залишали їм їхні сільські вотчини, але міста забирали собі та наділяли міське населення слобідськими привілеями. За указом Івана III, про який згадує і Іван IV на так званому Стоглавому соборі 1551 року міське населення отримало землеустрій, який був тотожним з землеустроєм в царських слободах: колективне утримування наданої землі з оброку. Ця перебудова земельних відносин на посадах супроводжувалася скороченням, а іноді і повною ліквідацією привілей на приватновласницькі міські двори та слободи.

Син та спадкоємець Івана III, Василь III, розвивав політику батька щодо побудови посадів. Він закінчив те, що почав його батько, тобто забрав у князів та інших володарів всі їхні міста та укріплення. Навіть своїм братам він не довіряв фортець і не дозволяв в них жити. Продовжувачем цього ж напрямку діяльності був і Іван Васильович Грозний, на посадських реформах

¹ Смирнов П.П. Посадские люди...— Т. 1. С. 18.

якого зупиняється П.П. Смирнов та зазначає, що до повного знищення приватновласницьких дворів та слобод на посадах реформи 1551 року не призвели. Втім кількість населення слобод зменшувалась. Подвоєні повинності, посадське тягло та платежі і внески на користь господаря, народжували природне бажання скористатися Юрієвим днем, перейти на посад та сплачувати лише посадське тягло. Такий порядок продовжувався до 1581 року, коли був заборонений перехід селян в Юр'єв день. Ця обставина відбилася і на слобідському, і на посадському населенні. Перше втратило можливість перейти на посад, друге опинилося фактично прикріпленим до посадського тягла¹.

В зв'язку із переходом міст під руку государя московського відбувалася і внутрішня перебудова всього укладу міського населення. П.П.Смирнов на основі наступних урядових заходів реконструював головні риси „Указу слободам”, виданого ще за часів Івана III. Сам текст цього указу не зберігся, але П.П.Смирнов, базуючись на непрямих вказівках, поновив цей указ. Згідно з ним були знищені всі жалувані грамоти на міста, що раніше видавалися феодалним власникам². Відносно розмаху цієї реформи через недостатність джерел сказати важко. Міста були „разбоярині”, як висловився П.П. Смирнов, і посадські люди отримали землеустрій, землеустроєм у державних слободах. В нових ремісничо-торгівельних містах-посадах Московської, правильніше мабуть, Руської держави, створюється і розвивається ново міське право, яке мало джерелом слобідські привілеї попередніх віків. Це право відрізнялося від сільського права. Слобідська „воля” вривалася в колишні земські міста, міське повітря починає звільнятися від холопства. З кінця 15 ст. з'являються окремі укази, які монополізують в руках деяких міст виключне право на торги та промисли. В

¹ Смирнов П.П. Посадские люди...— Т. 1. С. 22.

² ВР РДБ. — Ф. 279, карт. 10, од. зб. 3, арк. 10

кінці 15 ст. утворюється і новий термін „посадські люди” для позначення нового привілейованого середньовічного міського класу¹.

Однак в майбутньому цей процес класоутворення проходив у складних умовах. Зокрема, після смерті царя Василя III настав 15-літній період реакції, котрий відбився на і на становищі міст. Укази слободам Івана III, підтверджені і Василем, в той період почали порушуватися. Бояри захоплюють міста в свої руки. Кінець феодальній реакції було покладено виступом посадського населення. Клас посадських людей став настільки сильним, що міг дати відсіч феодальним наступам. Посадські люди з 1549 р. отримують право легальної участі в політичному житті країни як постійний член земських соборів.

Дуже цікавими є міркування вченого про створення слобод на великокняжих та приватновласницьких землях. Він досить виразно демонструє, як володарі території притягували на свої незаселені землі вільних людей і надавали їм всілякі пільги в галузі сільського господарства, в галузі ремісничої та торгівельної діяльності. Із цих слобод розвинулися в майбутньому міста-посади XVI-XVII ст.ст., які були заселені ремісничим та торгівельним людом. Велика кількість застосованих джерел дозволила П.П.Смирнову змалювати стан руських міст у XVI-XVII ст.ст. та показати політику Московського уряду в галузі “побудови” посадів.

Роки кризи 70-80-х років XVI ст. викликали занепад не лише сільської місцевості, але й посадів, і уряду царя Федора Івановича довелося серйозно поміркувати про “побудову” посадів, про збільшення кількості їхнього населення. П.П. Смирнов присвячує спеціальну главу (третю) своїй книги “Посадские люди...” посадській “будові” при царях Федору Івановичу та Борису Федоровичу Годунові. Дослідник ретельно вивчив джерела і дійшов висновку, що боярський уряд в перші роки царювання Федора підходив по-

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 37, од. зб. 20, арк. 12-13.

своєму до вирішення посадського питання. Із занепадом посадів вирішили боротися так, щоб не зашкодити боярським і взагалі приватновласницьким інтересам. На прикладі “будови” Твері, здійсненій у 1588-1589 роках, історик демонструє як обережно ставиться до приватної власності на посаді так би мовити “будівничий” князь Щербатов. Посадське населення Твері поповнювалося, але не за рахунок людей-мешканців приватновласницьких дворів та слобод, а за рахунок переселення на посад палацових селян. Потрібні для їхнього розселення землі, які знаходилися в чийхось межах, не відбиралися, але вимінювалися. Такі прийоми, однак, не могли задовольнити основні цілі „будови”. Вони підривали становище державної казни.¹

Іншим шляхом пішов новий цар Б.Ф.Годунов. З самого початку свого царювання він приступив до конфіскацій володарських слобод, земель, людей, лавок та іншого майна заради економічного укріплення государевих міст². Посадське питання за часів правління Б.Ф.Годунова мало принципове обґрунтування. Вирішувалось питання – кого треба вважати посадською людиною. П.П. Смирнов зазначає дві ознаки, які характеризують посадську людину: по-перше, посадська старовина, тобто походження, і, по-друге, ремесло, промисли, торгівля, тобто класова ознака. Людина, яка народилася на посаді, за походженням була з посадського люду, повинна жити на посаді і сплачувати посадське тягло незалежно від того, кому б вона не належала до цього. Брати, племінники та інші родичі посадських людей, якщо вони не несуть посадського тягла, також повинні бути внесені до нього. Людина, яка мешкає поряд з посадом, як правило, приймає участь в посадській справі, тобто в торгівлі та промислах, отже її також треба включити до тягла. Після вивчення архівних матеріалів науковець стверджує, що посадська “розбудова” в цей час охопила різні райони держави – і Новгородську

¹ ВР РДБ. – Ф. 279, карт. 10, од. зб. 3, арк. 17.

² Там само. – арк. 18.

область, і Поморські території, і міста замосковські, і рязанські¹. Автор звертає увагу і на певну спадковість у вирішенні цього питання, яка спостерігається і в наступні періоди історії держави. Уряд першого Романова дуже ненавидів царя Бориса, але досить часто керувався принципами його політики, в тому числі і з посадського питання. П.П.Смирнов з'ясував, що особливістю політики Бориса Годунова був “перехід від пасивної оборони царських міст проти руйнуючих їх своїми слободами біломістівців до активного “будування” за рахунок білого землеволодіння, що оточувало місто, без винагороди постраждалим”. Заходи Бориса Годунова спрямовувалися на укріплення економічного стану посадів і мали велике значення для розвитку руського міста та відокремлення міських ремісників та купців у клас торгівельно-промислового люду з особливими становими правами. Автор відмічає, що кінцевою метою “посадського будування” царя Бориса були фіскальні інтереси дворянської держави, збільшення статків казни за рахунок укріплення та розширення головної податкової бази – міського торгівельно-промислового населення.

В своїй історичній концепції виникнення і розвитку руського міста науковець багато уваги приділяв соціально-економічним умовам цього розвитку та класовій боротьбі посадських людей до середини XVII століття. Джерелами для характеристики економічного стану міст-посадів у зазначений період слугували данні про кількість дворів та розмірі посадської території, а також свідчення самих посадських людей. Автор подає досить виразну картину наступу привілейованих вотчинників та служилих людей на посад. В період першої селянської війни та інтервенції початку XVII століття в багатьох районах відбулося зменшення кількості посадських дворів. Цією обставиною (поки посади ще не впорались із розоренням та були безсилі якось зарадити своєму захисту) скористалися привілейовані землевласники

¹ Смирнов П.П. Посадское строение при царе Борисе Годунове // Исторические записки. – 1938. – № 4. – С. 16.

всіх категорій (церковні та світські), щоб на “пустій” посадській землі поставити власні слободи і двори, а також захопити орну землю, покоси, ліси, воду, котрі належали посаду. Велике значення мала також перебудова військово-захисної системи, в результаті якої центр країни роззброювався і озброювалася периферія. В прикордонних містах були розташовані значні гарнізони, які також захоплювали посадську територію під слободи служилих людей. Присутність цих багато чисельних сусідів, які користувалися певними привілеями в галузі оподаткування, ставило посад у виключно тяжке положення, перешкоджаючи його економічному розвитку.

Ще одним з цікавих питань, до якого звертається П. П. Смирнов під час роботи над історією посаду є питання класових протиріч. Боротьба посадів за землі розглядається автором в обстановці зростаючих класових протиріч. “Історію визволення руських міст від феодалної залежності та наслідків ранньофеодальних відносин не можна зрозуміти без викладення цих будень класової боротьби в містах”¹.

В боротьбі з феодалами, які намагаються задавити посад у тисках привілейованого землеволодіння, посадські общини виступають єдиним складом. При цьому боротьба класу міщан проти феодалів розвивається у двох напрямках: вона то розпадається на тисячі дрібних зіткнень, скарг та тяжб, то призводить до відкритих виступів та повстань. Автор докладно вивчає ці дві форми боротьби. Завдяки цілому ряду його публікацій значно розширилася документальна база для дослідження теми.

Зокрема, в 1940-х рр. питання про масові виступи в Москві в кінці XVI ст. потрапило в поле зору П. П. Смирнова. Він проаналізував московське повстання 1584 р. і дійшов висновку, що розвиток руху йшов зверху: “Після смерті царя Івана Грозного почалася боротьба за владу між стародавніми родами княжат і бояр, які стояли за спадкоємця із першої родини Грозного, Федора Івановича, та залишками нової знаті, яка мала свої політичні плани. Ця боротьба розколола суспільство на два табори, які ворогували між собою.

¹ Смирнов П. П. Посадские люди... – Т. 1. – С. 315.

“Московські гості та всі московські торгові люди прийняли в боротьбі саму активну участь. Навряд чи можна сумніватися в тому, що рух чорних та служилих людей було збуджено ... “боярськими родами...” Глибокі причини хвилювань посадських низів містилися, на думку автора, “в умовах загального “розорення”, або кризи XVII століття, та в тій експлуатації, яку ці низи відчували як з боку феодалів, так і з боку власної знаті: гостей та “кращих торгових людей” Ці останні в подіях 1584 року являли собою, як зауважував П.П. Смирнов, бюргерську опозицію, в хвості якої плелася посадська дрібнота¹. Рух в Москві він розглядав в контексті уявлень про союз московських гостей, торгових та чорних людей з боярами. Автор прослідкував боротьбу посадських людей проти феодалів, зауважуючи при цьому, що іноді мали місце і виступи посадських людей на боці одного з боярських угруповань. Наприклад, в тій гострій боротьбі, яка розгорілася під час царювання Федора між Шуйськими, з одного боку, та Б.Ф. Годуновим – з іншого, тяглове населення Москви виступило на боці Шуйських. Поразка Шуйських відбилася і на московському посаді: багато посадських людей, які проявили себе активними прибічниками Шуйських, було страчено або вислано за межі міста.

Не залишилися поза увагою історика і московські події 1648 року. Він поставив питання про глибоке соціальне підґрунтя повстання в Москві та обґрунтував думку про зв'язок повстання з прийняттям Уложення 1649 року. Автор проаналізував зовнішню та внутрішню політику уряду Б.І. Морозова, яка передувала повстанню 1648 року, та дійшов висновку, що його заходи по відношенню до посадів були прогресивними. П.П. Смирнов вперше розглянув боротьбу дворянської та посадської сторін на Земському соборі 1648-1649 років, притягнув колосальний матеріал для аналізування реформи 1648-1652 років по підписуванню білих слобод до посадів.

¹ Там само. – С. 324-327.

З самого початку політичних змагань між окремими прошарками суспільства посадського населення не було помічено. Але в бурхливі роки початку XVII століття, в роки селянської війни та польсько-шведської інтервенції така єдність посадської маси вже не спостерігається. Соціальні низи посаду прийняли участь в селянській війні. У середніх прошарків посаду намітилась єдність із середнім шаром служилого класу – дворянством. Верхівка посаду продовжує підтримувати боярство. В організації захисту та визволенні Москви від інтервентів велику роль відіграли посади. В цей раз посадське населення знову виступає єдиним табором, яким керують кращі його люди. Посади боролися в тісному союзі із помісним дворянством, і ці об'єднані сили здобули спільну перемогу над ворогом.

Одже, архівні заняття, всебічний аналіз та використання джерел згідно з прийомами історичної критики складали для П.П. Смирнова основу всіх його досліджень. Він був одним з тих небагатьох вчених, хто почав займатися комплексним опрацюванням писцевих та строельних книг як джерела для вивчення суспільно-політичних та економічних стосунків у Московській державі XVI-XVII ст.ст., вважаючи ці книги благодатним підґрунтям для ознайомлення з загальною історією держави в той час. В цьому процесі П.П.Смирнов показав себе майстром точних аналітичних спостережень. Практичне джерелознавство як напрям наукових студій, супроводжувало вченого протягом всього творчого життя.

Відшукування та публікація джерельного матеріалу визначали археографічний напрямок джерелознавчих занять П.П. Смирнова. Особливість проваджуваної істориком роботи з джерелами, їх тематичного відбору полягала в особистій зацікавленості матеріалом, змістове навантаження якого безпосередньо було наближене до обраних ним проблем дослідження. Практично всі праці П.П. Смирнова супроводжувалися великими за обсягом додатками, які містили в собі опрацьовані дані архівних джерел і подавалися, найчастіше, у вигляді

таблиць, порівняльних схем та текстах першоджерел. Вчений був одним із перших дослідників, хто широко використовував статистику при вивченні феодальних міст. Саме з огляду на це роботи П.П.Смирнова не втратили своєї актуальності на сучасному етапі розвитку історичної науки. Праці вченого не могли вплинути на хід занять інших дослідників, але вони мають певне значення, поза як важливі не тільки для поглибленого вивчення доробку П.П. Смирнова, його ідейної еволюції, але й для характеристики становища історичної думки в СРСР у 1920-х – 1940-х рр.

В И С Н О В К И

Перші дослідження, виконані в жанрі наукової біографії, присвячувалися найбільш відомим історикам. Зараз автори звертаються і до тих, хто в силу різних обставин не потрапили до кола вибраних, не дивлячись на свої наукові заслуги. П.П. Смирнов належав до тієї славної плеяди діячів історичної науки, які попри всі негаразди та ідеологічну кон'юнктуру залишились вірними традиціям історіографії та джерелознавства. Перед нами постає вчений, на долі котрого відбилися катаклізми першої половини ХХ ст. Знавець вітчизняних архівів, висококваліфікований джерелознавець та медієвіст – П.П. Смирнов як прихильник соціально-економічного напрямку історичної науки все життя залишався вірним принципіві „хай джерела говорять самі за себе”, вважаючи, що тільки об'єктивний критичний аналіз є надійною гарантією правдивості наукового дослідження. Ознайомлення з науковою спадщиною П.П. Смирнова свідчить про її велику цінність з огляду на

інформативне навантаження, яке вона несе і заслуговує на всебічне вивчення.

Грунтовний знавець джерел з історії Московської держави XVI-XVII ст.ст., майстер їх умілого трактування та критичного аналізу, П.П. Смирнов усе життя провів у науковому пошуку, оприлюднюючи невідомі до того документи, що проливали світло на нез'ясовані події історії.

Дослідження життєвого шляху, багатогранної наукової та педагогічної діяльності П.П. Смирнова, його творчої спадщини дало змогу зробити висновки, які зводяться до наступних положень, що виносяться на захист:

1. Встановлено, що життя та наукова творчість П.П. Смирнова на сьогодні залишається недостатньо вивченою, а низку розглянутих аспектів досліджено епізодично та побіжно. Пошук і виявлення нових архівних джерел, зокрема, документів особового архівного фонду П.П. Смирнова, центральних архівів України, які залучені нами до наукового обігу, свідчать про вагомий внесок ученого у розвиток історичної науки і доводять безпідставність звинувачень ученого в контрреволюційній діяльності та його причетності до міфічних, надуманих слідчими органами організаціях. Морально-психологічний тиск з боку владних структур, чотирирічне ув'язнення у виправному трудовому таборі негативно вплинули на продуктивність творчості вченого і відповідно позначилися на його науковій та педагогічній кар'єрі. Наявні дослідження та джерельні матеріали є достатньо репрезентативними і дають змогу дослідити тему та розв'язати поставлені завдання;

2. Реконструйовано життєвий та науковий шлях ученого: визначені основні етапи його творчості, які хронологічні відповідають київському, ташкентському та московському періодам. Встановлено, що за період

творчого наукового життя вчений опублікував 43 праці (Додаток Д). Найбільш плідним був київський період;

3. З'ясовано, що спектр наукових зацікавлень дослідника складався протягом всього його життя, починаючи із знайомства з М.В. Довнар-Запольським, участі в роботі очолюваного ним Історико-етнографічного гуртка, що зумовило подальший вибір наукових інтересів ученого в галузі історичного джерелознавства. Саме М.В. Довнар-Запольський зорієнтував молодого П.П. Смирнова на територіальний принцип в історичних дослідженнях та вивчення джерел з історії середньовічних міст Московської держави XVI-XVII ст. Ця тематика домінувала в усій його подальшій науковій діяльності. Роки життя вченого припадають і на часи тоталітаризму, що відбилося на методології його досліджень;

4. Визначено, що значну частину наукової діяльності П.П. Смирнова займала педагогічна та науково-методична праця. Вчений був талановитим лектором і педагогом. Ця сфера його діяльності відзначилася високим професіоналізмом, добрим знанням джерельної та історіографічної бази, ґрунтовністю підходу до процесу викладання в усіх навчальних закладах, де вченому довелося працювати. Початок його педагогічної діяльності припав на роки навчання в гімназії, коли він став давати приватні уроки як репетитор. Після закінчення Університету Св. Володимира отримав пропозицію продовжити навчання, а згодом і викладацьке місце на кафедрі руської історії Університету. Викладав на Київських Вищих жіночих курсах з 1912 р., у Київському Першому комерційному училищі, Київському археологічному інституті, САДУ, МІАІ, інших вузах Києва, Ташкента і Москви. Важливою частиною педагогічного життя П.П. Смирнова була постійна діяльність його як керівника аспірантської підготовки молодих наукових кадрів. Вчений виховав цілу плеяду майбутніх науковців. В дисертації окреслено коло учнів та послідовників П.П. Смирнова (М.

Гришина, С. Первова, Л. Голованова, Д. Козлова, Е.Шишко, Т. Вильчак, С. Бураковська, В. Рижова та ін.) Професор певний час працював головою комісії по перевірці стану історичної аспірантури у вузах СРСР. На цьому етапі йому неодноразово доводилося брати участь в обговоренні існуючої системи підготовки наукових кадрів та створенні проектів цієї підготовки;

5. Здійснений у дисертації огляд наукові спадщини П.П. Смирнова свідчить, що однією з головних проблем, розв'язанням якої займався вчений, було з'ясування динаміки розвитку міста як соціально-економічного явища в середньовічній історії Росії, вивчення процесу перетворення приватновласницького міста в державницьке, руху населення міст у відповідності до тих соціально-економічних процесів, які переживала тодішня держава. Головну увагу було приділено вивченню так званої „посадської будови” XV-XVII ст.ст. від князя Івана III до Соборного Уложення царя Олексія Михайловича. Доведено, що джерелознавчі праці та публікації документів у П.П. Смирнова тісно пов'язані із основними напрямками його наукових досліджень:

– П.П. Смирнов висвітлив процес становлення середньовічного міста та російського бюргерства – посадських людей, що виразився в боротьбі з представниками заможного феодального світу, а також в боротьбі між буржуазією, що тільки починала зароджуватися, і плебейською незаможною опозицією;

– вчений встановив і довів, що місто мало свій внутрішній розвиток, а також стверджував, що населення міст мало величезний вплив на весь процес розвитку Московської держави XVI-XVII ст.;

– працюючи з історичними джерелами для написання головної роботи, присвяченої посаді, „Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века”, П.П. Смирнов не застосовував матеріали архівних фондів з цього приводу, бо вони, головним чином, не збереглися, а використовував так званий метод „відбитих актів”, тобто, йшов шляхом збирання потрібної

інформації через її відбиття в документах інших установ, які збереглися. Цей кропіткий шлях дозволив йому встановити деякі факти, які залишалися поза увагою дослідників-попередників, котрі вивчали тільки ті фонди, що добре збереглися;

– до історіографічних досліджень вченого належать праці про розгляд наукового доробку В.О. Ключевського, В.Б. Антоновича, І.М. Болтіна, С.М.Соловйова та інших вчених-істориків. П.П. Смирнов приділяв особливу увагу проблемі вивчення іншими істориками джерел, їх зібранню, критичному аналізу, оцінці внеску своїх попередників у розвиток історичних знань;

6. З'ясовано, що праці П.П. Смирнова, його наукова спадщина стали важливим фактором розвитку історичної науки і спрямовувалися на створення системного викладу загального ходу історичного процесу. Внесок П.П.Смирнова в історичну науку репрезентується комплексом наукових досліджень, серед яких пріоритетними були історія соціально-економічного розвитку Московської держави XVI-XVII ст.ст., джерелознавство, історіографія та ін. Необхідно відзначити, що праці вченого мали новаторський характер, були цікавими і актуальними. Не всі його наукові погляди витримали перевірку часом, окремі висновки вченого вважалися і вважаються не безсумнівними, проте звертання до них дослідників більш пізнього часу підтверджує їхню актуальність та значимість. Історичні розвідки П.П.Смирнова сприяли приверненню уваги наукової громадськості до окремих етапів розвитку історії Росії. Йому належить понад 40 наукових праць – це монографії, брошури, статті, рецензії, які охоплюють проблеми історії Росії, України, історіографії, джерелознавства. Праці вченого не могли суттєво вплинути на хід занять інших істориків, але вони мають певне значення не тільки для поглибленого вивчення його доробку, але й для характеристики в цілому історіографічного процесу в СРСР у 1920-х – 1940-х рр. П.П.Смирнов здійснив вагомий внесок у загальний розвиток історичної науки й заслуговує на почесне місце в українській та російській

історіографіях як вчений-історик України та Росії, історіограф, джерелознавець.

Доктор історичних наук, професор Павло Петрович Смирнов був істориком, джерелознавцем, історіографом та педагогом, фундатором навчальної літератури з історії російських міст XVI-XVII ст. Його буття минало у складний час глибоких політичних та соціальних потрясінь. Вченому довелося пережити чимало випробувань, позначених двома світовими війнами, евакуацією, пройти через горнило незаслужених таврувань і чисток, звідати славу і гіркоту принижень. Але попри все, де б не перебував, він постійно знаходився в творчому пошуку та перебував у стані наукового дослідницького неспокою. Звичка працювати, пристрась до вивчення історичної минушини, бажання якомога точніше відтворити перебіг подій на основі критичного аналізу історичних джерел підтримували та живили багатющий інтелект дослідника, надавали впевненості в своїх силах і можливостях. Блискучим лектором запам'ятали професора студенти і в Україні, і в Середній Азії, і в Росії. Він наполегливо і невтомно прищеплював любов до історії та першопочатків своїм слухачам, намагаючись розбудити в них зацікавленість та бажання подальшого заглиблення в процес вичення історії того чи іншого питання. П.П. Смирнов прожив порівняно недовге, але бурхливе, насичене багатьма важливими і драматичними подіями життя, яке повністю присвятив служінню історичній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

1. Відділ рукопису Російської державної бібліотеки (ВР РДБ)

Фонд. 279. – Павел Петрович Смирнов, доктор исторических наук

1. Карт. 1. – од. зб. 1. Смирнов П.П.: свидетельство о рождении, удостоверения (1882-1946). – 150 арк.
2. Карт. 1. – од. зб. 2. Биографические материалы: документы об образовании и награждении, анкеты, автобиографии (1907-1946). – 71 арк.
3. Карт. 1. – од. зб. 3. Материалы, связанные с защитой магистерской диссертации (1919). – 104 арк.
4. Карт. 1. – од. зб. 4. Материалы, связанные с ходатайством о присвоении ученой степени доктора исторических наук. Ташкент (1935-1938). – 30 арк.
5. Карт. 1. – од. зб. 5. Материалы, связанные с защитой докторской диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук (1942). – 102 арк.
6. Карт. 1. – од. зб. 6. Материалы, связанные с присуждением сталинской премии II степени (1942-1943). – 13 арк.
7. Карт. 1. – од. зб. 7. Диплом лауреата сталинской премии II степени. Письмо Сталина к Смирнову (1943). – 10 арк.
8. Карт. 1. – од. зб. 8. Список научных трудов с авторскими рукописными добавлениями (1923-1946). – 10 арк.
9. Карт. 1. – од. зб. 10. Дневник (1941). – 33 арк.
10. Карт. 2. – од. зб. 1. Материалы творческой деятельности, монографии (1928-1935). – 554 арк.

11. Карт. 2. – од. зб. 2. Материалы творческой деятельности, монографии (1927-1928). – 412 арк.

12. Карт. 2. – од. зб. 3. Ответ рецензентам книги „Волжский путь и древние русы”. Присоединена рецензия В. Бартольда и В. Брима о работе „Волжский путь и древние русы” (1927-1928). – 15 арк.

13. Карт. 3. – од. зб. 1. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 1, Ч. 1, Гл. 1-3, 1-й вариант (1939-1941). – 225 арк.

14. Карт. 3. – од. зб. 2. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 1, Ч. 2, Гл. 4, 1-й вариант (1939-1941). – 150 арк.

15. Карт. 3. – од. зб. 3. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 1, Ч. 3, Гл. 5-6, 1-й вариант (1939-1941). – 215 арк.

16. Карт. 4. – од. зб. 1. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 1, Ч. 1, Гл. 1-3, 2-й вариант (1939-1941). – 212 арк.

17. Карт. 4. – од. зб. 2. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 1, Ч. 1, Гл. 4, 2-й вариант (1939-1941). – 151 арк.

18. Карт. 4. – од. зб. 3. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 1, Ч. 1, Гл. 5-6, 2-й вариант (1939-1941). – 216 арк.

19. Карт. 5. – од. зб. 1. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 2, Ч. 1, Гл. 1-2 (1941). – 328 арк.

20. Карт. 6. – од. зб. 1. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 2, Ч. 2, Гл. 3-6, 1-й вариант (1942). – 553 арк.

21. Карт. 6. – од. зб. 2. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 2, Ч. 2, Гл. 6 (1939-1941). – 229 арк.

23. Карт. 7. – од. зб. 1. „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 1, Ч. 1-3, Гл. 1-6, 1-я редакция, Москва (1941). – 508 арк.+ 26 арк.

24. Карт. 10. – од. зб. 3. Автореферат „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века”. Т. 1, Ч. 1, Гл. 1-3, 1-й вариант (1943). – 16 арк.

25. Карт. 11. – од. зб. 1. Заметка по истории города Костромы (по докладу на областном археологическом съезде в г. Костроме) (1909). – 36 арк.

26. Карт. 11. – од. зб. 3. Материалы к статье „Директория в Киеве” (1910-е). – 43 арк.

27. Карт. 11. – од. зб. 4. Русские города в 16-17 вв. (1910-е). – 149 арк.

28. Карт. 11. – од. зб. 5. О единстве исторического развития Европы (1923). – 6 арк.

29. Карт. 11. – од. зб. 6. Надписи старой тюрьмы (1924). – 56 арк.

30. Карт. 11. – од. зб. 8. Закон неравномерности экономического и политического развития европейских стран + варианты начала статьи (1925-1931). – 127 арк.

31. Карт. 11. – од. зб. 9. Дела Малороссийской Коллегии в Киевском Архиве Древних Актов (1927). – 39 арк.

32. Карт. 11. – од. зб. 10. Россия и Запад (опыт исторической морфологии) (1920-е). – 121 арк.

33. Карт. 12. – од. зб. 1. Рабовладельческая формация в древней Руси + тезисы доклада „Рабовладельческая формация в Древней Руси” (1934-1936). – 226 арк.

34. Карт. 12. – од. зб. 4. Сказание о холопьем войне в древней Руси, статья, материалы к ней (1939-1947). – 341 арк.

35. Карт. 12. – од. зб. 5. Украина в борьбе за национальную независимость в 16-17 вв. (1941-1947). – 80 арк.

36. Карт. 13. – од. зб. 1. Борьба за Украину с татарами, поляками, Литвой в 16-17 вв., статья (1942). – 226 арк.

37. Карт. 13. – од. зб. 7. Филарет Никитич, „великий государь, святейший патриарх Московский и всея Руси” как представитель раннего абсолютизма в России (1945-1947). – 82 арк.

38. Карт. 14. – од. зб. 2. Война и историко-архивный институт (1940-е). – 9 арк.

39. Карт. 14. – од. зб. 3. Конфискации 40-х гг. 17 в. на посадах, доклад (1909). – 46 арк.

40. Карт. 14. – од. зб. 6. К вопросу о феодальных землевладениях в городах Московского государства, доклад + извещение о заседании исторического общества Нестора-Летописца (1916). – 89 арк.

41. Карт. 14. – од. зб. 7. Выселение из России английских купцов 1649 г., доклад (1915). – 64 арк.

42. Карт. 14. – од. зб. 9. Варяжская вира, доклад + материалы, + извещение о заседании исторического общества Нестора-Летописца (1916). – 84 арк.

43. Карт. 14. – од. зб. 10. А.Е. Пресняков. Образование великоруського государства, доклад + извещение о заседании исторического общества Нестора-Летописца (1918-1923). – 80 арк.

44. Карт. 14. – од. зб. 11. Ф.М. Достоевский и его мировоззрение, доклад (1921). – 28 арк.

45. Карт. 14. – од. зб. 12. В.Б. Антонович и его историческая школа, доклад, черновики (1923). – 60 арк.

46. Карт. 15. – од. зб. 1. Центральный архив древних актов в Киеве, доклад (1939). – 18 арк.

47. Карт. 15. – од. зб. 2. О методах сравнительно-исторического изучения и преподавании истории, доклад (1941). – 6 арк.

48. Карт. 15. – од. зб. 3. Москва и Россия, речь на открытии студенческого общества „Родная Москва” (1943). – 12 арк.

49. Карт. 15. – од. зб. 6. Историческая концепція С.М. Соловьева, доклад (1945). – 2 арк.

50. Карт. 15. – од. зб. 7. Осуществление XIX главы Уложения в городах Московского государства в 1648-1652 гг., доклад (1945). – 7 арк.

51. Карт. 16. – од. зб. 1. Рецензия на диссертацию Станевич А.П. „Московское восстание 1682 г.” + извещение о заседании Сонета Московского городского педагогического института (1946). – 18 арк.

52. Карт. 16. – од. зб. 5. Выписки из архивных источников и журнальных статей к монографии „Города Московьского государства I-й половины XVII в. ” (1910-е). – 249 арк.

53. Карт. 16. – од. зб. 6. Выписки из архивных источников и журнальных статей к монографии „Города Московьского государства I-й половины XVII в. ” (1910-е). – 77 арк.

54. Карт. 16. – од. зб. 7. Выписки из архивных источников и журнальных статей к монографии „Города Московьского государства I-й половины XVII в. ” (1910-е). – 182 арк.

55. Карт. 16. – од. зб. 8. Выписки из архивных источников и журнальных статей к монографии „Города Московьского государства I-й половины XVII в. ” (1910-е). – 127 арк.

56. Карт. 17. – од. зб. 1. Выписки из архивных источников и журнальных статей к монографии „Города Московьского государства I-й половины XVII в. ” (1910-е). – 204 арк.

57. Карт. 17. – од. зб. 2. Выписки из архивных источников и журнальных статей к монографии „Города Московьского государства I-й половины XVII в. ” (1910-е). – 89 арк.

58. Карт. 17. – од. зб. 3. Выписки из архивных источников по истории русских городов XVII в. (1910-е). – 49 арк.

59. Карт. 17. – од. зб. 4. Выписки из архивных источников по истории русских городов XVII в. (1910-е). – 156 арк.

60. Карт. 17. – од. зб. 5. Выписки из архивных источников по истории русских городов XVII в. (1910-е). – 251 арк.

61. Карт. 17. – од. зб. 6. Выписки из строельной книги г. Архангельска 1649 г. (хранится в Государственной публичной библиотеке) о тяглецах посадских (1929). – 85 арк.

62. Карт. 17. – од. зб. 7. Выписки из архивных источников по истории города Боровска XVII в. (1910-е). – 79 арк.

63. Карт. 17. – од. зб. 8. Выписки из городских книги Владимирской чети 1649 г. О дворах новоприписных посадских тяглецов (1910-е). – 56 арк.
64. Карт. 17. – од. зб. 4. Заметки по истории города Киева (1920-е). – 9 арк.
65. Карт. 17. – од. зб. 8. Выписки из городских книги по Суздалью (1910-е). – 43 арк.
66. Карт. 17. – од. зб. 9. Переписная книга Соль Вычегодской 1757 г. (1910-е). – 27 арк.
67. Карт. 17. – од. зб. 11. Выписки из источников о городах Московского государства 1-й половины 17 в. (А-Е), (1910-е – 1920-е). – 443 арк.
68. Карт. 19. – од. зб. 1. Выписки из источников о городах Московского государства 1-й половины 17 в. (З-М), (1910-е – 1920-е). – 427 арк.
69. Карт. 19. – од. зб. 2. Выписки из источников о городах Московского государства 1-й половины 17 в. (Н-С), (1910-е – 1920-е). – 400 арк.
70. Карт. 20. – од. зб. 1. Выписки из источников о городах Московского государства 1-й половины 17 в. (Т-Я), (1910-е – 1920-е). – 262 арк.
71. Карт. 20. – од. зб. 2. Выписки из переписных книг 17 в. (1910-е – 1920-е). – 13 арк.
72. Карт. 20. – од. зб. 3. Материалы по истории древнерусских городов (1910-е). – 240 арк.
73. Карт. 20. – од. зб. 4. Выписки из архивных источников по городам Московского государства 17 в., подаренные С.К. Богоявленским П.П.Смирнову. – 238 арк.
74. Карт. 20. – од. зб. 5. Планы городов, схемы сражений, зарисовки архитектурных стилів, родословные таблицы, относящиеся к истории СССР и средних веков. – 36 арк.
75. Карт. 20. – од. зб. 6. Карта южной границы Московского государства октябрь-январь 1595 г. – 1 арк.

76. Карт. 20. – од. зб. 7. Выписки из архивных источников к монографии „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века” (без указания года). – 243 арк.

77. Карт. 21. – од. зб. 1. Выписки из архивных источников к первому тому монографии „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века” (без даты). – 295 арк.

78. Карт. 21. – од. зб. 2. Выписки из архивных источников к первому тому монографии „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века” (без даты). – 185 арк.

79. Карт. 22. – од. зб. 1. Выписки из архивных источников к первому тому монографии „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века” (без даты). – 199 арк.

80. Карт. 22. – од. зб. 2. Выписки из материалов Дворцового Архива по вопросу сыска беглых людей московских сотен и слобод (без даты). – 668 арк.

81. Карт. 23. – од. зб. 1. Выписки из архивных источников по вопросу сыска ко второму тому монографии „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века” (без даты). – 201 арк.

82. Карт. 23. – од. зб. 2. Выписки из архивных источников по вопросу сыска ко второму тому монографии „Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века” (без даты). – 95 арк.

83. Карт. 23. – од. зб. 3. Выписки из архивных источников МИД (1910-е). – 119 арк.

84. Карт. 23. – од. зб. 4. Выписки из архивных источников и публикаций о гостях, гостинных сотнях и суконных сотнях 1-й половины 17 в. (без даты). – 301 арк.

85. Карт. 23. – од. зб. 5. Выписки из жалованных грамот монастырям, из митрополичих книг и других источников за период 1483-1641 гг. – 132 арк.

86. Карт. 25. – од. зб. 3. Материалы к сборнику „Охрана памятников искусства и старины” (копии и снимки документов) (1917-1927). – 548 арк.

86. Карт. 26. – од. зб. 1. Материалы к сборнику „Охрана памятников искусства и старины” (копии и снимки документов) (1942). – 230 арк.

87. Карт. 26. – од. зб. 2. Материалы, связанные с изданием сборника „Охрана памятников искусства и старины” (издательский договор, план сборника и др.) (1942). – 4 арк.

88. Карт. 27. – од. зб. 5. Белые слободы и отображение их по Уложению – лекция и статья (1911). – 81 арк.

89. Карт. 28. – од. зб. 1. Лекции по истории русских городов до середины XVII в. (1913). – 399 арк.

90. Карт. 35. – од. зб. 4. Материалы служебной деятельности, Киев (1917-1923). – 165 арк.

91. Карт. 35. – од. зб. 6. Объяснительная записка по делу Е.Д. Сташевского для историко-филологического факультета КВЖК (1918). – 14 арк.

92. Карт. 35. – од. зб. 7. Отчет о командировке в московские архивы с 1.02. по 1.08. 1909 г. и материалы к нему (1910-е). – 69 арк.

93. Карт. 36. – од. зб. 2. Материалы служебной деятельности. Ташкент (1927-1937). – 41 арк.

94. Карт. 36. – од. зб. 4. Материалы служебной деятельности. Москва (1937-1947). – 49 арк.

95. Карт. 36. – од. зб. 9. Письмо к Волгину В.П. (5 апреля 1945). – 1 арк.

96. Карт. 36. – од. зб. 10. Письмо к Грекову Б.Д. (5 ноября 1946). – 1 арк.

97. Карт. 36. – од. зб. 11. Письмо к директору дома-музея П.И.Чайковского (г. Клин), (16 апреля 1942). – 1 арк.

98. Карт. 36. – од. зб. 12. Письмо к Зиновьеву, директору музея К.Э. Циолковского (г. Калуга), (16 апреля 1942). – 1 арк.

99. Карт. 36. – од. зб. 13. Письмо к директору исторического музея г. Истры (16 апреля 1942). – 1 арк.

100. Карт. 36. – од. зб. 15. Письмо к директору музея Л.Н. Толстого (Тульская область), (16 апреля 1942). – 1 арк.

101. Карт. 36. – од. зб. 17. Письмо к Травиной С.А. (ученому секретарю ВАК) Ташкент, присоединена служебная записка Смирнову П.П. от секретаря ВАК + квитанция о приеме телеграммы от 15 марта 1937 г. (15 марта, 13 мая 1937). – 2 арк.

102. Карт. 36. – од. зб. 19. Издательство АН СССР, редакционный отдел. – Письмо Смирнову П.П. (21 октября 1946). – 2 арк.

103. Карт. 36. – од. зб. 24. Белокуров С.А., Киев. – Письмо Смирнову П.П. (1915). – 4 арк.

104. Карт. 36. – од. зб. 25. Бенюх П.С., директор Московского городского педагогического института. – Письмо Смирнову П.П. (1944, 1946). – 4 арк.

105. Карт. 36. – од. зб. 26. Оленич-Гненко В., заведующая редакцией „Исторического журнала”. – Письмо Смирнову П.П. (29 января 1936). – 1 арк.

106. Карт. 36. – од. зб. 28. Бубнов Н. – Письмо Смирнову П.П. (17 декабря 1910). – 2 арк.

107. Карт. 36. – од. зб. Редакция журнала „Вопросы истории”. – Письмо Смирнову П.П.; присоединены: 1) Повестка дня заседания редколлегии; 2) Рецензии Панкратовой А.М. и Тихомирова М.Н. на статью Смирнова П.П. „Образование русского государства” (19 декабря 1945). – 8 арк.

108. Карт. 36. – од. зб. 30. Говорков А., Журавлева Н., Кирюхина Л., Моисеенко Н., Светлова М. – Письмо Смирнову П.П. (21 марта 1947). – 2 арк.

109. Карт. 36. – од. зб. 31. Государственное издательство политической литературы. – Письмо Смирнову П.П.; присоединен план выпуска литературы на 1948 г. (1946-1947). – 4 арк.

110. Карт. 36. – од. зб. 32. Данельский М., член земской управы Полтавской губернии, Полтава. – Письмо Смирнову П.П. (13 февраля 1913). – 1 арк.

111. Карт. 36. – од. зб. 35. Зиновьев, директор музея К.Э.Циолковского (1942). – 2 арк.

112. Карт. 36. – од. зб. 38. „Исторический журнал”, редакция. – Письмо Смирнову П.П. (4 октября 1943). – 1 арк.

113. Карт. 36. – од. зб. 41. АН СССР, комиссия „Научный учреждения и научные работники СССР”. – Письмо Смирнову П.П. (22 февраля 1930). – 1 арк.

114. Карт. 36. – од. зб. 43. Ученная комиссия по истории при Главком управлении вузов Минпроса РФ. – Письмо Смирнову П.П. (январь 1947). – 1 арк.

115. Карт. 36. – од. зб. 46. Комитет по сталинским премиям в области науки и изобретений. – Письмо Смирнову П.П. (1943-1944). – 5 арк.

116. Карт. 36. – од. зб. 49. Киевские высшие женские курсы. – Письмо Смирнову П.П. (19 декабря 1912). – 2 арк.

117. Карт. 36. – од. зб. 53. Украинский исторический музей им. Т.Г.Шевченко, Киев. – Письмо Смирнову П.П. (19 сентября 1927). – 1 арк.

118. Карт. 36. – од. зб. 55. Общество истории и древностей российских при Московском университете. – Письмо Смирнову П.П. (21 декабря 1913). – 1 арк.

119. Карт. 36. – од. зб. 57. Перетяткович В.А., директор женских учебных заведений 1-го разряда, Киев. – Письмо Смирнову П.П. (8 августа 1911). – 1 арк.

120. Карт. 37. – од. зб. 1. Романовский В.А., Караганда. – Письмо Смирнову П.П. (29 февраля 1944); присоединено: Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в. План диссертации (1944) – 3 арк.

121. Карт. 37. – од. зб. 4. Софинов П.Г., начальник научно-издательского отдела ГАУ НКВД СССР, Москва. – Письма Смирнову П.П. (1942, 1945). – 2 арк.

122. Карт. 37. – од. зб. 5. Тихомиров Б.В., ученый секретарь научного совета ГАУ МВД СССР. – Письмо Смирнову П.П. (7 февраля 1947);

присоединено: план работы научного совета при начальнике ГАУ МВД СССР на 1947 г. (проект). – 3 арк.

123. Карт. 37. – од. зб. 6. Киевский университет. Ректор (1909-1915). – 9 арк.

124. Карт. 37. – од. зб. 12. Киевское коммерческое училище (20 мая 1914). – 1 арк.

125. Карт. 37. – од. зб. 15. Щеголев С., хранитель музея-усадьбы „Ясная поляна”. – Письмо Смирнову П.П. (11 мая 1942). – 1 арк.

126. Карт. 37. – од. зб. 16. Смирнов П.П. Письма от студентов (1939-1947). – 8 арк.

127. Карт. 37. – од. зб. 18. Приглашительные билеты (1942-1946). – 22 арк.

128. Карт. 37. – од. зб. 19. Фотографии Смирнова П.П. (1941-1946). – 3 фото.

129. Карт. 37. – од. зб. 20. Стенограмма заседания ученого совета МГИАИ, посвященного памяти профессора Смирнова П.П. (28 мая 1947). – 40 арк.

130. Карт. 37. – од. зб. 21. Голос товарищей и студентов – поминание о П.П. Смирнове (1947-1948). – 12 арк.

131. Карт. 37. – од. зб. 22. Жизнь П.П. Смирнова (1947-1948). – 12 арк.

132. Карт. 37. – од. зб. 25. Сергеев В.В. Материалы (дворянская грамота, аттестат об окончании Московской медико-хирургической академии, „Березовский” – рассказ 1842-1855). – 47 арк.

133. Карт. 37. – од. зб. 36. Газетные вырезки по истории гражданской войны с пометками П.П. Смирнова (октябрь-ноябрь 1918). – 921 арк.

134. Карт. 38. – од. зб. 1. Газетные вырезки по истории гражданской войны с пометками П.П. Смирнова (декабрь 1918). – 2056 арк.

135. Карт. 38. – од. зб. 2. Газетные вырезки по истории гражданской войны с пометками П.П. Смирнова (январь 1919). – 921 арк.

136. Карт. 39. – од. зб. 1. Газетные вырезки по истории гражданской войны с пометками П.П. Смирнова (февраль-апрель 1919). – 817 арк.

137. Карт. 39. – од. зб. 2. Газетные вырезки по истории Украины с пометами (октябрь-декабрь 1918). – 1592 арк.

138. Карт. 40. – од. зб. 9. Газетные вырезки о разрушении немецкими войсками памятников культуры на территории СССР (1942). – 16 арк.

139. Карт. 40. – од. зб. 10. Газетные вырезки по теме „Еврейский вопрос” с пометами П.П. Смирнова (1918-1919). – 104 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України)

Фонд 166. – Народний комісаріат освіти Української РСР

оп.1.

140. Спр.277 ч.1. Матеріали про організацію та фінансування вищих учбових закладів м. Києва (декрети, постанови, звіти, штатні розписи, кошториси, пояснюючі записки, розписи лекцій, вимогові відомості на видачу зарплати); (лютий 1919 – 14 серпня 1919). – 229 арк.

Фонд 3561. – Особовий фонд професора Олександра Петровича Оглоблина, доктора історії української культури

оп.1.

141. Спр. 1. Curriculum vitae. Оглоблин А.П. (24 ноября 1899). – 34 арк.

142. Спр. 7. Лекционная книжка студента университета св. Владимира Оглоблина А.П. (1917-1918). – 54 арк.

143. Спр.259. Списки лекторів Вищого Інституту Народної Освіти ім. Драгоманова у Києві (Належать О.П. Оглобліну як лектору цього інституту) (1921/22 – 1930/31). – 73 арк.

144. Спр. 332. Листи до Оглоблина О.П. – 139 арк.

Фонд 166. – Народний комісаріат освіти Української РСР

оп.1.

145. Спр. 277 ч.1 Матеріали про організацію та фінансування вищих учбових закладів м. Києва (декрети, постанови, звіти, штатні розписи, кошториси, пояснюючі записки, розписи лекцій, вимогові відомості на видачу зарплати) (лютий 1919 – 14 серпня 1919). – 229 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України (ЦДАГО України)**

Фонд 263. – Колекція позасудових справ реабілітованих

оп.1.

146. Спр. 49123. П.П. Смирнов (1931). – 55 арк.

147. Спр. 66855. Т.1. В.О. Романовський (1935–1945). – 145 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
(ЦДАМЛМ України)**

**Фонд 10. – Гудзій Микола Каленикович – російський та
український радянський літературознавець**

оп.1.

148. Спр. 140. Листи Романовського В.О. до Гудзія М. К. (18 липня 1942 р. – 26 квітня 1951). – 4 арк.

**Фонд 28. – Зеров Микола Костянтинович – український
радянський поет, перекладач, вчений-літературознавець**

оп.1.

149. Спр.206. Листи Максименка Ф.П. до Олексієва Р.І. До листів додаються: автобіографічні листи М.К. Зерова до Миколи Антоновича Плеваки.; (14 листопада 1977 – 4 січня 1978). – 39 арк.

**Фонд 542. – Василенко Микола Прокопович – український
правознавець**

оп. 1.

150. Спр. 46. /Полонська-Василенко Н.Д./ спогади про Василенка М.П. Зошити. Машинопис. Без дати. – 17 документів. – 503 арк.

151. Спр. 47. Полонська-Василенко Н.Д. /Нарис/ про Василенка М.П. Машинопис. Без дати. – 1 документ. – 207 арк.

Державний архів міста Києва (ДА м. Києва)**Фонд 16. – Київський державний університет**

оп. 346.

152. Спр. 41. Об оставлении Смирнова профессорским стипендиатом (1907). – 7 арк.

оп. 350.

153. Спр. 187. О допущении Смирнова к приват-доцентству (1911). – 9 арк.

оп. 465, т. 1.

154. Спр. 1116. Список студентов историко-филологического факультета (1903). – 11 арк.

155. Спр. 1123. Список студентов историко-филологического факультета (1904). – 11 арк.

156. Спр. 1157. Отзыв об отчете профессорского стипендиата по кафедре русской истории П.П. Смирнова профессора М.В. Довнар-Запольского (3 декабря 1909). – 3 арк.

оп. 465, т. 2

157. Спр. 3788. Личное дело П.П. Смирнова. – 37 арк.

оп. 469, т. 1

158. Спр. 249. Сообщение исторического факультета об организации при факультете музея войны и революции (1919). – 2 арк.

159. Спр. 254. Список преподавателей исторического факультета за 1919 г. – 4 арк.

оп. 474

160. Спр. 136. Устав историко-этнографического студенческого общества при университете (1903). – 2 арк.

оп. 479

161. Спр. 120. Об открытии Киевского и Каменец-Подольского украинских университетов (1919). – 2 арк.

Фонд 108. – Киевская 1-я мужская гимназия

оп. 93.

162. Спр. 1499. Личное дело гимназиста Киевской 1-й мужской гимназии Смирнова Павла (1897-1902). – 34 арк.

Фонд 244. – Київські вищі жіночі курси

оп.1. ч.1.

163. Спр. 80. Списки личного состава курсов, 1919 г. – 11 арк.

164. Спр. 82. Правление. Копии исходящих документов (16/29 сентября 1919 – 3 января 1921). – 316 арк.

165. Спр. 110. Протоколы заседания историко-филологического отделения курсов за 1913-1914 учебный год. – 32 арк.

166. Спр. 116. Протоколы заседания историко-филологического отделения курсов с 8 ноября 1915 - по 12 ноября 1917. – 85 арк.

оп.17.

167. Спр. 416^a Курсовое сочинение слушательницы курсов Е.Линевич (1914). – 15 арк.

168. Спр. 419. Отчеты о проведении практических занятий со слушательницами курсов за 1915-1916 учебный год. – 38 арк.

169. Спр. 320^a. Протоколы заседаний историко-литературного факультета (Высших вечерних женских курсов, учрежденных А.В.Жекулиной) (21 декабря 1913 – 18 марта 1920). – 37 арк.

Фонд 346. – Вищий інститут народної освіти

оп. 1

170. Спр. 11. Киевский институт народного образования. Списки административного и технического персонала (1920 –1921). – 263 арк.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

(ЦДІАК України)

Фонд 708. – Київський університет

оп. 354

171. Спр. 99. Дело об эвакуации Киевского университета в Саратов (1915). – 17 арк.

оп. 465

172. Спр. 41. Отзыв профессора Довнар-Запольского о студенте Смирнове, оставляемом при Киевском университете для подготовки к профессорскому званию (1907). – 15 арк.

173. Спр. 1243. Отчет о практических занятиях по русской истории в 1915 г. Приват-доцента Киевского университета П.П. Смирнова (16 декабря 1915). – 13 арк.

Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ)

174. Спр. 55435, т. 3. Протоколы судебного заседания по делу КОЦД. – 157 арк.

175. Спр. 55435, т. 14. КОЦД (филиал закордонного белогвардейского центра). Следственные материалы. – 50 арк.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ)

Фонд 1. – Літературні матеріали

176. Спр. 45609. Василенко М. – [Багалію] Дмитру Івановичу (січень 1022). – 5 арк.

Фонд Х. – Архів Всеукраїнської Академії Наук

177. Спр. 17904. Рецензія Володимира Пархоменка на працю Смирнова П.П. Волзький шлях і стародавні руси (Нариси з руської історії VI-IX вв.) (1929). – 4 арк.

Фонд 40. – Особовий фонд Василенка Миколи Прокоповича

178. Спр. 1000. Обвинительное заключение по делу КОЦД (1924). – 43 арк.
179. Спр. 1020. Выписка из приговора по делу КОЦД (1924). – 1 арк.
180. Спр. 1257. Дневник (1921-1927). – 20 арк.
181. Спр. 1346. Лист М.П. Василенка до В.Е. Грабаря (вересень 1922). – 4 арк.

Публікації документів і матеріалів

182. Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 Кн. / Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Кн.1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – К.: Прайм, 2000. – 697 с.
183. З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. / Упоряд. В. Короткий, В.Ульяновський. – К., Заповіт, 1994. – Кн. 1. – 398 с.; ілюстр; Кн. 2. – 453 с.; ілюстр.
184. Історія Академії Наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. К.: Наукова думка, 1993. – 575 с.
185. Киевский университет. Документы и материалы. 1834-1984. – К.: Изд-во КГУ, 1984. – 190 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті, брошури, навчальні посібники

186. Базилевич К.В. Рец.: Смирнов П.П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. – Т. 1. – М.-Л., 1947. – 490 с. // Советская книга. – М. – 1947. – № 12. – С. 65-71.

187. Булгаков М.Б. Структура и динамика населения г. Коломны в первой половине XVII в. / В кн.: Города феодальной России. – М.: Наука, 1981. – Вып. 4. – С. 141-156.

188. Верба І.В. Ученики М.В. Довнар-Запольского по Киевскому университету св. Владимира и их дальнейшая судьба // Даследчык гісторыі і культуры народаў: М.В.Доунар-Запольскі. Сборник навуковых артыкулаў і дакументаў. – Гомель, Речица. – 2000. – 129-136.

189. Верба І.В. Олександр Оглоблин. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – 382 с.

190. Волков М.Я. Формирование городской буржуазии в России XVII-XVIII вв. / В кн.: Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 178-194.

191. Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Другий президент: Історико-біографічний нарис про М.П. Василенка // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 2. – С. 55-72.

192. Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В. та ін. Микола Прокопович Василенко. – К.: Наукова думка, 1991. – 184 с.

193. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – СПб., 1875. –Т. 1 – 134 с.

194. Дубровский А.М. Неопубликованные работы П.П. Смирнова в ОР ГБЛ // Археографический ежегодник за 1988 год. – М.: Наука, 1989. – С. 228-234.

195. Дубровский А.М. П.П. Смирнов – историк городов феодальной России // Русский город (Исследования и материалы). – М.: Изд-во МГУ, 1983. – Вып. 6. – С. 91-101.

196. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука – К.: Прайм, 2004. – 356 с.

197. Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В. Довнар-Запольський як декабристознавець // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 80-86.

198. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
199. Кобченко К.А. „Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: МП Леся, 2007. – 271 с.
200. Ковальчук Н.А. Историко-архивный институт стал моим родным домом. Воспоминания Н. А. Ковальчук о годах учебы в институте (1940-1947) (окончание). // Отечественные архивы. Научно-практический журнал. – М., 2003. – № 5. – Стр. 65-81.
201. Козлов В.Ф. Материалы заседания Ученого Совета МГИАИ, посвященного памяти профессора П.П. Смирнова // Археографический ежегодник за 1980 год. – М.: Наука, 1981. – С. 243-247.
202. Козлов В.Ф. Список печатных трудов П.П. Смирнова // Археографический ежегодник за 1982 год. – М.: Наука, 1983. – С. 262-263.
203. Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872-1931 рр.) // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 55; Матяш І.Б. вказ. праця. – С. 50-56.
204. Коломієць Н.А. Фонди архівів м. Києва як джерело написання наукової біографії П.П.Смирнова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2003. – Вип. 68. – С. 44- 46.
205. Коломієць Н.А. Московський історико-архівний інститут під час директорства П.П.Смирнова // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – № 2. – С. 18-28.
206. Коломієць Н.А. Професор П.П. Смирнов: штрихи до питання наукової та педагогічної діяльності // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – № 3 – С. 62-69.
207. Коломієць Н.А. До питання про погляди П.П. Смирнова на історію міст феодальної Росії // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – Випуск 2. – С. 207-213.

208. Коломієць Н.А. Документи особового фонду П.П. Смирнова у Відділі Рукопису Російської державної бібліотеки // Сумська старовина. – Суми, 2003. – № XI-XII. – С. 100-108.

209. Коломієць Н.А. Діяльність професора П.П. Смирнова в роки Великої Вітчизняної війни // Сумська старовина. – Суми, 2005. – № XV. – С. 40-52.

210. Коломієць Н.А. Життя і доля професора П.П. Смирнова: історико-біографічний нарис // Історичний журнал. – К., 2006. – № 2. – С. 93-99.

211. Маньков А.Г. Борьба посад с феодалами во второй половине XVII в. // Исторические записки. – 1959. – № 64. – С. 217-232.

212. Маньков А.Г. Развитие крепостного права в России во 2-й половине XVII в. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 322 с.

213. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держ. Комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства; Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – 228 с.

214. Михальченко С.И. Эволюция мировоззрения М.В. Довнар-Запольского (до 1927 г.) // Из истории общественно-политической мысли России XIX в. – М., 1990. – С. 125-140.

215. Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольский – историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 158-166.

216. Михальченко С. И. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск: Изд-во БГПУ, 1994. – 207 с.

217. Михальченко С.И. О критериях понятия „школа” в историографии // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. – Харків, 1995. – С. 53-59.

218. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.

219. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Л.: Из-во АН СССР, 1928. – 83 с.

220. Наши великие предки: Указатель литературы. / Под ред. проф. П.П.Смирнова. – М.: Политиздат, 1942. – 78 с.

221. Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії // Записки Історично-археографічного Інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 134-149.

222. Плошинский А.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейших времен. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1852. – 158 с.

223. Полонская Н. Великий Новгород и XV археологический съезд // Военно-исторический вестник. – К., 1912. – С. 109-114.

224. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (Нарис історії). – Репринт. вид. – К.: Наукова думка, 1993. – 415 с.

225. Пригара А.П. Опыт истории состояния городских обывателей в Восточной России. Происхождение состояния городских обывателей в России и организация его при Петре Великом. – СПб.: Тип. В. Головина, 1868. – 170 с.

226. Сербина К.Н. Из истории возникновения городов в России XVI в. / В кн.: Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 135-152.

227. Смирнов П.П. Орловский уезд в конце XVI в. по писцовой книге 1594 – [159]5 гг. – Университетские известия. – Киев. – № 1. ч. 2, с. 1-85; № 3, ч. 2, с. 87-116; № 5, ч. 2, с. 117-162; № 7, Прибавления, с. 163-178; № 8, Прибавления, с. 179-200; № 9, Прибавления, с. 201-232; № 10, Прибавления, с. 233-272.

228. Смирнов П. В. О. Ключевский. Очерк по русской историографии // Вестник военно-исторического общества. – 1911. – № 8. – С. 7-28.

229. Смирнов П.П. Новое челобитие Московских торговых людей о высылке иноземцев в 1627 г.: из общественных настроений русских

горожан 17 в. // Читання в історичному товаристві Нестора-Літописця. – К., 1912. – Кн. 23. – Вип. 1. – С. 1-32.

230. Смирнов П. Болтин и его значение в историографии (Лекція *pro venia legendi* 13 декабря 1911года). – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1913. – С. 1-10.

231. Смирнов П.П. Несколько документов из истории Соборного уложения и Земського Собора 1648-1649 гг. // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1913. – кн. 4. – Ч. 4. – С. 1-20.

232. Смирнов П.П. О начале Уложения и Земского Собора 1648-1649 гг. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1913. – IX вып. (сентябрь). – С. 35-68.

233. Смирнов П.П. Заметка к истории города Костромы // Юбилейный сборник статей студенческого историко-этнографического кружка при имп. Университете св. Владимира. – К., 1914. – С. 301-308.

234. Смирнов П.П. Челобитные дворян и детей боярских всех городов 1-й половины 16 в. // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1915. – Кн. 3. – С. 3-70.

235. Смирнов П.П. Окладная роспись пятины по г. Саратову 1634 г. // Труды Саратовской архивной комиссии. – 1916. – Вып. 33. – С. 1-23.

236. Смирнов П.П. Города Московского государства в первой половине XVII века. – Киев, 1917. – Т. 1. – Вып. 1. – Формы землевладения. – 144 стр.; Киев, 1919. – Т. 2. – Вып. 2. – Количество и движение населения. – 375 стр.

237. Смирнов П.П. Волзький шлях і стародавні руси. Нариси з руської історії VI-IX вв. – К.: Друк. УАН, 1928. – 228 с.

238. Смирнов П.П. Московские ткачи XVII века и их привилегии // Труды САГУ. – Сер. III-A. История. – Ташкент, 1928. – Вып. 1. – С.1-28.

239. Смирнов П.П. Правительство Б.И.Морозова и восстание в Москве 1648 г. // Труды САГУ. – Сер. III-A. История. – Ташкент, 1929. – Вып. 2. – С.1-85.

240. Смирнов П.П. Из истории классовой борьбы в городах Московского государства 17 в. // Исторический сборник. – 1934. – № 3. – С. 81-131.

241. Смирнов П.П. Посадское строение при царе Борисе Годунове // Исторические записки. – 1938. – № 4. – С. 3-20.

242. Смирнов П.П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1947, 1948. – Т. 1. – 490 с.; Т. 2. – 740 с.

243. Смирнов П.П. Сказание о холопьем войне в Древней Руси // Ученые записки МГПИ, 1947. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 3-50.

244. Соколова Н.Д. Історіографічний потенціал наукових праць студентів-істориків Університету св. Володимира (1834-1920 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук.: 07.00.06 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 15 с.;

245. Соколова Н.Д. Медальні праці з української та російської історії студентів Університету Св. Володимира (1834-1917 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В.А. Смолій; відп. ред. О.А.Удод. – К., 2008. – Вип. 18. – 352-366.

246. Соловьева Т.Б. Городские владения патриаршего дома и борьба за них с посадом в России XVII в. / В кн.: Русский город. – М.: Изд-во МГУ. – 1983. – № 6. – С. 53-74.

247. Тальман Е. М. Борьба посада Ярославля с светскими и духовными феодалами в первой половине XVII века // Исторические записки. – 1946. – № 20. – С. 96-134.

248. Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: нові матеріали // UKRAINICA: архівні студії. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 5-54.

249. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович. Образ на тлі епохи. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 218 с.

250. Устюгов Н. Рец.: Смирнов П.П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. – Т. 1. – М.-Л., 1947. – 490 с. // Вопросы истории. – М. – 1947. – № 9. – С. 124-128.

251. Чечулин Н.Д. Города Московского государства в 16 веке. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1889. – 349 с.

252. Чистякова Е.В. Волнения служилых людей в южных городах России в середине XVII в. / В кн.: Русское государство в XVII в. Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 254-283.

253. Чистякова Е.В. Народные движения в России середины 17 века в отечественной историографии // Труды МГИАИ. – 1965. – Т. 22. – С. 173-210.

Енциклопедична література

254. Большая советская энциклопедия (в 30 томах) / Гл. ред. А.М.Прохоров. – Изд. 3. – М.: Советская Энциклопедия, 1976. – Т. 23: Сафлор – Соан. – 1976. – С. 612.

255. Чистякова Е.В. Смирнов Павел Петрович // Советская историческая энциклопедия / Гл. ред. Е.М. Жуков. – М.: Советская Энциклопедия, 1971. – (Энциклопедии, словари, справочники). – Т. 13: Славяноведение – Ся Чэн. – 1971. – Столб. 80-81.

Додаток А

Основні дати життя та наукової діяльності**Павла Петровича Смирнова**

П.П. Смирнов народився 9 вересня 1882 р. в м. Симбірську

1893-1897 рр.	– Навчання у I-III класах Симбірської класичної гімназії
1897-1902 рр.	– Навчання у Київській Першій класичній гімназії
1902-1907 рр.	– Навчання у Київському університеті Св. Володимира на історико-філологічному факультеті
1903 р.	– Став членом історико-етнографічного гуртка під керівництвом М.В. Довнар-Запольського та був його секретарем з жовтня 1904 по жовтень 1906 рр.
Січень 1907 р.	– Нагороджений срібною медаллю за працю “Орловский уезд в конце XVI века по писцовым книгам 1594-95 гг.”
1907 р.	– Закінчив університет. Залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі руської історії
Влітку 1908 р.	– Здійснив перше наукове відрядження до архівів Москви як професорський стипендіат
Восени 1908 р.	– Обраний дійсним членом Історичного товариства Нестора-Літописця
1911 р.	– Успішно витримав магістерський іспит
17 січня 1912 р.	– Одружився із Софією Василівною Сергєєвою

- Вересень 1912 р. – Допущений до приват-доцентства на кафедрі руської історії Університету св. Володимира. Читає дві обов’язкові пробні лекції „Болтин и его значение в историографии” та „Белые слободы и отобрание их по Уложению”
- Червень 1911 р., липень 1912 р. – Читав курси лекцій з історії Росії для земських вчителів Полтавської губернії
- 18 грудня 1913 р. – Обраний „членом-соревнователем” Імператорського товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті
- Вересень 1913 р. – Починає працювати на історико-філологічному факультеті Київських Вищих Жіночих Курсів
- Вересень 1914 р. – Запрошений на викладацьку роботу до Київського 1-го комерційного училища
- 1915 р. – Став дійсним членом Саратовської вченої архівної комісії
- Липень 1915 р. – Разом з іншими молодими викладачами університету в евакуації, в Саратові, утворив неформальне об’єднання „Молода академія”, головував на її засіданнях. Продовжувало свою роботу до кінця 1918 р.
- 24 вересня 1915 р. – Призначений на посаду старшого асистента кафедри руської історії Університету св. Володимира
- 1919-1923 рр. – Екстра-ординарний професор університету св. Володимира (Київського університету, Інституту народної освіти), Київських вищих

- педагогічних курсів, Інституту народного господарства, Київського Археологічного інституту, Київського народного університету-політехнікуму, Київського робітничо-селянського університету
- Травень 1919 р. – Очолив господарський комітет при Раді комісарів вузів Києва. Здійснював загальне керівництво господарськими справами вузів Києва, в тому числі і київського університету
- 1917-1919 рр. – Видав дві частини дослідження „Города Московского государства”
- 22 вересня 1919 р. – Захистив в Університеті св. Володимира магістерську дисертацію на тему „Города Московского государства” (офіційні опоненти М. Довнар-Запольський, Г. Максимович, Б.Курц). Захист відбувався в актовій залі Університету
- 3 жовтня 1919 р. – Працює співробітником Музею революції та громадянської війни при університеті
- Вересень 1921 р. – Стає викладачем Київської Вищої військово-педагогічної школи. З 9 січня 1922 р. керівник школи, завідувач історичною секцією школи
- 1921-1923 рр. – Співробітник науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (керівник – акад. М.П.Василенко)
- 7 червня 1922 р. –Разом з дружиною С.В. Смирновою взяв на виховання з дитбудинку 5-ти річну дівчинку Оленку
- Восени 1922 р. – Включений як експерт до складу Київської підкомісії Московської комісії по справам

- виконання Радянсько-Польського мирного договору, підписаного в м. Ризі
- Вересень 1922 р. – Заарештовано у справі „Центр Дій” як співробітника керівника „контрреволюційної” організації М.П. Василенка.
- 20 березня - 8 квітня 1923 р. – Суд у справі „Центру Дій”. За вироком суду засуджений на 10 років ув’язнення з конфіскацією майна. Перебував в ув’язненні до 27 березня 1927 р. (з моменту арешту і до 4 червня 1926 р. – Лук’янівська в’язниця; з 5 червня 1926 р. – Святошинська землеробська колонія поблизу Києва)
- Липень 1927 р. – Запрошений з жовтня 1927 р. на викладацьку роботу до Середньоазіатського державного університету (м. Ташкент). До 1938 р. викладав на економічному, східному факультетах, на факультеті господарства і права САДУ завідував кафедрою історії господарського побуту.
- 20 вересня 1927 р. – Разом з родиною залишає Київ і переїздить до Ташкенту
- Грудень 1927 р. – Виступає з курсом лекцій з історії Росії на Ташкентському радіо. Визнаний кращим радіолектором
- 3 січня 1931 р. – Заарештований Середньоазіатським ДПУ, звинувачений у шпигунстві, відновленні зв’язків із закордонними антирадянськими центрами та масонами. 15 січня 1931 р. переведений до Москви, згодом переданий до Київського ДПУ
- 20 вересня 1931 р. – Звільнено з-під арешту. Повернувся до Ташкенту

- Жовтень 1931-вересень 1933 рр. – Працював на різних посадах (інспектор, старший інспектор) Середньоазіатської контори Промбанку. На початку 1933 р. нагороджений почесною грамотою Промбанку за сумлінну працю
- Вересень 1933 р. – Повернувся до викладацької роботи в САДУ, запрошений до співпраці з Ташкентським педагогічним інститутом
- 20 лютого 1934 р. – Наказом по САДУ призначений директором фундаментальної бібліотеки університету. Працював на цій посаді до 4 листопада 1937 р.
- Грудень 1935 р. – Постановою кваліфікаційної комісії САДУ затверджений професором
- Січень 1936 р. – Представлений САДУ на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук без захисту дисертації. Документи були втрачені
- 2 листопада 1937 р. – В газеті „Комсомолец Узбекистана” надрукована критична стаття кореспондента Х. Джумаєва, в якій П.П. Смирнов звинувачувався в упередженому ставленні на вступних іспитах до аспірантури по відношенню до узбеків та казахів
- 16 лютого 1938 р. – Після тривалої перевірки на засіданні місцевого комітету САДУ розглядалася особова справа професора П.П. Смирнова. Постановили, що викладені в статті факти не підтвердилися і звинувачення не мають під собою жодних підстав
- 15 квітня 1938 р. – Газета надрукувала спростування і поновила чесне ім'я професора. Автора статті Х.Джумаєва

- було звільнено з роботи за наклеп
- 26 грудня 1937 р. – Смирнови переїзять до Москви
- 15 червня 1938 р. – За рекомендацією професора Ю. Готьє прийнятий на викладацьку роботу до Московського історико-архівного інституту
- Вересень 1938 р. – Запрошений до співпраці з Московським інститутом удосконалення вчителів
- Жовтень 1939 р. – Читав лекції з історії СРСР у військовій школі м. Рязані
- Листопад 1939 р. – Нагороджений почесною грамотою МІАІ як чудовий лектор та активний учасник громадського життя вузу
- 14 листопада 1941 – 12 травня 1942 рр. – Виконуючий обов'язки директора МІАІ. Домігся відновлення роботи інституту в Москві, в умовах тотальної евакуації установ та вузів
- Січень 1942 р. – Розпочинає викладати в Московському міському педагогічному інституті, де згодом очолить кафедру історії СРСР
- 9 вересня 1942 р. – Захистив докторську дисертацію на тему „Посадские люди и их классовая борьба до сер. 17 века”(офіційні опоненти А.І. Яковлев, Н.Л.Рубінштейн, В.Н. Бочкарьов). Захист відбувався в актовій залі Історичного відділення Московського державного університету
- Березень 1943 р. – Нагороджений Сталінською премією другого ступеня в галузі історико-філологічних наук за працю „Посадские люди и их классовая борьба до сер. 17 века”. Грошову премію в розмірі 100 тисяч карбованців передав до фонду оборони
- 24 квітня 1943 р. – Заснував в МІАІ студентське наукове

- історичне товариство „Родная Москва” на кшталт історико-етнографічного гуртка М.В.Довнар-Запольського в Університеті св. Володимира
- 1943 р., 1946 р. – МІАІ та міський педагогічний інститут висувають кандидатуру професора П.П.Смирнова в члени-кореспонденти АН СРСР по відділенню історії і філософії. Кандидатура не пройшла
- Жовтень 1943 р. – Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора
- 6 листопада 1944 р. – Отримав медаль „За оборону Москви”
- Весна 1945 р. – Призначений головою ревізійної комісії з перевірки стану історичної аспірантури МДУ ім. Ломоносова. Пізніше ця ж комісія перевіряла підготовку наукових кадрів в усіх вузах СРСР
- 6 травня 1945 р. – Нагороджений медаллю „За доблесну працю в Великій вітчизняній війні 1941-1945 рр.”
- 2 квітня 1947 р. – П.П. Смирнов помер. Похований у Москві на Новодівочому кладовищі
- 3 вересня 1993 р. – Згідно зі ст. 1 закону України від 17 квітня 1991 р. „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” П.П. Смирнова було посмертно реабілітовано як безпідставно засудженого

Додаток Б

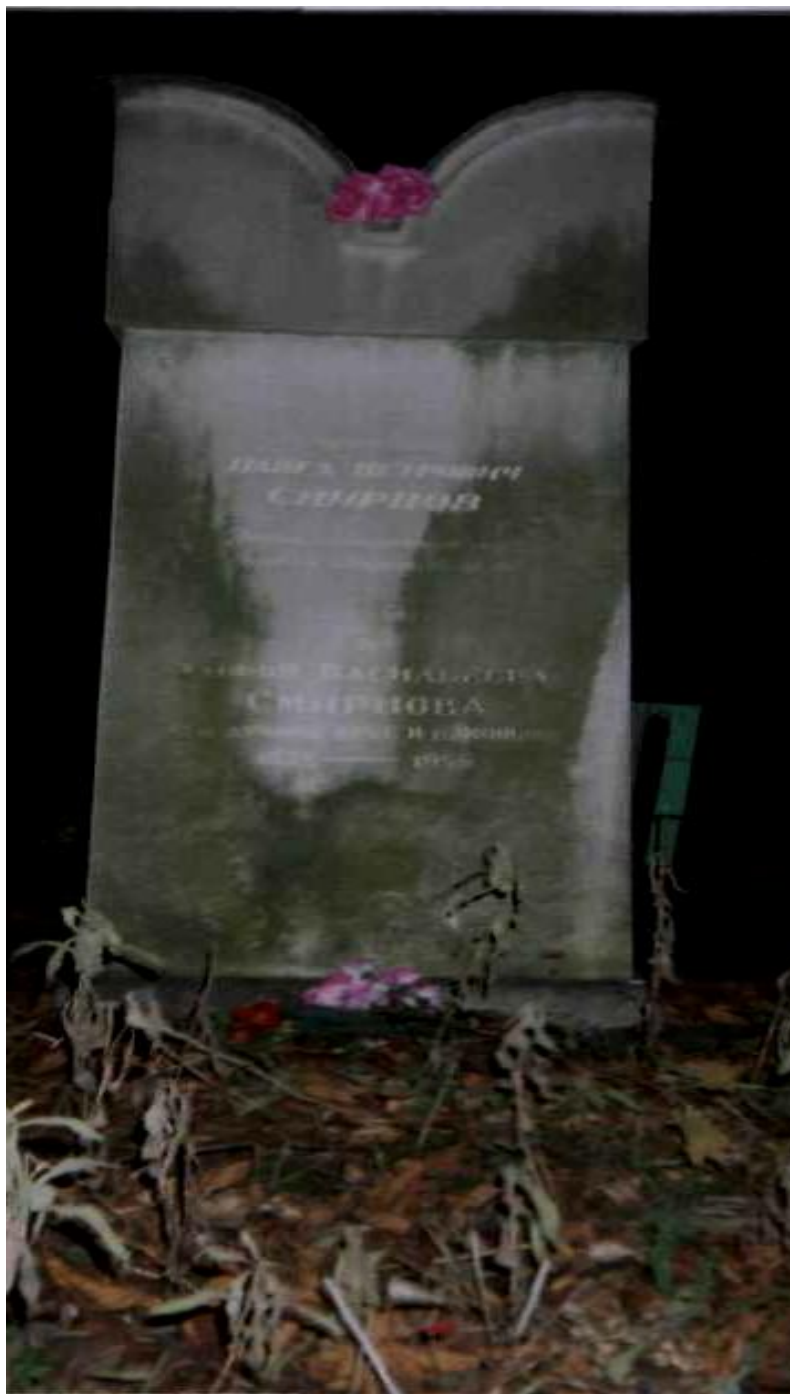

П.П. Смирнов

Москва, 1946 р.

ВР РДБ, ф. 279, карт. 37, од. зб. 19

Додаток В

**Пам'ятник, встановлений на могилі
П.П. Смирнова та С.В. Смирнової**

Москва, Новодівоче кладовище

Додаток Д

Список опубликованных работ П.П.Смирнова¹

1909

1. Орловский уезд в конце XVI в. по писцовой книге 1594 – [159]5 гг. // Университетские известия. – К. – № 1. – Ч. 2. – С. 1-85; № 3. – Ч. 2. – С. 87-116; № 5. – Ч. 2. – С. 117-162; № 7. – Прибавления. – С. 163-178; № 8. – Прибавления. – С. 179-200; № 9. – Прибавления. – С. 201-232; № 10. – Прибавления. – С. 233-272.

1910

2. Движение населения в Московском государстве / В кн.: Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М. – Т. 2. – С. 62-80.

3. Москва в XIV и XV веках / В кн.: Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М.. – Т. 2. – С. 1-48.

4. Орловский уезд в конце XVI в. по писцовой книге 1594-[159]5 гг. // Университетские известия. – К. – № 3. – С. 273-320; № 5. – С. 321-335.

1911

5. Список гостей и торговых людей гостинной и суконной сотни 1634 г. // ЧИОНЛ. – К. – Кн. 23. – Вып. 1. – отд. 1. – С. 12-15.

6. Заметки о литературных мнениях по вопросу о влиянии татарского ига на русское общество и государство / В кн.: Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М.. – Т. 2. – С. 37-54.

1912

7. В.О. Ключевский: (Доклад, прочитанный 13 ноября 1911 г. в заседании Исторического общества Нестора-летописца, посвященном памяти В.О. Ключевского) // Военно-исторический вестник. – К. – Кн. 1. – С. 79-86; Кн. 2. – С. 65-77.

¹ Даний список містить праці П.П. Смирнова, перелік яких перевірений за бібліографічними довідниками.

8. Новое челобитье московских торговых людей о высылке иноземцев 1627 г.: (Из общественных настроений русских горожан XVII в.) // ЧИОНЛ. – К. – Кн. 23. – Вып. 1. – Отд. 2. – С. 1-32.

9. Посадские люди Московского государства / В кн.: Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М. – Т. 3. – С. 369-410.

10. Экономическая политика Московского государства в XVII веке / В кн.: Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М. – Т. 3. – С. 85-111.

11. Челобитная московских и всех городов торговых людей об изгнании иноземных купцов, кроме англичан, 1627 г / ЧИОНЛ. – К. – Кн. 23. – Вып. 1. – Отд. 3. – С. 97-104.

1913

12. Болтин и его значение в историографии (Лекція pro venia legendi 13 декабря 1911года). – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1913. – С. 1-10.

13. О начале Уложения и Земского Собора 1648-1649 гг. // Журнал Министерства народного просвещения. – IX вып. (сентябрь). – С. 35-68.

14. Несколько документов из истории Соборного уложения и Земского Собора 1648-1649 гг. // ЧОИДР. – М. – Кн. 4. – Ч. 4. – С. 1-20.

1914

15. Заметка к истории города Костромы // Юбилейный сборник статей студенческого историко-этнографического кружка при имп. Университете св. Владимира. – К. – С. 301-308.

16. Конспект чтений по русской истории Московского и Петербургского периодов // Издание Полтавского губернского земства. – 8 с.

17. Челобитные дворян и детей боярских всех городов в первой половине XVII в. // ЧОИДР. – Кн. 4. – 70 с.

1916

18. Окладная роспись пятины по г. Саратову 1634 г. // Труды Саратовской архивной комиссии. – 1916. – Вып. 33. – С. 1-23.

1917

19. Города Московского государства в первой половине XVII в. Формы землевладения. – К. – Т. 1. – Вып. 1. – 144 с.

20. Рец. на кн.: Яковлев А. И. Засечная черта Московского государства в XVII в.: Очерк из истории обороны южной окраины Московского государства. – М. – 1916, IX+312 с. / Русская мысль. – Кн. 5-6. – Отд. 20, с. 4-9.

1918

21. Рец. на кн.: Максимович Г. А. Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин. – 1917. – Ч. 1. Выборы и составление наказов. – 332 с. // Родная земля: Лит.-полит. и науч. ежемесячник. – К. – № 1. – С. 34-40.

1919

22. Города Московского государства в первой половине XVII в. Количество и движение населения. – К. – Т. 1. – Вып. 2. – 357 с.

1924

23. О единстве исторического развития Европы. – К. – 15 с.

1928

24. Волзький шлях 1 стародавні руси. Нариси з руської Історії VI-IX вв. – К. – 229 с.

25. Московские ткачи XVII в. и их привилегии: (Жалованные грамоты Кадашевской и Хамовной слобод 1623 и 1648 гг.). – Труды САГУ. – Сер. 3, История. – Ташкент. – Вып. 1. – С. 1-28.

1925

26. Декабристы. 1825-1925. Историческая памятка. – К. – 30 с.

1929

27. Правительство Б.И. Морозова и восстание в Москве 1648 г. – Труды САГУ. – Сер. 3, История. – Ташкент. – Вып. 2. – С. 1-85.

1930

28. Дела Малороссийской коллегии в Киевском архиве древних актов. Архивная справка. (Автор отримав гонорар, але видання не бачив).

29. Долина реки Гери-Руда (Теджина) и проблема орошения Серахского и Теджинского оазиса / В сбор.: Проблема туркмено-персидских водных взаимоотношений. – Ташкент. – Т. 2. – С. 84-92.

1934

30. Из истории классовой борьбы в городах Московского государства XVII в. // Исторический сборник. – Т. 3. – С. 81-131.

1936

31. «Алтан Тобчи» как исторический источник: Монгольская летопись 1604 г. – Литературный Узбекистан, Ташкент. – Кн. 4. – С. 75-87.

32. История народного хозяйства Запада и России. – Литографированный курс из 68 лекций, прочитанный в 1935-36 гг. в Среднеазиатском финансово-экономическом институте.

1937

33. Пушкин и Восток // Литературный Узбекистан. – Ташкент. – Кн. 1. – С. 59-74.

1938

34. Посадское «строение» при царе Борисе Годунове // Исторические записки. – Т. 4. – С. 3-20.

1941

35. Рец. на кн.: Шефер А. Л. Очерки истории Самары – Куйбышева. Куйбышев, 1940. – 220 с. // Архивное дело. – № 1/57. – С. 75-78.

1942

36. Ред.: Наши великие предки: Указатель литературы. – М.: Политиздат, 78 с.

1943

37. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук // Исторический журнал. – № 8/9. – С. 50-57.

1946

38. Книги строельные // Труды Московского государственного историко-архивного института. – Т. 2. – С. 100-123.

39. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV вв. // Вопросы истории. – № 2/3. – С. 55-90.

1947

40. Подмосковное землевладение в середине XVII в. по межевым строельным книгам 1649 г. // Труды Московского государственного историко-архивного института. – Т. 3. – С. 99-140.

41. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. М.; Л.: Изд-во АН СССР, Т. 1. – 490 с.

1948

42. Древний Галич и его важнейшие памятники: (Исторический очерк) // Ученые записки МГПИ им. Ленина. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 81-112.

43. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. М.; Л.: Изд-во АН СССР, Т. 2. – 740 с.

В особовому фонді вченого у ВР РДБ (Ф. 279, карт. 1, од. зб. 8) зберігся машинописний екземпляр „Списку наукових праць проф. Павла Петровича Смирнова”, укладений ним 1946 р. До нього включені, окрім опублікованих, також численні роботи, які не вийшли друком (виступи на засіданнях наукових товариств, кафедр, гуртків, відгуки на дисертації тощо).